

UNIVERSAL JOURNAL OF THEOLOGY

e-ISSN: 2548-0952

cilt: VIII | sayı: 2 | yıl: Aralık 2023

volume: VIII | issue: 2 | year: December 2023

Universal Journal of Theology,

(An International Peer-Reviewed Journal/Uluslararası Hakemli Dergi)

Yazların bilimsel ve hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.

Universal Journal of Theology (UJTE) is a double blind peer-reviewed and quarter international journal. Legal responsibility of all published works belong to the authors. No part or full text of the works published in UJTE can be duplicated or distributed without written permission from the publisher. All correspondence with the journal should be via contact details given in the website. Editorial Board retains the right to publish or reject submitted articles.

Bu derginin yayın hakları

Universal Journal of Theology'ne aittir.

5846 ve 2936 sayılı fikir ve sanat eserleri yasası hükümleri gereğince

“Bu dergi hiçbir yöntemle çoğaltılamaz. Resim, şekil, sema, grafik ve herhangi bir bölümü dergi yönetimin izni olmadan kopya edilemez.”

Her hakkı *Universal Journal of Theology*'ne aittir.

UNIVERSAL JOURNAL OF THEOLOGY

cilt: VIII, sayı: 2, yıl: Aralık 2023 | volume: VIII, issue: 2, year: December 2023
e-ISSN: 2548-0952

Baş Editör/Editor in chief Doç. Dr. İsmail ŞİMŞEK Editör/Editor Arş. Gör. Huzeyfe KILIÇ Yazı Takip/Secretary Arş. Gör. Huzeyfe KILIÇ İç Tasarım/Design Arş. Gör. Huzeyfe KILIÇ Web Sayfası Sorumlusu Doç. Dr. İsmail ŞİMŞEK Son Okuyucu Arş. Gör. Dr. Yasin BOSTAN Kapak Tasarım Arş. Gör. Huzeyfe KILIÇ Yazışma Adresi/Corresponding Address Universal Journal of Theology http://dergipark.gov.tr/ujte universalteoloji@gmail.com	Yayın Kurulu/Editorial Board-Danışma Kurulu/Advisory Board Prof. Dr. Abdelrehim Sad Aldin – Al-Azhar University/Egypt Prof. Dr. Abdullah Harouna – Al Bahia University/KSA Prof. Dr. Hüseyin Certel- S. Demirel University/Türkiye Prof. Dr. Kemal Polat – Amasya University/Türkiye Prof. Dr. Muhammed Aydin- Sakarya University/Türkiye Prof. Dr. Ruhattin Yazoğlu- Atatürk University- Türkiye Prof. Dr. Tuncay İmamoğlu- Atatürk University- Türkiye Doç. Dr. Abdülhadi Sağlam – Erzincan University/Türkiye Doç. Dr. Azad Said Simo – Duhok University/Iraq Doç. Dr. Hasan Akkanat- Çukurova University/Türkiye Doç. Dr. Ferhad Maksudov- Institute of Archaeology/Uzbekistan Doç. Dr. Ali Öncü- Pamukkale University/Türkiye Arş. Gör. Huzeyfe Kılıç- Pamukkale University/Türkiye
---	--

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

Makaleler /Articles

Zemahşerî'nin Belagat İlmine Katkısı; Müşâkale Sanatı Örneğinde

The Art of Muşakale in Zamakhseri's Commentary al-Kashshaf

Prof. Dr. Adem YERİNDE

1-33

جمال الصورة واللحية في ترجمة سيدنا دحية

لحامد بن علي بن إبراهيم الدمشقي العمادي (ت: 1171/1758م).

Hâmid El-Îmâdî'nin (Ö. 1171/1758) Dihye El-Kelbî İle Alakalı "Cemâlü's-Sûre Ve'l-Lihye Fî Tercemeti Seyyidinâ Dihye" Adlı Risâlesinin Tahkik ve Analizi

Mahmoud NASIF & Doç. Dr. Ekrem GÜLŞEN

34-71

İbn Akîle El-Mekkî'nin "El-Cevheru'l-Menzûm" Adlı Tefsirinin Tefsir Ve Kırâatlar Açısından Tahlili

The Analysis Of Ibn Aqila Al-Maqqi's Commentary "Al-Jawhar Al-Manzûm" In Terms Of Texts And Readings

Dr. Mustafa TOPCU

72-96

Muhammed B. Ahmed Et-Tarsûsî'nin, Risale Fi Tesiri'l-Kadî El-Beyzâvî Fî Sûrati'n-Nebe' Adlı Risâlenin Tahkik ve Tahlili

تحقيق رسالة محمد بن أحمد الطرسوسي في تفسير القاضي البيضاوي لسورة النبأ عند قوله تعالى: (لَا يَتَكَلَّمُونَ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ)

Özlem DEMİR

97-118

Açık Erişim Politikası / Open Access Policy

Universal journal of Theology (UJTE) bilimsel araştırmaları halka ücretsiz sunmanın bilginin küresel paylaşımını artıracağı ilkesini benimseyerek, içeriğine anında açık erişim sağlamaktadır. Universal journal of Theology (UJTE) Budapeşte Açık Erişim Deklarasyonunu imzalamıştır.

Universal journal of Theology (UJTE) provides immediate open access to its content on the principle that making research free available to the public supports a greater global exchange of knowledge. Universal journal of Theology (UJTE) has added its name to the Budapest Open Access Initiative.

Dizinleme Bilgileri / Abstracting and Indexing Services

- 1- ASOS Index (2017)
- 2- Google Scholar (2017)
- 3- Academic Keys (2018)
- 4- İSAM- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (2017)
- 5- SOBİAD- Sosyal Bilimler Atıf Dizini (2018)
- 6- Scientific Indexing Services (2017)
- 7- İdealonline (2018)

UNIVERSAL JOURNAL OF THEOLOGY

e-ISSN: 2548-0952

Cilt/Volume: 8, Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 2023 (Aralık/December)

ZEMAHŞERÎ'NİN BELAGAT İLMİNE KATKISI; MÜŞÂKALE SANATI ÖRNEĞİNDE

The Art of Muşakale in Zamakhseri's Commentary al-Kashshaf

ADEM YERİNDE

Prof. Dr. İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap Dili ve Belagati
Anabilim Dalı

Prof. Dr., İstanbul University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Science, Department of
Arabic Language and Rhetoric, İstanbul/Türkiye

adem.yerinde@istanbul.edu.tr <https://orcid.org/0000-0001-5704-0167>

Makale Bilgisi – Article Information **Makale Türü/Article Type:** Araştırma
Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 13/11/2023

Kabul Tarihi/Date Accepted: 27/12/2023

Yayın Tarihi/Date Published: 31/12/2023

Atıf/Citation: Yerinde, Adem. "Zemahşeri'nin Belagat İlmine Katkısı; Müşâkale Sanatı
Örneği". *Universal Journal of Theology* 8/2 (2023): 1-33. Doi: 10.56108/ujte.1389945

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ujte>

Öz

Zemahşerî Arap dili ve belagatinin ustalarından olduğu kuşkusuzdur. Belagat alanındaki en önemli görüşlerini ünlü tefsiri *el-Keşşâf*'ında ortaya koymuştur. Mukaddimesinde Kur'an'ı tefsir etmenin zorluğuna dikkat çeken Zemahşerî müfessirin özellikle Arap dili ve belagatinde, bedî ve beyân ilimlerinde derin vukuf sahibi olması gerektiğini belirtmiştir. Ayetleri öncelikle dil ve belâgat kaidelerini ve eski Arap şiirlerini dikkate alarak aklın ilkeleri ışığında açıklaması, ince tahlillerle kelimelerin ihtiya ettiği mecazi manaları keşfetmeye çalışması tefsir yönteminin en ayırt edici özellikleidir. *el-Keşşâf*, Kur'an'ı dil ve belâgat ilkelerini dikkate alarak yorumlaması, Kur'ân'ın i'câz yönlerini, erişilmez edebî üstünlüğü ve nazım güzelliğini ortaya koyması, Kur'an'da mânaların tasvir ve temsil yoluyla anlatılmasının etkili bir metot olduğunu göstermesi gibi özellikleriyle yazıldığı dönemde itibaren çok beğenilmiş ve hemen bütün müfessirlerce kaynak olarak alınmıştır. Başa Fahraddin er-Râzî, Beyzâvî ve Ebüssuûd Efendi olmak üzere birçok ünlü müfessir özellikle dil ve belagat incelikleri cihetile *el-Keşşâf*'tan faydalananmıştır. Hatta bazı müelliflerce Beyzâvî'nin *Anvarü't-Tenziil*'ini *el-Keşşâf*'ın bir özeti olarak görülmüştür. Çalışma iki bölümünden müteşekkildir. Birinci bölümde Arap Belagatinde ve Zemahşerî'de kavram ve içerik olarak müşâkele sanatı, ikinci bölümde ise Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ında müşâkele sanatına konu olan ayetlere getirdiği yorumları ve bu yorumlarında müşâkele sanatını kullanımı, takipçileri Kâdî Beyzâvî ve Ebüssuûd Efendi'yle karşılaşmalı olarak ele alınıp değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Müşâkele, Zemahşerî, Ebüssuûd, Beyzâvî.

The Art of Muşâkele in Zamakhseri's Commentary *al-Kashshaf*

Abstract

Zamakhshari was certainly one of the masters of the Arabic language and rhetoric. He explained his most important rhetoric views in his famous commentary *al-Kashshaf*. Zamakhshari point out to the difficulty of interpreting the Quran in the introduction of his exegesis and stated that the interpreter should have a deep understanding of the Arabic language and rhetoric, as well as the sciences of bedî and beyan. The most distinguishing feature of the exegetical method is that he explains the verses reasonably taking into account the rules of language and rhetoric and taking advantage of old Arabic poems and tries to discover the metaphorical meanings of the words through deep analysis. Zamakhshari interpreted the Qur'an by taking into account the principles of language and rhetoric, revealed the miraculous aspects of the Qur'an, its inaccessible literary superiority and beauties of verses showing that expressing of meanings of the Qur'an via description (tasvir) and representation (temsil) was an effective method. So that, his commentary has been highly appreciated since it was written, and has been taken as a source by almost all commentators. Many famous commentators, especially Fahraddin ar-Razi, al-Baydawi and Abussuud, benefited from *al-Kashshaf*, especially in terms of its linguistic and rhetorical subtleties. In fact, some authors saw Beyzâvî's *Anvarü't-Tenziil* as a summary of *al-Kashshaf*. In the first chapter of this work, we will study the Mushakala concept etymologically and terminologically in the Arabic rhetoric and in the second chapter we will investigate Zamahshari's contributions in the Arabic rhetoric concentrating on his remarks and explorations regarding the Mushakala art in a comparison with his followers al-Baydawi and Ebussuud's comentaries.

Keywords: Yerinde, Mushakala, al-Zamakhshari, Abussuud, al-Baydawi.

GİRİŞ

Müşâkele sanatı belagat ilminde olduğu kadar sonraki dönemlerde tefsir ilminde de dikkati çeken önemli edebî sanatlardan biri olmuştur. Arap edebiyatında/belagatinde müşâkele sanatı, cümleye lafzî ve manevî bir estetik katan edebî/belâğî sanatlardandır. Edebî bir amaç ve nükte için aynı kelimenin aynı bağlamda farklı bir manada kullanılmasını ifade etmektedir. Bu durumda ilk kelime genellikle gerçek manasında kullanılırken, ikincisi sadece şekil bakımından ona benzemektedir.

Müşâkele tabiri, bir sözcük olarak erken dönemlerden itibaren edebiyat dilinde kullanılsa da kavramsal içeriği VI. asırın başlarına kadar tam bir netliğe kavuşturulamamıştır. Bugün Belagat disiplinin bedî' ilminde yer aldığı şekliyle müşâkeleyi bir söz sanatının adı olarak ilk kullanan belagatçı Zemahşerî olmuştur. Zemahşerî; müzâvece, istiare, mülâbese, mukâbele gibi tabirlerle de ifade ettiği müşâkeleyi terim anlamıyla *el-Keşşâf*'ta birçok yerde zikretmiş, özellikle takdirî türünü; "cevabı, soruya biçimce uydurma (itbâk)" şeklinde tanımlamıştır. Sekkakî'yle birlikte önemli bir gelişme kaydeden müşâkele sanatı, hem Bedî' ilminin mana sanatları arasındaki yerini almış hem de teknik tanımına kavuşmuştur. Müşâkeleyi; "Bir şeyi, başkasının sohbetinde vaki olduğu için onun lafziyla zikretmek" şeklinde tanımlayan Sekkâkî, Kur'an ve Arap edebiyatından getirdiği şahidlerle tanımını daha da berraklaştırmıştır.

Gerçekte bir tür telmih, işaret ve tarizi içeren müşâkele sanatında kastedilen mana ile lafız arasında, bağlamda geçen bir lafzin taklidi ve tekrarı dışında hiçbir alaka bulunmayınca, bu bedii sanata müşâkele (biçimsel benzeşme) adı verilmiştir. Örnekleri genellikle mecâz-ı mürsel ve bazen de istiare kabilinden sayılmış olsa da söyle hem biçim hem de anlam bakımından güzellik katmasıyla edebî bir sanat olarak onlardan daha üstün görülmüştür. Müşâkele sanatı, geniş anlamıyla mecaz, dar anlamıyla istiare içermesi ve beyan gücündeki üstünlüğü sebebiyle beyanın konusu görüldüğü gibi lafız tekrarıyla oluşan ses uyumunun verdiği şırsel tat ve güzellik dikkate alınarak bedii sanatlar içinde de değerlendirilmiştir. Ayrıca lafız tekrarı ve ses uyumuyla meydana gelen vicdani etki ve sesteki harmoniyi dikkate alan bazı edebiyatçılar, bu yönyle cinas, izdivac ve secî' gibi lafzi sanatlarla benzemesi dolayısıyla bu sanatı, bedîî sanatların muhassinat-i lafziyye (lafzi güzelleştirici sanatlar) türü içinde değerlendirmişlerdir. Bununla beraber bugün genel eğilim, bağlam faktörüyle oluşan anlam farklılığı ve bunun meramı ifadedeki gücü, ayrıca tâbâk, müzâvece ve mukâbele sanatlarıyla benzeşen bedîî güzelliği

sebebiyle bu sanatin, muhassînât-i maneviyeden (mânevî güzelleştirici sanatlar) sayılması yönündedir.

Gerek edebiyatçılar ve gerekse müfessirler nezdinde müşâkele sanatı ile diğer bazı sanatların zaman zaman birbiri yerine kullanıldığı ve aralarında bazı geçişlerin olduğu görülür. Mesela, Kur'an'ın edebî yönüne ayrı bir önem atfeden son dönem müfessirlerinden İbn Âşur (1879-1973) bedîî sanatlardan biri olarak gördüğü müşâkeleye bu adın verilmesini, âlimlerin ifadedeki teşbih yönünü tam tespit edemeyişlerine bağlar. Ona göre müşâkele, esasen aynı söz içinde iki lafzin birbirine benzesmesi yönünden bir tür istiaredir. Ancak istiare ile Müşâkele arasında önemli farklar vardır. İstiareden müşabehet asıl iken, Müşâkelede, mana mugayeretiyle birlikte lafzî müstereklik esastır.

Çalışmanın hedefi bir taraftan müşâkele sanatının Arap edebiyatındaki/Belagatindeki yerini tespit ederken, diğer taraftan Zemahşerî örneği üzerinde tefsir ilmindeki yeri ve işlevini ortaya koymaktır. Özellikle müşkil ve müteşabih ayetlerin tefsirinde müşâkele sanatının müfessirlere esnek/geniş bir yorum kabiliyeti kazandırdığı varsayılmaktadır.

Bu kısa girişten sonra şimdi genel eğilime göre Bedî ilminin manevî sanatlarından kabul edilen Müşâkele sanatını biraz ayrıntılı olarak tanıyalım.

I- Arap Dili ve Belagatinde Müşâkele Sanatı

Bu bölümde Arap belagatının bedîî sanatlarından olan müşâkelenin tanımını, belagat terimi olarak ortaya çıkışını ve özellikle belagat ilmindeki anlam içeriği ve yerini ele alacağız.

1. Etimolojik Yonden Müşâkele

Müşâkele (مشاكلاة), "ş-k-l" ("شَكْلٌ") kökünün mufa'ale yapısına girmi¹ş fiilinin mastarı olup sözlükte; "iki şeyin biçimce benzesmesi" anlamına gelmektedir. Kökün شُكْلُ mastarı "benzer, şekil, misil" anlamında isim olarak da kullanılmaktadır.² Buna göre "müşâkele" sözlükte "iki şey arasındaki biçim benzerliğini" ifade etmektedir.

Kur'an'da da "şekl" (شَكْلٌ)³ ve "şâkile" (شَاكِلَةٌ)⁴ türevleriyle iki yerde geçen sözcük "benzer, tür/tarz ve heyet/biçim" gibi anamlarda kullanılmıştır.⁴

¹ Bkz. İbn Manzur, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem el-Ensârî *Lisânü'l-Arab*, Beyrut : Dâru Sadîr 2010, ş-k-l md.

² Sâd 38/58.

³ İsrâ 17/84.

⁴ Isföhânî, er-Rağıb el-İsföhânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân* (thk. Safvân Adnân Davudî), 1430/2009, ş-k-l md.

2. Belagat İlminde Müşâkele

Belagatte müşâkele; “Aynı söz içinde iki kelimenin biçimce benzeşmesi” demektir.⁵ Söze estetik katan Müşâkele bir lafzin aynı bağlamda farklı bir anlamda tekrarlanması şeklinde gerçekleşir. Bu durumda kelime ilk geçtiği yerde genellikle gerçek manasında kullanılırken, ikincisinde sadece şekil bakımından ona benzemektedir.⁶ İlk devirlerinde bu durumu ifade için müşâkele yerine müsâvat, mukâbele⁷, müsâveme, mükâseme ve mücâveze⁸ gibi tabirler kullanılmıştır.⁹

Kur'an-ı Kerim ve hadisi şeriflerde de bolca örneğine rastlanan müşâkelenin Cahiliye döneminden itibaren Arap edebiyatında sıkılıkla kullanılan bir üslup olduğu anlaşılmaktadır. *Mu'allakât* şairlerinden Amr b. Külsüm'ün (ö. 584 veya 600m.) şu beytinde müşâkele üslubu kullanmıştır¹⁰:

أَلَا لَا يَجْهَلْ أَحَدٌ عَلَيْنَا... فَنَجْهَلْ فَوْقَ جَهْلِ الْجَاهِلِينَ

(Dikkat edin! Bize karşı sakın kimse cahillik yapmasın. Sonra biz de bize cahillik yapanların cahilliğinin ötesinde bir cahillik yaparız.)¹¹

Burada cehalet ilk geçtiği yerde hakiki manasıyla (yanlış davranış) kullanılırken¹², ikincisinde meydan okuma ve tehditle birlikte had bildirme kastedilmiştir. Söze bir estetik katma ve ifadenin gücünü artırma maksadıyla cehalet lafzı tekrarlanmıştır.¹³

⁵ Durmuş, İsmail, “Müşâkele”, *DIA*, XXXII, 154, İstanbul 2006. (154-155)

⁶ Bkz. Durmuş, a.g.m., s. 154.

⁷ Örnek olarak bkz. Şerif er-Radî, *Telhisü'l-beyân fî meçâzâti'l-Kur'an* (Muhammed Abdülgani Hasan), Kahire 1374/1955, s. 123; Zemahşerî, Carullah Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmîdi't-Tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi viycûhi't-tevil* (thk. Adil Ahmed Abdülmecud ve Ali Muhammed Muavvad), I, 237, Riyad 1418/1998.

⁸ İbnü'n-Nâzîm, Bedreddin İbn Malik el-Endelüsî, *el-Misbâhî'l-münîr fî ilmi'l-meânî ve'l-beyân ve'l-bedi'* (thk. Hüsni Abdülcelil Yusuf), Kahire: Mektebetü'l-Âdâb 1409/1989, s. 182.

⁹ Geniş bilgi için bkz. Râid Hamed Halef Küreyş el-Cebbûrî, *et-Tevzîfî'l-belâgî li 't-tecnîsi ve'l-müşâkele fî şîri'l-Mütenebbî*, (Yüksek Lisans Tezi), Camiatü'd-Diyâlâ Külliyeti'l-Terbiye li'l-ulûmi'l-insâniyye Kismü'l-Lügati'l-Arabiyye fi'l-Irak: Bakuba 1436/2014, s. 44.

¹⁰ Müşâkele örnekleri için ayrıca bkz. Hatice Teber, *Harîcî-İbâdî Tefsîr Geleneği Hüd b Muhakkem el-Huvvârî ve Tefsîri*, İlahiyat Yay, Ankara 2104, s. 134-137.

¹¹ Emil Bedî' Yakub, *Divânü Amr b. Külsüm*, Beyrut 1991, s. 78.

¹² Habenneka, Abdurrahman Hasan el-Meydânî, *el-Belâgatu'l-Arabiyye üsûsûhâ ve ulûmuhâ ve fûnûnuhâ*, Beyrut: Dîmeşk 1416/1997, II, 438

¹³ Bkz. Râid Hamed, a.g.t., s. 47, 56.

İleri de müşâkelenin Kur'an'daki kullanımına bolca örnek verileceğinden burada hadisteki kullanımına bir örnek verelim. Bir hadiste şöyle buyrulmuştur:

خُذُوا مِنَ الْعَمَلِ مَا تُطِيقُونَ، فَإِنَّ اللَّهَ لَا يَمْلُكُ حَتَّىٰ تَمْلُوا،...

“Güçünüzün yettiği amelleri yapın. Zira siz (ibadetten) usanmadıkça, Allah da (sevap vermekten) usanmaz.”¹⁴

Hadiste ikinci cümlede geçen **لَا يَمْلُكُ** (usanma) lafzı, ilk cümlede geçen **(siz usanmadıkça)** lafzına musahabeden dolayı gelmiştir. İlk cümlede geçen **يَمْلُوا** lafzı hakiki anlamda kullanılırken onun musahibi olan **لَا يَمْلُكُ** lafzı farklı bir manada kullanılmıştır. Buna göre hadisin kastedilen anlamı; “Siz Allah'a dua edip istekte bulunmaktan bıkmadıkça, Allah da sizden ihsan ve lütfunu kesmez, esirgemez” demektir.¹⁵

Müşâkele üslubu Arap edebiyatın Cahiliye dönemine kadar gerilere gitse de edebî bir sanat olarak bundan ilk bahsedeni II. Asır dilcilerinden Ferrâ'dır (ö. 207/822). Müşâkele tabiri yerine “ceza (karşılık)” tabirini kullanan Ferrâ, bunu “bir lafzin önceki bir lafza denk ve benzer biçimde ve fakat farklı bir anlamda kullanılması” şeklinde tanımlamıştır.¹⁶ Buradan hareketle Kur'an'da Allah'a isnat edilen “mekr, keyd, suhriyyet, istihzâ” gibi O'nun şanına yakışmayan fiilleri, “Allah'ın insanların bu fiillerine denk düşen cezalar vermesine” yormuştur.¹⁷ Kur'an'da Allah'a nispet edilen söz konusu fiilleri aynı şekilde yorumlayan III. asır dilcilerinden Müberred (ö. 285/898) de bu durumu “mükafee, kısas ve ceza (denklik, misliyle cezalandırma ve karşılık)” tabirleriyle ifade etmiştir.¹⁸ Yine III. asır dilcilerinden İbn Kuteybe (ö. 276/889) söz konusu âyetleri *Te'vîlu Müskili'l-Kur'ân'ında*; “Muhâlefetu zâhiri'l-lafzi ma'nâhu/Lafzin Zahirinin Manasına Muhalif Olması” ana başlığı altında

¹⁴ Buhârî, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Kütübî's-sitte ve şûrûhuhû: Sahihü'l-Buhârî*, I-VIII, İstanbul: Çağrı yayınları, 1992/1413, “İman” 32; Müslim, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kuseyrî, *el-Kütübî's-sitte ve şûrûhuhû: Sahihü Müslim*, I-III, İstanbul: Çağrı yayınları, 1992/1413, “Salatü'l-Müsâfirin”, 220-221.

¹⁵ Bkz. Durmuş, “Müşâkele”, XXXII, 154. Daha başka örnekler için bkz. Yılmaz, a.g.t., s. 77-85.

¹⁶ Müşâkele örnekleri için bkz. Hatice Cerrahoğlu Teber, “Hevvârî”, *DIA*, EK I, Ankara 2020, 554-555.

¹⁷ Ferrâ'nın Müşâkele sanatına dair açıklamaları için bkz. Ferrâ, Ebû Zekeriya Yahya b. Ziyad el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, Beyrut 1403/1983, I, 116-117.

¹⁸ Bkz. Müberred, Ebû'l-Abbas Muhammed b. Müberred, *Mâ'ttefaka lafzuhû ve'htelefe ma'nâhi mine'l-Kur'âni'l-Mecîd* (thk. Ahmed Muhammed Süleyman Ebû Ra'd), Kuveyt: Vezâretü'l-evkâf ve'ş-şuûni'l-Îslâmiyye 1409/1988, s. 57-59.

“el-Cezâü ani’l-fi’li bi-misli lafzihi ve’l-ma’nayâni muhtelifân/ Manaları farklı olmakla beraber fiilin cezasının fiilin lafziyla zikredilmesi” alt başlığıyla ele almıştır.¹⁹

IV. asır dilcilerinden Rummânî (ö. 384/994) müşâkeleyi “kökleri bir olan kelime türlerinin aynı söz içinde toplanması” şeklinde tanımladığı “tecânüs”ün bir türü olarak “müzâvece” başlığı altında ele alırken,²⁰ Şerîf er-Radî (ö. 406/1015) bu sanatı geniş anlamıyla istiare (mecaz) kapsamında değerlendirmiştir.²¹ V. Asır dilcilerinden Hatîb et-Tebrîzî (ö. 502/1109) de Müşâkeleyi kısaca; “müsterek bir lafzin aynı söz ya da beyitte farklı bir anlamıyla tekrarlanması” şeklinde tanımlamıştır.²²

Bugün bedî ilminde ele alındığı şekliyle müşâkeleyi bir söz sanatının adı olarak ilk kullanan belagatçı Zemahserîdir (ö. 538/1144)²³. Zemahserî, ayrıca müzâvece, istî’âre, mülâbese ve mukâbele tabirleriyle de ifade ettiği müşâkeleyi terim anlamıyla *Keşşâf*ında 13 kadar yerde zikretmiş, özellikle takdirî türünü “cevabı, soruya biçimce uydurma (itbâk)” şeklinde tanımlamıştır.²⁴

Zemahserî’den sonra Kur’ân’ın mana incelikleri ve nükteleri yönünden kendisini takip eden müfessirlerden Fahrettin er-Râzî²⁵, Beyzâvî ve Ebüssuûd Efendi de bu sanatı âyet yorumlarında terim anlamıyla etkin biçimde kullanmışlardır.

Sekkakî’yle (ö. 626/1229) birlikte önemli bir gelişme kaydeden Müşâkele sanatı, hem mana sanatları arasındaki yerini almış hem de hala geçerliliğini sürdürden teknik tanımına kavuşmuştur. Müşâkeleyi: “Bir şeyi, başkasının sohbetinde vaki olduğu için onun lafziyla zikretmek” şeklinde

¹⁹ Bkz. İbn Kuteybe, *Te’vîlu Müşkili ’l-Kur’ân* (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Kahire 1393/1973, s. 275-279;

²⁰ Bkz. Rummânî, *en-Nüket fi i’câzi ’l-Kur’ân* (Selâsü resâil fi i’câzi ’l-Kur’ân: li’r-Rümmanî ve’l-Hattabi ve Abdîlkhâir el-Cürcânî (thk. Muhammed Halefullâh Ahmed v.dgr.), Kahire 1976, s. 99-100.

²¹ Örnek olarak bkz. Şerîf er-Radî, *Telhisü ’l-beyân*, s. 113, 117, 123.

²² Tebrîzî, Ebû Zekeriya Yahya b. Ali Hatîb et-Tebrîzî, *el-Kâfi fi ’l-arûz ve ’l-kavâfi*, (thk. Hasan Abdullâh el-Hassânî), Kahire 1415/1994, s. 199-200.

²³ Bkz. Zemahserî, *Keşşâf*, I, 335, 464; II, 315. Zemahserî’nin Müşâkele sanatını kullanımıyla ilgili ayrıca bkz. Ebû Musâ, Muhammed Haseneyn, *el-Belâgatu ’l-Kur’âniyye fi Tefsiri ’z-Zemahserî ve eserihâ fi ’d-dirâsâti ’l-belâgiyye*, Kahire: Dâr’ûl-fikri ’l-Arabî ts. s. 485-487.

²⁴ Bkz. Zemahserî, *Keşşâf*, I, 137-138.

²⁵ Örnek olarak bkz. Râzî, Ebû Abdullâh Muhammed b. Ömer Fahrettin er-Râzî, *Mefâtihi ’l-gayb*, Beyrut 1420, II, 304 (mütabakatü ’l-lafz); III, 482 (müvafakatü ’l-lafz); IV, 75 (Müşâkele); VI, 480 (Müşâkele); XX, 193, 274 (Müşâkele); XXI, 438 (istidrâc); XXXIV, 407 (müşâkele); XXIII, 245 (taalluk); XXXI, 123 (mükâbele).

tanımlayan Sekkâkî, Kur'ân âyetleri ve Arap edebiyatından getirdiği şahidlerle tanımını daha da berraklaştırmıştır. Mesela: ﴿مَكَرٌ وَمَكْرُوا وَمَكَرُوا﴾ âyetinde²⁶ filinin Allah'a isnadı, öncesindeki ﴿مَكَرُوا﴾ (plan kurdular) filine musahabeden dolayıdır. Söz konusu lafız ilk geçtiği yerde hakiki anlamıyla kullanılırken, ikinci yerde farklı bir anlamda (planı boşça çıkarma) kullanılmış olup iki lafız arasında biçim ve ses uyumu dışında bir alaka yoktur.

Sekkâkî Müşâkeleye Arap edebiyatından da şu meşhur örneği verir:

قالوا اقترب شيئاً نجد لك طبخه قلت طبخوا لي جبةً وقميصاً

(Dediler ki: İstediğin bir şey varsa söyle de sana onu güzel pişirelim.
Dedim ki: Bana bir cübbe, bir de gömlek *pişirin*).²⁷

Beyitte (pişirin) lafzı, öncesindeki طبخه (pişirme) lafziyla biçim yönünden benzeşse de manaları farklıdır. Birincisinin hakikî anlamında kullanılmasına karşın ikincisiyle aynı anlamın kastedilmiş olmasına “cübbe ve gömlek” sözcükleri engel oluşturmaktadır. Burada şair, kendisine yemek pişirmeyi teklif eden dostlarına serzenişte (tariz) bulunarak: “Bana önce üzerime giyecek bir cübbe, bir de gömlek getirin/dikin” demek istemiştir.

Sekkâkî'nin Müşâkele tanımı sonraki belagatçılardan da aynen devam ettirilmiştir.²⁸ Ancak Kazvînî (ö. 739/1338) buna türlerini de ekleyerek Müşâkele sanatını: “Bir şeyi tahkîkî ve takdirî olarak başkasının sohbetinde vaki olduğu için onun lafziyla zikretmendir” diye tanımlamıştır.²⁹

Kazvînî, Sekkâkî'nin de Müşâkele örnekleri arasında yer alan صياغة الله وَمَنْ أَحْسَنْ مِنَ الله صياغةً âyetini³⁰ Müşâkeley-i takdîriyyeye örnek verir. Ona göre

²⁶ Ali İmran 3/54.

²⁷ Sekkâkî, Ebû Yakub Yusuf b. Muhammed es-Sekkâkî, *Miftâhi'l-ulûm* (thk. Abdülhamid el-Hindâvî), Beyrut 1420/2000, s. 533-534.

Sekkâkî ve sonraki Müşâkele teriminin mükayeseli tanım ve tasnifi için bkz. Eliaçık, Muhittin, “Bazı Belagat Kitaplarında Müşâkele Sanatının Tanım ve Tasnifi”, Kırklareli Ün. Sosyal Bilimler Dergisi (KUSBD), cilt. 3, sayı. 2 (Temmuz 2013), s. 13-14; Tefsir kitapları ve Edebiyat sözlüklerindeki tanımları için de bkz. Yılmaz, a.g.t., s. 4-8.

²⁸ İbnü'n-Nâzîm, a.g.e., s. 196-197; Kazvînî, Celâlüddîn Muhammed b. Abdirrahmân el-Hatîb el-Kazvînî, *et-Telhis fi ulumi'l-belâga* (nşr. Abdurrahman el-Berkûkî), Kahire: Darü'l-Fikri'l-Arabî 1350/1932, s. 356-357; Teftazânî, Sa'duddî et-Teftazânî, *el-Mutavvel Şerhu Telhisi Miftâhi'l-ulûm* (thk. Abdülhmaid el-Hindâvî), Beyrut 1434/2013, s. 648-649; İbn Hicce el-Hamevî, *Hizânetti'l-edeb ve gâyetü'l-ereb*, (thk. İsam Şuaytû) Beyrut 1987, II, 276; Taşköprüzade, Ebû'l-Hayr İsamüddin Ahmed Efendi, *Şerhu Fevâidi'l-ğiyâsiyye min ilmeyi'l-meâni ve'l-beyân*, Dersââdet : Dârû't-tibâati'l-âmire, 1312, s. 307. Geniş bilgi için bkz. Râid Hamed, *et-Tavzîf*, s. 44-45.

²⁹ Kazvînî, *İzâh*, s. 263-264.

³⁰ Bakara 2/138.

Hristiyanlar çocuklarını sarı renkli bir suya batırarak vaftiz ederlerdi/arındırırlardı. Bu tarihi olaya telmihle âyeti kerimede صبغة (boya) anlamına gelen lafız kullanılmıştır. Yoksa kasıt asıl arınmanın imanla olacağıdır.³¹ Kazvînî'nin müşâkele-i tahkîkiye ve müşâkele-i takdîriyye şeklinde iki türe ayırdığı Müşâkele sanatı³², ondan sonraki belagatçilar tarafından da aynı içerikle sürdürülmüştür.³³

Şüphesiz Kur'an-ı Kerim Arap dili gramerinin olduğu gibi belagatin de ilk kaynağıdır. Birçok belagat sanatına kaynaklık eden Kur'an'ın aynı şekilde Müşâkele sanatı için de zengin bir kaynak oluşturduğu görülmektedir. Bu sanatın ortaya çıkışını ve terim olarak manasının netleşmesinde, ileride de geleceği üzere, Kur'an'da Allah'a isnat edilen ve fakat hakikî anlam içeriğiyle Allah'a isnadında dinen ve aklen mahzurlar görülen lafızların belirleyici olduğu anlaşılmaktadır³⁴. Bu yönyle Müşâkele üslûbunun keşfi, Kur'ân'ın bazı müşkil ve müşabih âyetlerinin rasyonel yorumlanmasında da önemli bir fonksiyon icra etmiştir. Zemahşerî'ye kadar müşâkel-i tahkîkiye konusu âyetlerin yorumunda "lafızda birlik ve manada farklılık" özelliğine dikkat çekildiği,³⁵ henüz Müşâkele terimi teknik anlamıyla kullanılmaya başlanmadığından bunun için genellikle mükâbele, mücâvede, müzâeve, istidrâc,³⁶ cinas ve cevap tabirlerinin kullanıldığı görülmektedir.³⁷ Zemahşerî'yle birlikte Müşâkele terimi tefsir terminolojisine girmiştir ve daha

³¹ Bkz. Kazvînî, *Telhis*, s. 357; a.mlf. *İzâh*, s. 264.

³² Ancak Kazvînî *İzâh*'ında bazı Müşâkele örneklerini, beyan ilminin konusu olan mecaz-ı mûrselin bir türü (müsebbebin sebeple ifadesi) olarak da ele alır. (bkz. Ebü'l-Meâlî Celâlüddîn Muhammed b. Abdîrahmân el-Hatîb el-Kazvînî, *el-İzâh fi ulûmi'l-belagati: el-Meânî ve'l-beyân ve'l-bedî* (nşr. İbrahim Şemşeddin) Beyrut 1424/2003, 207-208)

³³ Müşâkelenin sonraki dönemlerdeki yaygın tanımı için ayrıca bkz. Sübkî, Ahmed b. Ali Behâüddin es-Sübki, *Arûsü'l-efrâh fî şerhi Telhisî'l-Miftâh* (thk. Abdûhmaid Hindâvî), Beyrut 1423/2003, II, 237; Suyûtî, Celaleddin Ebü'l-Fadl Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'an* (thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim), I-VII, Suud Din İşleri, Vakıflar, Davet ve İrsâd Bakanlığı Yayınları ts. III, 281-282; Tehânevî, Muhammed Ali et-Tehânevî, *Mevsûlatü Keşşâfi'stilâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm* (nşr. Ali Dehrûc), I-II, Beyrut 1996, "Müşâkele" md. II, 1544-1545.

³⁴ Krş. Güllüce, Veysel, "Kur'ân-ı Kerim'de Müşâkele Yoluyla Allah'a Isnat Edilen İfadelerin Değerlendirilmesi", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 25/41-62, Erzurum 2006, s. 49 vd.

³⁵ Örnek olarak bkz. Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tefsîriü't-Taberî: Câmi'u'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'an* (thk. Abdullâh b. Abdülmusîn et-türkî), Kahire: Dârû Hicr ts. I, 314. Geniş bilgi için bkz. Yılmaz, a.g.t., s. 19.

³⁶ Bkz. Ferrâ, Ebû Zekeriya Yahya b. Ziyad el-Ferrâ, *Meânî'l-Kur'an*, I-II, Beyrut 1403/1983., I, 218.

³⁷ Örnek olarak bkz. Maverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Maverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn: Tefsîriü'l-Maverdî* (nşr. Es-Seyyid Abdülmaksud b. Abdûrrahim), Beyrut: Dârû'l-kütübi'l-ilmiyye ts. I, 77, 396..

sonra Râzî, Beyzâvî, Ebüssuûd Efendi, Âlûsî ve İbn Âşur gibi müfessirlerce devam ettirilerek bazı müşkil âyetlerin yorumunda başvurulan temel kavramlardan biri haline gelmiştir.

3. Müşakalenin Unsurları

Buraya kadar işaret edilen tanımlarından hareketle Müşâkelenin üç unsurundan bahsedilebilir. a) Müşakel, b) Müşakil³⁸ ve c) Alaka. Bunlardan müşakel, genellikle sözde önce geçen ve hakiki anlamıyla kullanılan lafız iken, müşakil musahabe dolayısıyla biçim yönünden Müşâkeleye benzese de mana yönünden ondan ayrılan ikinci lafızdır. İlk lafzin biçim yönünden tekrarını temellendiren münasebet/sebep de alakadır³⁹.

Müşâkelede tertip yönünden asıl olan, müşakelin önce, müşakilin ise sonra gelmesidir. Ancak bazen bağlam ya da kasıttan kaynaklanan bir zaruretle bunun tersi de olabilmektedir. Mesela, Mütenebbî'nin:

وَمَنْ يَكُونَ ذَا فَمَ مِنْ مَرِيضٍ يَجِدُ مَرَا بِهِ الْأَذَلَالَ

(Kim ki ağzında acı ve ağrı varsa, o tatlı suyu da acı hisseder.)⁴⁰

beytinin ilk misraında geçen مَرِيض (rahatsızlık) müşakil olup mecazi anlamda kullanılmıştır. İkinci misraında geçen مَرَا ise hakiki anlamda kullanılmış olup müşakeldir.⁴¹

4. Müşâkele Türleri

Edebi incelikleri ve nükteleriyle bilinen *Keşşâf*taki bazı ifadelerinden Zemahserî'de Müşâkele sanatının bugün bilinen iki türüne (tahkîkî ve takdirî) dair bir tasavvurun bulunduğu, buna rağmen, Müşâkele sanatını tanımlayan ilk belagatçı olarak Sekkâkî'de aynı tasavvurun bulunmadığı görülmektedir. Sekkâkî'nin Müşâkele tanımına "tahkiken ve takdiren" tabirlerini de ekleyerek bu sanatı bugün bilinen iki türüne ayıran ilk belagatçı Kazvînî'dir. Ondan sonra Müşâkele sanatı bu iki türyle birlikte ele alınmıştır. Kur'an ve şiirden getirilen örneklerinden hareketle özetle müşakelin müşakil ile birlikte sözde yer alması

³⁸ Mufessir Âlusî de tefsirinin bir yerinde Müşâkelenin iki unsuru için müşakil ve müşakel tabirlerini kullanmıştır. Bkz. Âlusî, Ebü'l-Fadl Şihabüddin Mahmud el-Âlusî, *Ruhu'l-meânî fî tefsî'l-Kur'anî'l-azîm ve's-sebi'l-mesâni*, Beirut: Darü ihyai't-tûrasî'l-Arabî, ts. I, 148.

³⁹ Müşâkelenin mecaz mı? Hakikat mı? Olduğu meselesini tartışan bilginler, genellikle bu sanatı mecaz kapsamında değerlendirmekle beraber, alaka net olmadığından bunu hakikat ile mecaz arasında bir yere koyanlar da vardır. Suyûtî ise Müşâkeleyi mecaz olarak alır ve alakayı da müsahabe (aynı bağlamda gelme) olarak belirtir. Bkz. Suyûtî, *İtkân*, III, 127.

⁴⁰ Bkz. Hamevî, *Hizânetü'l-edeb*, I, 189.

⁴¹ Râîd Hamed, a.g.e., s. 58

halinde buna Müşâkele-i tahkikiye; değilse, Müşâkeley-i takdiriye dendiği söylenebilir.⁴²

4.1. Müşâkele-i Tahkikiye

Müşâkele-i tahkikiye, Müşâkelenin unsurlarından müşakelin gerçek manasıyla sözde geçmesi ve onunla sadece biçim yönünden benzeşen müşakilin (müsahib) kendisine eşlik etmesidir⁴³. Mesela ﴿إِنَّمَا تَحْنُنُ مُسْتَهْزِئُونَ * اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ﴾ ayeti Müşâkeley-i tahkikiyeye örnektir. Burada lafzi Müşâkele sanatının müşakil unsurunu teşkil etmekte olup biçim yönünden benzeştiği ve gerçek manasıyla sözde yer alan tabirine musahabe etmiştir. Biçim bakımından birbirile benzeşen bu iki lafız sözde birlikte zikredildiği halde, ikinci lafız dilin geniş ifade kabiliyetine istinaden mecazen “günah fiilleri cezalandırma” manasında kullanılmıştır.⁴⁵

Mütenebbî'nin şu beyti de Müşâkelenin bu türüne güzel bir örnektir:

إِنَّ الْقَتِيلَ مُضَرَّجًا بِدُمُوعِهِ مِثْلُ الْقَتِيلِ مُضَرَّجًا بِدِمَائِهِ

(Kuşkusuz gözyaşlarına boğularak öldürülümuş maktul de (savaş meydanında) kanlarına boyanmış maktul gibidir.)

Beyitte gözyaşlarının akışı kanın akışına benzetilmiştir. Beyitte geçen **مُضَرَّجًا** kelimesi esasen kana bulaşmış elbise için kullanılan bir nitelimi ifade ederken, burada Mütenebbî Müşâkele yoluyla aşından gözyaşlarına boğulan kimseyi, başına gelen derdin büyülüğünden dolayı, savaşta kanlara boyanmış maktule benzetmiştir⁴⁶. Buna göre apayı bir anlamda kullanılan ilk misradaki **مُضَرَّجًا** lafızı müşakil (müsahib), gerçek anlamıyla kullanılan ikinci misradaki **مُضَرَّجًا** lafızı ise müşakel (musaheb) olmaktadır.

⁴² Bkz. Abdurrahman Abdülkadir el-Arabi, *el-Müşâkele beyne'l-lügati ve'l-belâغا*, Yüksek Lisans Tezi, el-Camiatü'l-Mustansırıyye, Külliyyetü'l-âdab, 2002, 64-67; Râid Hamed, a.g.t., s. 50.

⁴³ Krş. Durmuş, “Müşâkele”, s. 154.

⁴⁴ Bakara 2/14-15.

⁴⁵ Beyzâvî, Nasırüddin Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl ve esrârü't-Te'vil el-ma'ruf bi Tefsirü'l-Beyzâvî* (nşr. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşî), Beirut: Dârû ihyâ'i't-türâsi'l-Arabi ts. I, 48; Ebüssuûd, Muhammed/Ahmed b. Şeyh Muhyiddin el-Îmâdî, *Tefsirü Ebi's-Suûd el-müsemma İrşâdi'l-akli's-selim ilâ mezâya'l-Ku'râni'l-Kerîm*, Beirut: Dârû ihyâ'i't-türâsi'l-Arabi ts., I, 47.

⁴⁶ Ukberî, Ebü'l-Bekâ Abdulla b. el-Hüseyin el-Ukberî, *Divân el-Mütenebbî bi Şerhi Ebi'l-Bekâ el-Ukberî el-müsemma bi't-Tibyân fî şerhi'd-Dîvân* (nşr. Mustafa es-Sekâ v.dgr.), Kahire 1355/1926, I, 6.

4.2. Müşâkele-i Takdiriye

Müşâkele-i takdiriye, söz içinde sadece müşakilin (müsahib) geçmesi, kendisine eşlik etmesi dolayısıyla şekilce benzeştiği Müşâkelenin ise sözde yer almaması durumudur⁴⁷. Bu durumda müşakel zihnen takdir edilir.

Müşâkele sanatının bu türünde söz içinde tek bir lafız bulunduğundan, Müşâkele-i tahkikiyedeki lafız tekrarı ve fonetik harmoniden kaynaklanan bedii güzellik ve ifade gücü yoktur. Ancak ima ve tariz yoluyla da olsa hayal gücünü zorlayan geniş manasıyla bir istiare ve manevî nükteden bahsedilebilir. Mesela, daha evvel de işaret edildiği üzere, belagatçılar ve müfessirler⁴⁸ صِبْغَةُ اللَّهِ وَمَنْ أَخْسَنْ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً ayetinde böyle bir Müşâkelenin varlığına dikkat çekmişlerdir. Şöyle ki: صِبْغَةُ اللَّهِ (Allah'ın boyası) ifadesiyle asıl kastedilen, kalplerin iman nuruyla arındırılmasıdır. Bu mana, sözün bağlamında saklı bir musahabeden dolayı "boya" tabiriyle anlatılmıştır. Ancak burada Müşâkelenin ikinci unsuru olan müşakel muğlak olup derin tefekkür ve tarihi bilgiyi gerektirmektedir. Mesela, Ragîb el-İsfehânî (ö. 502/1108-1109) burada boyadan maksadı "Allah'ın insanın fitratında yarattığı ve onu behâimden ayırt eden akıl gücü" ile açıkladıktan sonra müşakel olarak Hristiyanların vaftiz merasimine işaret eder.⁴⁹ Aynı şekilde Suyûtî de burada, Hristiyanların bebekleri sarı bir suya sokarak vaftiz etme merasimleriyle bir ilgi kurar ve müşabehet üslubuyla bu âyetin, esasen vaftize (günahtan arınma merasimi) ima ve telmih ettiğini belirtir.⁵⁰

Kur'an-ı Kerim'de daha açık müşâkele-i takdîriye örnekleri de mevcuttur. Mesela; (Bu sebeple işledikleri kötülüklerin ⁵¹ فَاصَابَهُمْ سَيِّئَاتٌ مَا كَسَبُوا cezası onlara ulaştı ve alay ettikleri şey kendilerini kuşattı.... İlh.) ayetinde geçen *seyyie* (günah) tabiriyle esasen yapılan günahların cezası kastedilmiştir. Burada cezanın *seyyie* (günah/suç) olarak isimlendirilmesi, Kur'an bağlamında ⁵² وَجَرَاءُ سَيِّئَاتِ مِنْهُمْ ayetiyle müşâkele-i tahkîkiye üslubuyla *seyyie* tabiriyle anılmış olmasındanandır.⁵³

Mütenebbî'nin şu şiirinde de Müşâkele-i takdiriyyeye örnek vardır:

⁴⁷ Bkz. Durmuş, "Müşâkele", XXXII, 154.

⁴⁸ Bakara 2/138.

⁴⁹ İsfehânî, *Müfredât*, s-b-ğ (صَبْغَةً) md.

⁵⁰ Bkz. Suyûtî, *İtkân*, III, 282.

⁵¹ Zümer 39/51.

⁵² Şûra 42/40.

⁵³ Krş. Yılmaz, a.g.t., s. 45-46.

لَنَا مَلِكٌ لَا يَطْعَمُ النَّوْمَ هَمَّةٌ
مَمَاتُ لِحَيٍّ أَوْ حَيَاةً لِمَيِّتٍ

(Bizim öyle bir hükümdarımız vardır ki (tebaasını) düşünmekten uykuyu tatmaz; diri için ölüm, ölü/çaresiz için hayattır o.)⁵⁴

Burada Mütenebbî, Seyfûddevle'nin tebaası için uykusuz kalması halini, yemek yiymeme haline benzetmiştir. Bunu yaparken de (uykuyu tatmaz) ifadesini kullanarak müşâkele yoluyla uykuyu, yemeğe benzetmiştir. Müşâkele sanatının müşakil unsurunu oluşturan bu ifadenin müşakeli (ilk lafzı), lafzin asıl kullanıldığı anlam üzerinde düşünmekle takdir edilen بطعم الطعام (yemek yeme/tatma) ifadesidir ki bu, sözde lafzen mevcut değildir. Bu kulanımda teşbih, vurgu ve abartıda zirvedir. Mütenebbî burada Seyfûddevle'nin hiçbir anını gafletle geçirmeyip, dostlarını lütuf ve ikramıyla ihyâ ederken, düşmanlarını kahretmek için sürekli ulyanık kaldığı anlamını güçlü bir üslupla ifade etmiştir.

5. Müşâkelenin Edebî Değeri

Müşâkelede mana ve lafız cihetinden olmak üzere iki yönlü bir faydadan bahsedilebilir. Anlamca mükerrer lafza karineyle anlaşılan yeni bir anlam yüklenir ki bu söze bedî bir güzellik kattığı gibi hakikatten daha güçlü olan mecazî bir anlam yükler. Diğer yandan lafzin tekrarıyla oluşan ses uyumuyla söze sanatsal bir estetik ve şîirsel bir tat verilmiş olur.⁵⁵ Müşâkele, örnekleri genellikle mecâz-ı mürsel ve bazen de istiare kabilinden sayılmış olsa da söze hem biçim hem de anlam bakımından güzellik katmasıyla edebi bir sanat olarak daha üstün görülmüştür.⁵⁶

Müşâkele, geniş anlamıyla mecaz, dar anlamıyla istiare içermesi ve ifade gücündeki üstünlüğü sebebiyle beyanın konusu görüldüğü gibi lafız tekrarıyla oluşan fonetik harmoninin verdiği zevk dikkate alınarak bedî sanatlar içinde de değerlendirilmiştir⁵⁷. Bununla beraber genel eğilim, bağlam faktörüyle oluşan anlam farklılığı ve bunun maksadı ifadedeki gücü, ayrıca tibâk, müzâvece ve mukâbele sanatlarıyla benzeşen bedî güzelliği sebebiyle bu sanatın, muhassinât-ı maneviyeden (manevî güzelleme sanatları) sayılması yönündedir.⁵⁸

⁵⁴ Mütenebbî, Ebü't-Tayyib Ahmed b. el-Hüseyin el-Mütenebbî, *Divânü'l-Mütenebbî*, Beyrut: Dârû Beyrût 1403/1983, s. 379.

⁵⁵ Bkz. Râid Hamed, a.g.t., s. 59.

⁵⁶ Durmuş, a.g.m., s. 155.

⁵⁷ Bugün genel bir eğilim olarak *müşâkele bedî*' ilminin bir konusu olarak değerlendirilir. Örnek olarak bkz. Habenneka, a.g.e., II, 438.

⁵⁸ Geniş bilgi için Bkz. Râid Hamed, a.g.t., s. 53; Yılmaz, a.g.t., s. 14; Durmuş, a.g.m., s. 155.

II. Zemahşerî ve Müşâkele Sanatı

Zemahşerî kuşkusuz, bir müfessir olduğu kadar bir dilci ve edebiyatçıdır da. Arap edebiyatının şaheseri olarak görülen Kur'ân'ı yorumlarında o bu edebî kişiliğinden çokça istifade etmiştir. O aynı zamanda Kur'an'ın edebî üstünlüğünü derin analizleri ve ince nükteleriyle ortaya koyduğu *el-Keşşâf*'ında müşâkele sanatını teknik anlamıyla ilk defa kullanan müfessirdir. Ondan sonra bu kavram âyet yorumlarında Fahrettin e-Râzî, Kadı Beyzâvî, Ebüssuûd Efendi, Alûsî ve İbn Aşûr gibi müfessirlerce de geniş biçimde kullanılmıştır.

Zemahşerî Müşâkele kavramını⁵⁹ **إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَخِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَعْوَذَةً فَمَا فَزَّهَا** âyetini izah ederken, insana arız olan bir takım haller neticesinde ortaya çıkan hayanın (istihyâ) Allah'a isnadiyla ilgili itirazı cevaplarken açıklar. Bu bağlamda müşâkeleyi temsil, mükâbele veya cevabı soruya uydurma şeklinde açıklar. Müşriklerin "Muhammed'in Rabbi sinek ve örümceği örnek vermeye utanıyor mu?" ("أَمَا يَسْتَحِي") sualine cevap olarak inen âyette bu ifadenin soru bağlamında kullanıldığını ve bunun da Arap edebiyatında son derece ilgi çekici bedî bir sanat olan mukâbele veya cevabı soruya uydurma sanatı olduğunu belirtir. Bu izahını Arap edebiyatından Ebû Temmam'ın şu beytiyle destekler:

مَنْ مُبْلِغٌ أَفْنَاءِ يَعْرِبُ كُلُّهَا ... أَنِّي بَنَيْتُ الْجَارَ قَبْلَ الْمَنْزِلِ؟

(Ya'rûb kabilesinin bütün boylarına haber salın ki ben ev almadan komşu aldım.)⁶⁰

Zemahşerî'ye göre bu beyitte **بناء الجار** (komşu inşa etme) tabiri, eğer takdiren **بناء المنزل** (Ev inşa etme) tabiriyle birlikte kullanılmasaydı, mecazen de olsa "komşu edinmek, komşu kazanmak" anlamında kullanılmazdı. Söz konusu tabir burada **بناء المنزل** tabirine müşâkeleden (musahabe) dolayı kullanılmıştır. Arap belagatının en ince sanatlarını kapsayan Kur'an'da Allah'a nispetle haya/istihya tabirinin kullanılması da böyledir. Müşriklerin sorularına cevapta onların sorularında kullandıkları tabire musahabeden dolayı bu tabir kullanılmıştır.⁶¹ Zemahşerî'nin doğrudan müşâkele tabiriyle açıkladığı bu hal bugün Belagatte terimleşme sürecini tamamlamış müşâkele kavramıyla açıklanmaktadır. Bununla beraber belirtilmelidir ki Zemahşerî'nin burada yaptığı müşâkele tanımı, daha evvel de işaret edildiği üzere, müşâkelenin

⁵⁹ Bakara 2/26.

⁶⁰ Çeviri mana gözetilerek Türk dilindeki "ev alma komşu" atasözüne göre yapılmıştır.

⁶¹ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 235-237.

unsurlarından müşakelin zikredilmediği takdiriyeye türüdür. Çünkü Müşriklerin mukadder sualleri âyet metninde yer almamıştır.

Bu bölümde Zemahşerî'nin Arap dili ve belagatine katkısını, Müşâkele sanatı özelinde bazı somut verilerle incelenip değerlendirilecektir. Bu çerçevede Belagate dair görüşlerinin yer aldığı *el-Keşşâf*'ında bilhassa istihzâ, keyd, suhriye, mekr gibi Yüce Allah'a isnadı dinen ve aklen uygun görülmeyen bazı tabirlerin yer aldığı müşkil âyetleri izahında bir yorum biçimini olarak bu sanatı nasıl kullandığı hususu, takipçilerinden Beyzâvî ve Ebussuud Efendi ile karşılaşılmalı olarak ele alınacaktır.

1. Kur'an'da Müşâkele Sanatı

Mûfessirler Yüce Allah'a "yed, vech, taht, istiva... istihza, hud'a, suhriye, mekr, keyd..." gibi sîrf insanî eylemlerin isnat edildiği müşkil/müteşâbih âyetleri İslam'daki genel ulûhiyet telakkisiyle tutarlı biçimde yorumlayabilmek için çeşitli tevil yöntemlerine başvurmuşlardır. Bu tür âyetlerin yorumunda ilk dönemlerde "mukabele, ceza, istidrâc, temsil, istiare..." gibi tabirlerin sağladığı yorum kabiliyetiyle tekrarlanan tabirle ilgili olarak "lafizda birlik ve manada farklılık" izahı öne çıkarılırken, Zemahşerî'yle birlikte müşâkele kavramı tefsirde kullanılmaya başlanmıştır. Böylece söz konusu âyetlerin rasyonel yorumunda müfessirler yeni bir imkana daha kavuşmuşlardır.

Kur'an'da müşâkele sanatı üzerine tez, kitap ve makale hacminde bazı bilimsel çalışmalar da yapılmıştır. Bu çalışmaların bir kısmı Kur'an'ın bütünü konu alırken, bir kısmı belli süreler ya da ortak konularla sınırlı kalmıştır. Ancak incelediğimiz bu çalışmalarda müfessirlerin müşâkele kavramıyla yorumladıkları âyetlerin sayısı hakkında bir bilgiye rastlanılmamıştır⁶². Muhtemeldir ki bu müşâkelenin özellikle de tekdiriye türünün yorumu açık olusundandır.

Muhtelif veri tabanlarıyla ilgili yaptığımız taramalarda konuya ilgili ülkemizde yapılan en geniş çalışmanın, Selahattin Yılmaz'ın *Kur'an'da Müşâkele Sanatı* isimli Yüksek Lisans tezi olduğu görülmüştür.⁶³ Çalışmada Kur'an'daki müşâkele âyetlerinin sayısına dair bir fikir verilmemesine rağmen tespitlerimize göre müşâkele sanatı içerdeği iddiasıyla yer verilen âyetlerin sayısı, 50'si müşakel-i tahkiye, 8'zi ise Müşâkele-i takdiriye örnegi olmak üzere 58'dir. Birkaç tefsir kitabının elektronik nüshası taranarak yapılmış ve

⁶² Örnek olarak bkz. Güllüce, a.g.m., s. 41-62; İsrâ Müeyyed Reşîd'in "Üslübü'l-Müşâkele fi's-süveri't-tâvâl: dirâse üslubîyye dilâliye", *Mecelletü midâdi'l-âdâb*, sayı: 2, Bağdat, s. 71-93.

⁶³ Erzurum 2012.

müellifince müşâkele sanatıyla yorumlanan âyetlerin kaydedildiği bir çalışmaya göre ise bu sayı 113'tür⁶⁴. Bazı örneklerin terim anlamıyla Müşâkelenin konusuna girdiği tartışmalı görülse de müşâkele sanatının Kur'an'daki şahidlerine dair bir fikir vermesi bakımından bu çalışmalar dikkate değerdir.

2. Zemahşerî'de Bir Yorum Biçimi Olarak Müşâkele Sanatı

Zemahşerî bir çok âyette doğrudan müşâkele kavramını kullanırken, yine müşâkeleye yorulabilecek pek çok âyette ise alternatif tabirleri kullanmıştır. Beyzâvî Zemahşerî'yi izleyerek müşâkele kavramını daha sıkılıkla kullanırken, temel kaynakları Zemahşerî ve Beyzâvî olan Ebüssuûd Efendi 27 âyetin yorumunda doğrudan müşâkele kavramını kullanarak kavramını kullanım alanını biraz daha genişletmiştir. Ona göre mekr, suhriye, istihza, keyd gibi Kur'an'da Yüce Allah'a isnadında sorun olan sîrf insanî eylemlerin yorumunda müşâkele üslubuna başvurmak bir gerekliliktir. Aksi takdirde Yüce Allah'a, O'nun şanına yakışmayan fiiller isnat edilmiş olur ki bu doğru değildir.⁶⁵

2.1. Zemahşerî'nin Âyet Yorumlarında Doğrudan Müşâkele Kavramını Kullanması

Zemahşerî birçok ayette doğrudan Müşâkele kavramını kullanırken, diğer bazı ayetlerde alternatif tabirleri kullanmıştır. Öyle ayetler de vardır ki Zemahşerî onları müşâkele imasında dahi bulunmaksızın dil ve örfi kullanımına göre açıklarken, geç dönem takipçileri aynı ayetlerde müşâkele sanatı görmüşlerdir.

Bu başlık altın ele alınacak âyetleri Zemahşerî doğrudan müşâkele tabirini kullanarak yorumlamıştır.

2.1.1. Bakara 2/26

(إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا)

Zemahşerî "kınanma/ayıplanma korkusuyla insana arız olan çekingenlik ve değişme hali" olarak tanımladığı *istihyâ* (haya etmek) fiilinin âyette Yüce Allah'a isnadını mukâbele, itbâku'l-cevap ale's-süâl, temsil ve müşâkele sanatlarıyla izah etmiştir. Zemahşerî âyette *istihyâ* tabirinin kâfirlerin "أَمَا يَسْتَحِي رَبُّ مُحَمَّدٍ أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا بِالذَّبَابِ وَالْعَنْكُبوتِ" (Muhammed'in Rabbi sinek ve

⁶⁴ Bkz. <http://www.vb.tafsir.net/tafsir5565/#.VtfbTI9OJM>s

⁶⁵ Bkz. Ebüssuûd, *İrsâd*, IV, 19.

örümceği örnek göstermeye utanmıyor mu?) şeklindeki mukadder sorularına cevaben mukâbele ve itbâkü'l-cevab ale's-süâl (cevabı, soruya uydurma) yoluyla kullanıldığını belirtmiştir. Zemahşerî'nin burada "güzel bir sanat" فن (بديع) diye nitelediği müşâkelenin takdirî türünden bahsettiği açıktır. Zemahşerî Ebû Temmam'ın şahid olarak getirdiği ve takdirî Müşâkeleye örnek gösterilen bir beytinin izahında açıkça müşâkele kavramını kullanmıştır.⁶⁶

Âyette *istihyâ* tabirinin Yüce Allah'a isnadını Beyzavî temsil ve mükâbele kavramlarıyla izah ederken⁶⁷ Ebüssuûd Efendi bir vecih olarak Zemahşerî'nin yorumunu biraz daha açarak söz konusu tabirin Allah'a isnadını doğrudan müşâkele kavramıyla açıklamıştır.⁶⁸

Zemahşerî ve ona tabi olarak Beyzavî Ahzab 33/53'de ﴿إِنَّ ذَلِكَمْ كَانَ يُؤْذِي الْأَنْبِيَاءِ لَا يَسْتَحْيِي مِنْهُمْ وَاللَّهُ لَا يَسْتَحْيِي مِنَ الْحَقِّ﴾ (hayası sebebiyle çekinmez) ifadesinin Yüce Allah'a isnadını ise hakikî anlamıyla değerlendirmiştir, bunu; "utangaç biri gibi hakkı söylemekten imtina etmez" şeklinde izah etmiştir.⁶⁹ Ebüssuûd Efendi ise burada da *istihyâ* (haya etme) tabirinin Allah için kullanımını müşâkele kavramıyla izah etmiştir.⁷⁰

2.1.2. Bakara 2/138

(صِبْغَةَ اللَّهِ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً)

Zemahşerî'ye göre Hristiyanların vaftiz merasimlerine atîf yapılan bu âyette "imanla arındırma" anlamını ifade için müşâkele yoluyla boyalafzı kullanılmıştır.⁷¹ Burada söz konusu olan, Müşâkeley-i takdiriyedir.

Beyzavî ve Ebüssuûd Efendi ise bu yorumu, birinci tercihleri olmasa da bir vecih olarak zikretmişlerdir. Beyzâvî boyayı ilk tercihi olarak Allah'ın insanları yarattığı fitrat olarak açıklarken,⁷² Ebüssuud "imanla arınma" yorumunda Zemahşerî'ye katılsa bile burada Müşâkele-i takdiriyye bulunduğu görüşünü bir vecih olarak zikretmiştir. Bunun temelinde de Hristiyanlar çocukların sarı renkli bir suya batırarak vaftiz edilmeleri ve bunu arınma olarak görmeleri rivayeti vardır.⁷³

⁶⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 237-238.

⁶⁷ Beyzâvî, *Envâr*, I, 62.

⁶⁸ Ebüssuûd, *Irşâd*, I, 72.

⁶⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, V, 89 krş Beyzâvî, *Envâr*, IV, 237.

⁷⁰ Ebüssuûd, *Irşâd*, VII, 112.

⁷¹ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 335.

⁷² Beyzâvî, *Envâr*, I, 109.

⁷³ Ebüssuûd, *Irşâd*, I, 168.

2.1.3-4. Bakara 2/193-194

(فَلَا عُذْوَانَ إِلَّا عَلَى الظَّالِمِينَ ... فَمَنْ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ)

Zemahşerî, Beyzâvî ve Ebüssuûd'a göre ilk âyette geçen (düşmanlık, zulüm) kelimesi müşâkale yoluyla zalimlere verilecek cezayı ifade etmektedir. Bu durum "illetin (sebep) hüküm (ceza) yerine konması" şeklinde açıklanmıştır. Âyette zulmün (udvan) cezası müşâkale yoluyla zulüm tabiriyle ifade edilmiştir.⁷⁴ Ayetin devamında ise *i'tidâ* (hakki tecavüz, saldırganlık) kelimesi hem haksız saldırırda bulunanlara hem de Müşâkale yoluyla misliyle mukabelede bulunma/cezalandırma anlamında inananlara isnat edilerek kullanılmıştır. Bu gibi ayetlerde illetin hüküm yerine konmasını yani suçun cezasının da suçu ifade eden kavramla tabir edilmesini müfessirlerimiz; "fiilin cezasının da fille tesmiyesi" manasında müşâkale olarak değerlendirmiştir.⁷⁵ Beyzâvî bunu "sümmiye cezaü'z-zulm bismihi (zulmün cezasına da zulüm denmiştir.)" diye ifade ederken⁷⁶, Zemahşerî de aynı kullanımını bir başka bağlamda; istihza fiilinin Yüce Allah'a isnadını izah ederken "sümmiye cezaü'l-istihza bismihi (istihzanın cezasına da istihza denmiştir.)" şeklinde açıklamıştır.⁷⁷

2.1.5. Bakara 2/237

(وَقَدْ فَرَضْنَا لَهُنَّ فَرِيضَةً فَنِصْفُ مَا فَرَضْنَا إِلَّا أَن يَعْفُونَ أَوْ يَعْفُوَ الَّذِي بِيدهِ عُقْدَةُ النِّكَاحِ وَأَن تَعْفُوا
أَقْرَبُ لِلتَّقْوَى)

Üç müfessir de Hanefî yorumuna göre âyette müşâkale sanatı bulunduğuunu belirtir. Şöyle ki: يَعْفُونَ (bağışlama) fiilinin faili, boşanan kadınlar olup bunların hak ettikleri yarı mehri bağışlamaları gerçek bir bağıstır (afv). Hanefî yorumu göre يَعْفُر kelimesinin faili kocadır ve mehrin tamamını ödeyen erkeğin, hakkı olan yarı mehri boşadığı kadında bırakması, hakiki anlamda bir bağıstır (afv). Fakat boşanan kadının mehrinde, bir önceki lafzin ifade ettiği gibi bir eksilme değil bir artış söz konusudur. İşte Zemahşerî'ye göre bu artısha müşâkale yoluyla afv (bağış) denmiş olabilir.⁷⁸ Bu konuda Beyzâvî de Zemahşerî gibi düşünmektedir.⁷⁹ Ebüssuûd Efendi ise mehrin tamamının

⁷⁴ Bkz. Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 397; Beyzâvî, *Envâr*, I, 128; Ebüssuûd, *Irşâd*, I, 204-205.

⁷⁵ Beyzâvî, a.y.; Ebüssuûd, a.y.

⁷⁶ Bkz. Beyzâvî, a.y.

⁷⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 185.

⁷⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 464.

⁷⁹ Beyzavî, *Envâr*, I, 147.

ödenmemesi halinin müşâkele veya tağlib üslubuyla ödenmiş haline benzetildiğini belirtir.⁸⁰

2.1.6. Mâide 5/116

(تَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِي وَلَا أَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِكَ)

Bu âyette yüce Allah'a isnat edilen نفس tabiri üç müfessirimizde de müşâkele yoluyla kullanılmış olup bununla esasen "Allah'ın gizleyip bildirmediği şeyler", bir yorumda göre ise "Allah'ın zâti" kastedilmiştir.⁸¹

2.1.7. Nahl 16/17

(أَفَمَنْ يَخْلُقُ كَمَنْ لَا يَخْلُقُ)

Üç müfessirimizde de âyette akıllı varlıklar için kullanılan مَن ism-i mevsülü, bir vecih olarak müşâkele yoluyla Allah'tan başka tâpiyan cansız varlıklar (putlar) için kullanılmıştır.⁸² Burada müşâkele sanatının esasen bir nahiv kuralının tutarlığını temellendirmek için kullanıldığı görülmektedir.

(وَالَّذِينَ يَذْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ لَا يَخْلُقُونَ يُخْلُقُونَ (yaratılmak) geçen (شَيْئاً وَهُمْ يُخْلُقُونَ) ifadesinde de bir vecih olarak müşâkele sanatı görür ve bunu, ilk lafzin aksine, putların taştan yontulup şekil verilmesi anlamına yorar.⁸³

2.1.8. Sebe 34/16

(وَبَدَلْنَا هُمْ بِجَنَّتِهِمْ جَنَّاتِنَّ دُوَائِنَ أَكْلِي حَمْطٍ ...)

Âyette üç müfessire göre de bedel olarak gelen ve gerçekte bahçe olarak nitelenmeyecek bir azap halini ifade eden ikinci جَنَّاتِنَّ lafzının kullanılması, müşâkele üslubuna göre olup "alay etme" anlamı taşır.⁸⁴

2.1.9. Nur 24/45

(... فِيْهِمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى بَطْنِهِ وَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى رِجْلَيْنِ وَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى أَرْبَعِ ...)

Âyette, sürüngenler için özellikle onların eylemine uygun düşen "sürünmek (زحف)" fiili yerine "yürümek (مشي)" fiilinin kullanılmasını üç müfessirimiz de ayakları üzerine yürüyen diğer canlılarla birlikte anılmasına bağlamış ve bunu istiare ya da müşâkele sanatıyla açıklamışlardır.⁸⁵

⁸⁰ Bkz. Ebüssuûd, *Irşâd*, I, 234.

⁸¹ Bkz. Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 315; Beyzâvî, *Envâr*, II, 151; Ebüssuûd, *Irşâd*, III, 101.

⁸² Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 430; Beyzavî, *Envâr*, III, 223; Ebüssuûd, *Irşâd*, V, 104.

⁸³ Ebüssuûd, *Irşâd*, V, 106.

⁸⁴ Bkz. Zemahşerî, *Keşşâf*, V, 116; Beyzavî, *Envâr*, IV, 245; Ebüssuûd, *Irşâd*, VII, 128.

⁸⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 312-313; Beyzâvî, *Envâr*, IV, 111; Ebüssuûd, *Irşâd*, VI, 185.

Aşağıdaki âyetlerde ise diğer iki müfessirimizden farklı olarak sadece Zemahşerî Müşâkele sanatı görmüştür.

2.1.10. Şuara 26/43-46.

(قَالَ أَلَهُمْ مُوسَى أَلْقُوا مَا أَنْتُمْ مُلْفُونَ ... فَالْقُوَا جَبَّالَهُمْ وَعَصِيَّهُمْ ... فَالْقَى مُوسَى عَصَاهُ... فَالْقِي السَّحَرَةُ ساجِدِينَ)

Zemahşerî bu âyetler grubunun son ayetinde geçen **الْقِي** kelimesinde müşâkele sanatı görür. Ona göre bu kelime anlam içeriği bakımından **الْقِي** fiilini birden fazla formu kullanıldığından müşâkele yoluyla son âayette de aynı fiil kullanılmıştır. **الْقِي** fiilin sözlük anlamı “yere atmak” olduğu halde âayetteki anlamı “Sihirbazlar secdeye kapandılar” demektir.⁸⁶

2.1.11. Sebe 34/13.

(يَعْمَلُونَ لَهُ مَا يَشَاءُ مِنْ مَحَارِيبَ وَثَمَاثِيلَ وَجَفَانَ كَالْجَوَابِ وَفُدُورِ رَاسِيَاتٍ /عَمَلُوا لَلَّهَ دَاؤَدَ شُكْرًا)

Zemahşerî ayette yer alan **اعْمَلُوا** ile **يَعْمَلُونَ** kelimeleri arasında müşâkele görür. Ona göre **اعْمَلُوا** fiili, nimet sahibine şükür anlamına gelir. Burada şükür kelimesinin **اعْمَلُوا** fiilinin mefulü kabul edilmesi, müşâkele yoluyla daha önceki **يَعْمَلُونَ** fiilinin mefulleriyle aynı bağlamda zikredilmesinden dolayıdır. Buna göre şu denmek istenmiştir: Biz cinleri sizin hizmetinize verdik; sizin için istediğiniz her şey yapıyorlar. Siz de şükür *yapınız*.⁸⁷

2.2. Zemahşerî'nin Alternatif Tabir/Kavramlarla Müşâkeleye İşaret Etmesi

2.2.1. Bakara 2/14-15

(فَأَلَوْ إِنَّا مَعْكُمْ إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِئُونَ اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمْدُهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَلُونَ)

Zemahşerî, âayette Allah'a nispet edilen *istihzâ* (alaya alma) tabirini hakikî anlamıyla değerlendirmiştir, bunu, kâfirlerin gerçekte alay edilecek ve gülünecek kimseler olduğuna yormuştur. Bunun, tipki (فَمَنْ اسْتَهْزَأَ سَيِّئَةً مِنْهَا) , (وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِنْهَا) âyetlerinde olduğu gibi *sümmiye cezâü'l-istihzâ bismihi* (Müşâkele) üslubuyla kâfirlerin istihzalarının gerektirdiği cezaya yorulmasını ise “kîle (denildi ki)” temriz sıygasıyla bir yorum olarak nakletmiştir.⁸⁸ Bu yorumu öne çikaran Beyzavî *sümmiye cezaü'l-istihzâ bismihi* ifadesini açıklarken, ayrıca *mükâbetü'l-lafz bi'l-lafz* ve *mümasil fi'l-kadr* tabirlerine yer

⁸⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, V, 391-392.

⁸⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, V, 11.

⁸⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 185

vermiş, müsebbebin sebeple isimlendirilmesi babından seyyienin (günah) cezasına seyyie dendiği gibi burada da istihzanın cezasına istihza dendğini belirmiştir. Zemahşerî'nin ilk tercihini ise diğer bir vecih olarak ayrıca nakletmiştir.⁸⁹ Beyzâvî'nin yorumunu aynen paylaşan Ebüssuûd Efendi bu beyan üslubunu doğrudan müşâkele fi'l-lafz veya mükârebe fi'l-vücûd tabirleriyle açıklamıştır.⁹⁰

2.2.2. Nisâ 4/142

(إِنَّ الْمُنَافِقِينَ يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَهُوَ خَاءُ عُنُوكَ)

Müfessirlerimiz, sonraki birçok müfessirin açıkça müşâkele üslubunun bulunduğu belirttiği⁹¹ bu âyette Allah'a aldatma (خدعة) fiilinin isnadını Zemahşerî anlam içeriği yönyle, Beyzâvî ve Ebüssuûd ise bir yorum olarak Bakara 2/10, 14-15 âyetlerinde Allah'a isnat edilen *hîdâ'* (aldanma) ve *istihzâ* (alay etme) tabirleriyle ilgili yorumlarına atıf yaparak izah etmişlerdir.⁹² Bakara sûresinin başlarında geçen bu isnatları müfessirlerimiz doğrudan veya anlam içeriğiyle *mukâbele*, *tesmiyetü'l-ceza bismi fi'lihi*, *istidrâc*, *temsil*, *istiare* ve *mecaz-i akâlî* gibi kavramlarla açıklamışlardır.⁹³ Sadece Ebüssuûd Efendi'nin istihzâ fiilinin Allah'a isnadında müşâkele bulunduğu yönündeki görüşüne daha evvel degenilmişti. Ayrıca Ebüssuûd Efendi'nin müşareket ifade eden mufâ'ale yapısındaki bütün fiillerin Allah'a isnadında genel manada bir müşâkele üslûbu gördüğü de unutulmamalıdır.

2.2.3. Tövbe/Berâe 9/79.

(فَيَسْخَرُونَ مِنْهُمْ سَخْرَ اللَّهُ مِنْهُمْ)

Zemahşerî ve Beyzâvî zikri geçen *istihzâ* âyetine atıfla dolaylı olarak bu âyette *suhriyye* (alay etme) filinin Allah'a isnadında da müşâkele görmüşler, bunu, *tesmiyetü cezâ'i'l-fi'l bismihi* babından münafıkların müminlerle suhriyelerini/alaylarını cezalandırma anlamına yormuştur.⁹⁴ Ebüssuûd Efendi ise aynı yorumu doğrudan müşâkele kavramını kullanarak yapmıştır.⁹⁵

(وَيَصْنَعُ الْفُلَكَ وَكُلَّمَا مَرَ عَلَيْهِ مَلَأْ مِنْ قَوْمِهِ سَخِرُوا مِنْهُ قَالَ إِنْ تَسْخَرُوا مِنَّا فَإِنَّا هُد 13/38'de ise *suhriyye* (alaya alma) fiili bir peygambere; Hz. Nuh'a

⁸⁹ Beyzâvî, *Envâr*, I, 48.

⁹⁰ Ebüssuûd, *Îrşâd*, I, 47.

⁹¹ Yılmaz, a.g.t., s. 38 (147 nolu dipnot).

⁹² Bkz. Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 116; Beyzâvî, *Envâr*, II, 104; Ebüssuûd, *Îrşâd*, II, 246.

⁹³ Bkz. Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 185; Beyzâvî, *Envâr*, I, 44; Ebüssuûd, *Îrşâd*, I, 40-41. Ayrıca istihzâ fiilinin Allah'a isnadını yorumları için bkz. yk.

⁹⁴ Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 72-73; Beyzâvî, *Envâr*, III, 91.

⁹⁵ Ebüssuûd, *Îrşâd*, IV, 87.

isnat edilmiştir. Bu fiilin ismet sıfatını haiz bir peygambere isnat edilmesi mahzurludur. Zemahşerî ve Beyzâvî âyeti sözlük anlamına uygun bir şekilde “Bugün siz bizimle alay ediyorsanız, dünyada boğulurken ve ahirette yanarken biz de aynı şekilde sizinle alay edeceğiz” şeklinde izah etmişlerdir.⁹⁶ Ancak suhriyyenin bir Peygamber'e hatta bir Müslümana yakışmayacağının açıktır. O yüzden burada da söz konusu tabirin Müşâkale üslubuyla tekrarlanmış olduğunu söylemek daha muvafiktir. Nitekim Ebüssuûd Efendi burada, bu mahzuru dahi ortadan kaldıracak şekilde müşâkale sanatını ustaca kullanır ve geniş bir izahatla suhriyyenin nübüvvet makamına yakışmayacağını, Nuh'a isnat edilen suhriyenin müşâkale yoluyla “istichâl (cahillikle itham etme)” ya da misliyle mukâbelede bulunma anlamında “cezalandırma” manasına yorulmasını önerir.⁹⁷ İstichâl yorumunu bir vecih olarak Zemahşerî ve Beyzâvî'de zikretmişlerdir. Ancak Ebüssuûd Efendi bunu müşâkale veya mukâbele kavramlarıyla açıklamıştır.

2.2.4. Yunus 10/21

(وَإِذَا أَدْفَنَا النَّاسَ رَحْمَةً مِنْ بَعْدِ ضَرَّاءٍ مَسْتَهْمِ لَذَا لَهُمْ مَكْرُ فِي إِيمَانِهِ قُلِ اللَّهُ أَسْرَعُ مَكْرًا أَنَّ رُسُلَنَا يَكْتُبُونَ مَا تَنْكِرُونَ)

Zemahşerî Müşâkale kavramıyla açıklanmaya son derece uygun olan bu âyetteki mekr (hile yapmak, tuzak kurmak) fiilinin Allah'a isnadını “cezalarını hazırlamak/planlamak” manasına yorarak *tesmiyetü cezâi'l-fi'l bismihi* prensibine göre dolaylı olarak bir müşâkeleden bahsederken⁹⁸, aynı anlam için Beyzâvî *istidrâc* ve *cezâ*,⁹⁹ Ebüssuûd Efendi de *mükâbele* tabirini kullanmıştır.¹⁰⁰

وَقَدْ مَكَرُوا مَكْرَهُمْ وَعِنْدَ اللَّهِ مَكْرُهُمْ وَإِنْ كَانَ مَكْرُهُمْ (إِنَّمَا مَكْرُهُمْ مَنْهُ الْجَبَانُ) Aynı şekilde İbrahim 14/46'da ifadesini Zemahşerî ve Beyzâvî iki şekilde yorumlaşmışlardır. Birine göre *mekr* mastarı, failine muzaf olup hakiki anlamıyla kullanılmıştır. Maksat “Allah katında onların mekrleri (suçları) yazılıdır. Bu yüzden Allah onları cezalandıracaktır.” Diğer yorumda göre *mekr* mastarı mefulüne muzaf olup faili Allah'tır. Bu yorumda göre *mekr tesmiyeti'l-ceza bismi fi'lîhi* prensibini göre mekrin cezası anlamındadır. Manası “Allah katında onların mekrlerini cezalandıracaktır.” demektir. Âyette *mekr* fiilinin

⁹⁶ Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 198; Beyzâvî, *Envâr*, III, 134.

⁹⁷ Ebüssuûd, *Irşâd*, IV, 207

⁹⁸ Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 124.

⁹⁹ Beyzâvî, *Envâr*, III, 109.

¹⁰⁰ Ebüssuûd, *Irşâd*, IV, 133.

Allah'a isnadında mahzur gören müfessirimiz dolaylı da olsa Müşâkele yorumuyla bu mahzuru ortadan kaldırmışlardır.¹⁰¹ Ebüssuûd Efendi ise âyeti mukâbele tabiriyle izah etmiştir.¹⁰² Müteahhir müfessirlerden Âlusî de âyetteki ikinci mekrin cezaya yorulmasını doğrudan müşâkele veya istiare kavramlarıyla açıklamıştır.¹⁰³

2.2.5. Nahl 16/126

(وَإِنْ عَاقِبْتُمْ فَعَاقِبُوا بِمِثْلِ مَا عَوْقَبْتُمْ بِهِ وَلَئِنْ صَبَرْتُمْ لَهُوَ خَيْرٌ لِّلصَّابِرِينَ)

Zemahşerî yine Müşâkele ile açıklanmaya uygun olan bu âyette cezalandırmanın ikâb sözcüğüyle ifade edilmesini *müzâvece* tabiriyle açıklamıştır. Bununla “Eğer size öldürme vb. bir kötülük yapılrsa, aynıyla mukâbele edin, haddi aşmayın” denmek istendiğini belirtir.¹⁰⁴ Bu da daha evvel işaret edilen “suçun cezasının da suç kavramıyla açıklanması” prensibine göre bir müşâkeledir. Âyette Beyzâvî herhangi edebî bir sanata işaret etmezken¹⁰⁵ genel prensibine göre burada ona göre de mukâbele/müşâkele bulunduğu söylenebilir. Ebüssuûd Efendi ise Müslümanlara isnatla ikâb kelimesinin kullanılmasını daha baştan sebep-müsebbet ilişkisine ya da müşâkele üslubuna bağlamıştır.¹⁰⁶

(وَمَنْ عَاقَبَ بِمِثْلِ مَا عَوْقَبَ بِهِ ثُمَّ بُغْيَ عَلَيْهِ لَيْسَ رَبَّهُ) Aynı ifade yer aldığı Hac 22/60'de ikâba (şuç) verilecek cezanın da ikâb (ceza) tabiriyle ifade edilmesini Zemahşerî *mülâsebet* yoluyla nazirin nazire, nakîdin nakîda (zıt) hamledilmesi babından görürken,¹⁰⁷ Beyzâvî bunu *izdivâc* yoluyla iki tabir arasındaki sebep-sonuç/suç-ceza ilişkisine bağlamıştır.¹⁰⁸ Her iki izah da nihai tahlilde müşâkeleyi işaret etmektedir. İki müfessirin de şakirdi Ebüssuûd Efendi bunu da sarih bir dille müşâkele kavramıyla açıklayacaktır.¹⁰⁹

2.2.6. Tarık 86/15-16.

(إِنَّهُمْ يَكِيدُونَ كَيْدًا وَأَكِيدُ كَيْدًا)

¹⁰¹ Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 392; Beyzâvî, *Envâr*, III, 203.

¹⁰² Bkz. Ebüssuûd, *Irşâd*, V, 58.

¹⁰³ Bkz. Âlûsî, *Ruhu'l-meânî*, 13, 250.

¹⁰⁴ Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 486.

¹⁰⁵ Beyzâvî, *Envâr*, III, 245.

¹⁰⁶ Ebüssuûd, *Irşâd*, V, 152.

¹⁰⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 207.

¹⁰⁸ Beyzâvî, *Envâr*, IV, 77.

¹⁰⁹ Ebüssuûd, *Irşâd*, VI, 116.

Müşâkelenin en uygun örneklerinden biri olan bu âyette¹¹⁰ Allah'a *keyd* (tuzak kurma, plan yapma) tabirini isnat edilmesi üç müfessirimizce de *mükâbele* ve *istidrâc* kavramlarıyla açıklanmıştır. Buna göre kastedilen, Kur'an'ın ışığını söndürmek için planlar kuran kâfirlerin bu planlarını boşça çıkarmak, onları beklemedikleri bir anda karşı koyamayacakları bir cezaya uğratmaktadır.¹¹¹

2.3. Zemahşerî'nin Müşâkale ya da Alternatif Kavramlarına Başvurmadan Yorumladığı Müşâkale Ayetleri

Bazı âyetler de vardır ki Zemahşerî'nin yorumlarında müşâkale kavramını ya da alternatiflerini kullanmamasına rağmen takipçileri söz konusu ayetlerde müşâkelenin varlığına işaret etmişlerdir.

2.3.1. Bakara 2/268

(الشَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ وَيَأْمُرُكُمْ بِالْفَحْشَاءِ وَاللَّهُ يَعِدُكُمْ مَغْفِرَةً مَنْهُ وَفَضْلًا)

Âyette geçen va'd (vadetme) kelimesinin hayır ve şerde kullanıldığını belirten Zemahşerî ve Beyzâvî burada müşâkale ya da *mükâbele* sanatından bahsetmezlerken¹¹² Ebüssuûd Efendi burada şeytanın fakirlikle korkutmasının va'd (vadetme/söz verme) tabiriyle ifade edilmesinde Müşâkale görür.¹¹³ Buna göre Allah'ın vaadi hakikat iken şeytanın vaadi mecaz olmaktadır.

2.3.2. Ali İmran 3/31

(فَلَنِ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللَّهَ فَإِنِّي لَعُنْتُكُمُ اللَّهُ وَيَعْزِزُ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَاللَّهُ عَفُورٌ رَّحِيمٌ)

Zemahşerî bu âyette kulların Allah'ı sevmelerini mecazen sadece Allah'a ibadet etmelerine, Allah'ın kullarını sevmesini ise onları ödüllendirmesine yorarak tefsir ederken¹¹⁴, Beyzavî ikinci defa sevme (*يُحِبُّكُمْ*) lafzının kullanılmasında *istiare* veya *mukâbele*,¹¹⁵ Ebüssuûd Efendi ise *istiare* veya Müşâkale sanatı görmüştür.¹¹⁶

¹¹⁰ Geniş bilgi için bkz. Yılmaz, a.g.t., s. 37 (139 nolu dipnot).

¹¹¹ Bkz. Zemahşerî, VI, 355; Beyzâvî, *Envâr*; V, 304, Ebüssuûd, *Irşad*, IX, 142.

¹¹² Bkz. Zemahşerî, I, 499; Beyzâvî, *Envâr*, I, 160.

¹¹³ Ebüssuûd, *Irşad*, I, 262.

¹¹⁴ Zemahşerî, *Keşâf*, I, 547.

¹¹⁵ Beyzavî, *Envâr*, II, 13.

¹¹⁶ Ebüssuûd, *Irşad*, II, 24.

2.3.3. Ali İmrân 3/54

(وَمَكَرُوا وَمَكَرَ اللَّهُ وَاللَّهُ خَيْرُ الْمَاكِرِينَ)

Âyette Allah'a isnat edilen mekr (tuzak kurma) sözcüğünü müşâkele sanatına işaret etmeksizin "planı boşça çıkarma" anlamına yoran Zemahşerî, bunu, Allah'ın Hz. İsa'yı göye yükselterek onu öldürmek isteyenlerin planlarını boşça çıkarmasıyla açıklar.¹¹⁷ Zemahşerî'yle aynı yorumu paylaşan Beyzavî kökü itibariyle hile manası içeren mekr lafzinin Allah'a ancak *mükâbele* ve *izdivâc* yoluyla isnat edilebileceğini belirtirken, Ebüssuûd Efendi, bunu daha teknik bir terimle; Müşâkele tabiriyle ifade eder.¹¹⁸

Aynı ayet, Enfâl 8/30'de şeklinde geçmektedir. Zemahşerî Âl-i İmran 54'de olduğu gibi burada da Allah'a isnad edilen *mekr* (hile) ifadesini, müşâkeleye işaret etmeksizin Allah'ın müşriklerin tuzaklarını boşca çıkaran beklenmedik planlar hazırlaması olarak yorumlar.¹¹⁹ Beyzavî ve Ebüssuûd'a göre ise âyette müşâkele vardır. Onlara göre *mekr* gibi Allah'a isnadı mahzurlu görülen tabirleri müşâkeleye/müzaveceyle yorumlama zarureti vardır. Değilse Yüce Allah'a, şanına yakışmayan bir mana isnat edilmiş olur.¹²⁰

Açıkta ki *mekr*, *keyd*, *suhriyye* vb. gibi dinen ve aklen Yüce Allah'a isnadında mahzurlar görülen bazı Kur'an tabirlerin yorumunda müşâkele kavramı önemli bir yorum esnekliği sağlamaktadır.

2.3.4. Ali İmrân 3/169

(وَلَا تَحْسِنَ الَّذِينَ قُتْلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَالًا بَلْ أَخْيَاءٍ عِنْدَ رَبِّهِمْ يُرْزَقُونَ)

Zemahşerî ve Beyzâvî âyeti sözlük bilimi kurallarına göre izah ederlerken¹²¹ Ebüssuûd Efendi "... ölüler sanmayın" ifadesini "Allah yolunda öldürülenler kendilerini ölüler sanmasınlar." şeklinde yorumlar. Ona göre öldürülmeleriyle birlikte zaten kendi durumlarına vakif olacak şehitlere bu söz daha öldürülmeden "Sonsuz hayat, üstün şeref ve daimî nimetlerle teselli bulsunlar" diye ya da müşâkele yoluyla söylemiştir.¹²²

¹¹⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 562

¹¹⁸ Ebüssuûd, *İrşâd*, II, 48.

¹¹⁹ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 576.

¹²⁰ Beyzâvî, *Envâr*, III, 57; Ebüssuûd, *İrşâd*, IV, 19. Ebüssuûd Araf 8/99'de Allah'a isnat edilen mekr tabirini, Müşâkele-i tahkikiye üslubunda gelmese de, istiare ve istidrac olarak yorumlamıştır. Bkz. *İrşâd*, III, 254.

¹²¹ Zemahşerî, *Keşşâf*, I, 657; Beyzâvî, *Envâr*, II, 48.

¹²² Ebüssuûd, *İrşâd*, II, 112.

Ebüssuûd Efendi burada, şehitlerin uhrevî ölüm ve hayatı ile dünyevi ölüm ve hayatı arasında, hakikatte birbirinden farklı oldukları halde, dünya gözüyle bir alaka görmüş ve bunu müşâkele üslubuyla açıklamıştır.

2.3.5. Nisâ 4/47

(يَا أَيُّهَا الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ آمُنُوا بِمَا تَرَكْنَا مُصَدِّقًا لِمَا مَعَكُمْ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَطْمِنَنَّ وُجُوهًا فَتَرَدَّهَا عَلَىٰ أَدْبَارِهَا أَوْ تُلْعَنَهُمْ كَمَا لَعَنَّا أَصْنَابَ السَّبَّتِ وَكَانَ أَمْرُ اللَّهِ مَفْعُولًا)

Zemahşerî ve Beyzâvî âyette Allah'a nispet edilen lanetin "Yahudiler gibi domuz ve maymuna dönüştürme (mesh) cezası" ya da gerçek anlamıyla "lanet" olarak açıklanabileceğini belirtirken,¹²³ Ebüssuûd Yahudilerin "mesh cezasıyla" tehdit edilmelerinin (atalarınınkiyle ilgisi dolayısıyla) müşâkele yoluyla açıklanabileceğini belirtmiştir.¹²⁴

2.3.6. Mâide 5/9

(وَلَوْ جَعَلْنَاهُ مَلَكًا لَجَعَلْنَاهُ رَجُلًا وَلَلْبَسْنَا عَلَيْهِمْ مَا يَلْبِسُونَ)

Âyette Zemahşerî ve Beyzâvî herhangi bir edebî inceliğe işaret etmezken,¹²⁵ Ebüssuûd meleğin insan suretinde gösterilmesinin lebs (kuşkulandırma) tabiriyle ifade edilmesinin, sebep-sonuç ilişkisi ya da müşâkele üslubuyla açıklanabileceğini belirtmiştir.¹²⁶

2.3.7. Tevbe/Berâe 9/67

(تَسْوِيَ اللَّهُ فَتَسْوِيْهُمْ)

Zemahşerî ve Beyzavî âyette müşâkele üslubuna işaret etmeksızın Allah'a isnat edilen nisyanı, Allah'ın münaflıkları rahmetinden ve lütfundan mahrum etmesi olarak açıklamışlardır.¹²⁷ Ebüssuûd Efendi ise aynı yorumu müşâkele kavramıyla yapmıştır.¹²⁸ Zemahşerî Secde 32/14'de (فَدُوْقُوا بِمَا نَسِيْئُنَّ لِقَاءً) ise nisyanın Allah'a isnadını *mükâbele* ve *cezâ* kavramıyla izah etmiştir.¹²⁹

2.3.8. Yusuf 12/24

(وَلَقَدْ هَمَتْ بِهِ وَهَمَ بِهَا لَوْلَا أَنْ رَأَى بُرْهَانَ رَبِّهِ)

¹²³ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 89.krş. Beyzâvî, *Envâr*, II, 77.

¹²⁴ Ebüssuûd, *Irşâd*, II, 186.

¹²⁵ Zemahşerî, *Keşşâf*, II, 325; Beyzâvî, *Envâr*, II, 155.

¹²⁶ Ebüssuûd, *Irşâd*, III, 113-114.

¹²⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 65; Beyzâvî, *Envâr*, III, 88.

¹²⁸ Ebüssuûd, *Irşâd*, IV, 80.

¹²⁹ Zemahşerî, V, 32.

Hz. Yusuf'un bir peygamber olarak sahip olduğu ismet ve iffet sıfatı dolayısıyla âyette "zinaya kalkışma" gibi bir niyeti içeren هـ (azmetmek) fiilinin kendisine isnadı, tefsirde karşılaşılan en müşkil durumlardan biri olmuştur. Zemahşerî ve Beyzâvî bu müşkil durumu, kelimenin sözlük anlamını daraltarak aşmışlardır. Onlara göre kastedilen, tercih (ihtiyar) derecesine varmayan fitrî arzudur. Yusuf bu arzuyla mücadele edip başarmış ve bu yüzden övülmeyi hak etmiştir.¹³⁰

Ebüssuûd Efendi ise burada müşâkele sanatını ustaca kullanarak bu müşkil durumu daha bilimsel temelde çözmüştür. Teklif derecesine varmayan doğal istek/arzu yorumunu Ebüssuûd da uygun görmekle beraber onun asıl dikkat çektiği husus, burada müşâkele üslubunun kullanılmış olmasıdır. Zira Kur'an'da zinaya teşebbüs düşüncesiyle böyle bir azmin (hemm) Hz. Yusuf'tan sadır olamayacağı sağlam kanıtlarla tescil edilmiştir¹³¹.

Bazı âyetler de var ki Zemahşerî ve Beyzâvî'nin müşâkeleye hiçbir şekilde işaret etmemiş dilsel olarak yorumlamalarına karşın takipçileri Ebüssuûd Efendi yorumunda müşâkele kavramını öne çıkarmıştır.

Gelen âyetler bunun örnekleridir:

2.3.9. Yusuf 12/36-37

(... نَبَّأْنَا بِتَأْوِيلِهِ إِنَّ نَرَاكِ مِنَ الْمُحْسِنِينَ ... قَالَ لَا يَأْتِيُكُمَا طَعَامٌ ثُرْزَفَانِهِ إِلَّا تَبَأْكُمَا بِتَأْوِيلِهِ قَبْلَ أَنْ يَأْتِيُكُمَا)

Ebüssuûd Efendi, Zemahşerî ve Beyzâvî'den farklı olarak bu âyetlerde geçen iki te'vîl lafzı arasında *istiare* veya *müşâkele* görmektedir. Burada istiare, normal yemeğin rüyada görülen yemeğe benzetilmesi sebebiyledir. Müşâkele ise te'vil lafzının, aynı bağlamda tekrar edilmiş olmasından dolayıdır.¹³²

2.3.10. Nûr 24/54

(... فَإِنَّمَا عَلَيْهِ مَا حُمِّلَ وَعَلَيْكُمْ مَا حُمِّلْتُمْ وَإِنْ تُطِيعُوهُ تَهْنَدُوا وَمَا عَلَى الرَّسُولِ إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ)

Âyette geçen حمل (görev yüklenmesi) fiillerini, Zemahşerî ve Beyzâvî lügavî ve şerî örfe uygun olarak tefsir ederlerken¹³³ Ebüssuûd Efendi, burada Hz. Peygamberle ilgili olarak kullanılan مَا حُمِّلَ (üzerine yüklenen sorumluluk) ifadesinin müşâkele yoluyla kullanıldığını belirtmiştir. Çünkü Allah Resülü'nün (s.a.s.) görevi apaçık tebliğdir ve tamamlanmıştır. Ümmetin görevi

¹³⁰ Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 268-269; Beyzâvî, *Envâr*, III, 160.

¹³¹ Ebüssuûd, *İrsâd*, IV, 266.

¹³² Ebüssuûd, *İrsâd*, IV, 276. Krş. Zemahşerî, *Keşşâf*, III, 284; Beyzâvî, *Envâr*, III, 163.

¹³³ Zemahşerî, *Keşşâf*, IV, 316; Beyzâvî, *Envâr*, IV, 112.

ise itaattir ve devam etmektedir. Burada *tahmil* kelimesinin seçilmesi, muhtemeldir ki, işin ağırlığını ve bunun hala uhdelerinde duran bir sorumluluk olduğunu hissettirmek içindir.¹³⁴

Bu son âyetlerde Ebüssuûd'un Müşâkeleyi tefsirde Zemahşerî ve Beyzâvî'den daha etkin ve daha kapsamlı kullandığı, manasında işkâl bulunan âyetlerin izahında Müşâkale kavramı sayesinde daha geniş bir yorum kabiliyetine kavuştuğu görülmektedir.

Bazı âyetler de var ki Müşâkale sanatıyla izah edilmeye çok uygunmasına rağmen Zemahşerî ve diğer müfessirlerimiz bunlarda *Müşâkale* kavramına ya hiç de根本没有misler ya da dolaylı olarak işarette bulunmuşlardır. Bunun yerine daha çok *mukâbele* veya *istidrâc* kavramlarına yer vermişlerdir.

SONUÇ

Çalışmada ulaşılan başlıca sonuçlar şöyledir:

1. Zemahşerî'nin belagattaki yetkinliği ve bilimsel katkısını gösteren en çarpıcı örneklerden biri, kuşkusuz, Kur'an'nın bazı müşkil âyetlerinin tevilinde geniş bir yorum kabiliyeti sağlayan *müşâkale* kavramını tefsirde ilk defa kullanmış olmasıdır.
2. Belagatte "bir lafzin aynı bağlamda farklı bir manada tekrarlanması" olgusu, ilk dnemlerde *müzavece*, *istidrac*, *mükâbele*, *istiare*... vb. gibi tabirlerle ifade edilirken, Zemahşerî'yle birlikte bu durum Müşâkale tabiriyle dile getirilmiş, Sekkâkî'yle birlikte *müşâkale* teknik tanımına kavuşmuş, Kazvînî'yle de hakikî ve takdirî türlerine ayrılarak belagatin bedî sanatları arasındaki bugünkü yerini almıştır.
3. Kur'ân-ı Kerim ve hadisi şeriflerde müşâkelenin iki türüne de örnek teşkil edecek birçok kullanım vardır. Özellikle Kur'ân'da Allah'a isnadında dinen ve aklen mahzurlar görülen bazı eylemlerin makul bir şekilde yorumlanmasında müşâkale kavramı etkin bir rol oynamıştır. Zemahşerî'yle birlikte literatüre giren Müşâkale Kur'an yorumlarında en etkin biçimde kullanan müfessirlerden biri, hiç kuşkusuz, aynı zamanda dil ve belagatte Zemahşerî'nin sadık takipçilerinden biri olan Ebüssuûd Efendi'dir.
4. Çalışmada doğrudan (28) veya dolaylı (4) olarak toplam 32 âyete yer verilmiştir. Zemahşerî bu âyetlerin 13'inde müşâkale (Bakara (dolaylı) 26, 138, 193-194, 237; Mâide 116; Tevbe 79 (atıfla); Nahl 17; Sebe' 16; Nur 45;

¹³⁴ Ebüssuûd, *Îrşâd*, IV, 189.

Şuara 43-46, Sebe 13); 1'inde Müşâkele ve istiare (Nur 45), 3'ünde *tesmiyetü cezâi'l-fi'l bismihi* (Bakara 14-15, Tevbe/Berâe 79; İbrahim 46), 1'inde mülasebet (Hac 60), 1'inde müzavece (Nahl 126), 1'inde de Müşâkele, mukabele ve *itbakü'l-cevab ale's-süal* (Bakara 26), 1'inde mülasebet (Hac 60), 2'sinde mukabele ve istidrac (Nisa 142; Târik 15-16) tabirlerini kullanırken, 13'ünde ise Müşâkele sanatına hiç deiginmemiştir. İki âyette (Şuara 43-46, Sebe 13) Beyzâvî ve Ebüssuud'dan farklı olarak Müşâkele üslubu görmüştür. Buna göre Zemahşerî 13 âyetin yorumunda doğrudan Müşâkele kavramını, mükerrerlerle birlikte 13 âyette bir veya birden fazla alternatif tabir kullanmıştır. Başka müfessirlerin Müşâkele sanatı gördüğü 10 ayeti de geleneksel tefsir yöntemlerine göre tefsir etmiştir.

Beyzâvî söz konusu ayetlerden sadece 8'inin yorumunda Müşâkele terimini kullanmıştır (Bakara 138, 193, 194, 237; Mâide 116; Nahl 17; Nur 45; Sebe 16). Kalan ayetlerin 5'de mukabele (Bakara 14-15, 26; Ali İmran 31, 54; Tevbe, 79 (atıfla)), 2'inde istiare (Nur 45; Ali İmran 31), 1'nde sebep müsebbeb ilgisi (Hac 60), 1'ndeye izdivâc (Ali İmran 54), 1'nde mümasil fi'l-kadr (Bakara 14-15) ve 1'de de müzavece (Enfal 30) tabirlerini tek başına ya da Müşâkele ile birlikte kullanırken, 8'inde hiçbir edebî sanata işaret etmemiştir.

Öncelikle bazı müşkil âyetlerin yorumunda bir yöntem biçimi olarak Müşâkele kavramını sıkılıkla kullanan Ebüssuûd Efendi ise Müşâkele sanatının bulunduğu düşündüğü 27 âyetten 20'sinde (Bakara 26, 138, 193, 194, 268; Ali İmran 54, 169; Nisa 47; Mâide 116; Enfâl 30, Tevbe 67, 79; Yusuf 24; Hud 38; Nahl 17, 20; Hac 60; Ahzab 53; Nur 54; Sebe' 16) Müşâkele kavramını tek başına, 3'ünde (Ali İmran 31; Yusuf 36-37; Nur 45) istiare; 2'inde (Maide 9; Nahl 126) sebeb-müsebbeb ilgisi; 1'inde (Bakara 14-15) mukarebe fi'l-vücad (birlikte var olma) ve 1'inde de (Bakara 237) tağlib tabiriyle birlikte ve alternatif bir yorum olarak zikredilmiştir.

5. Âyet yorumlarında Müşâkele üslubuna sıkılıkla başvuran Zemahşerî ve Beyzavî, çok kere Müşâkele tabiri yerine *mukabele* ve *istiare*, bazen de *müzâvece*, *mülâbese*, *icdivâc* ve *tesmiyetü cezâi'l-fi'l bismihi* (cezanın suç oluşturan fiille isimlendirilmesi) tabirlerini kullanmıştır. Ebüssuûd Efendi ise genellikle Müşâkele tabirini tek başına veya alternatifleriyle birlikte kullanmakla birlikte bazen *mükâbele*, *istiare* ve *tesmiyetü cezâi'l-fi'l bismihi* gibi alternatif tabirleri kullanmıştır. Buna göre Ebüssuûd Efendi'nin Müşâkele sanatını tefsirde Zemahşerî ve Beyzâvî'den daha etkin kullandığı söylenebilir.

6. Bazen bunun tam tersi de olmuştur. Bazı âyetlerde Zemahşerî Müşâkele tabirini kullandığı halde Ebüssuûd kullanmamıştır. Mesela Zemahşerî'ye göre Şuara sûresinin 46. âyetinde geçen (فَلْقِي السَّحَرَةُ سَاجِدِينَ)

lafzı, gerçek anlamında kullanılmış olabileceği gibi, esasen Müşâkele yoluyla bir önceki âyette geçen (فَأُلْقَى مُوسَى عَصَاهُ) aynı ifadenin tekrarından ibaret olup ّخ (yere kapandı) lafzı yerine kullanılmıştır.¹³⁵ Ebüssuûd Efendi bu inceliğe dikkat çekmemiştir.

8. Zemahserî'den sonra da bir yorum biçimini olarak müşâkeleyi, takipçileri Râzî, Beyzâvî ve Ebüssuûd Efendi, Ebüssuud'un takipçilerinden Âlusî ve geçen asır müfessirlerinden İbn Âşur ve başkaları uygulama alanını genişletilerek kullanmışlardır.¹³⁶

¹³⁵ Bkz. Zemahserî, *Keşşâf*, IV, 392. Ayrıca bkz. V, 112. krş. Ebüssuûd, *Irşâd*, VI, 243; VI, 126.

¹³⁶ el-Mektebetü's-şâmile isimli e-kütüphaneden *Ruhu'l-meânî* "Müşâkele" lafziyla taranırsa, Âlûsi'nin bu tabiri, 100'ü aşkın yerde genellikle belagatteki terim anlamıyla kullanıldığı, aynı şekilde Ebüssuûd Efendi'yi kastettiği "Şeyhulislam" unvanıyla yapılan aramayla da 300'ü aşkın yerde Ebüssuûd'dan bahsettiği görülür. Örnek olarak Âlûsi'nin, Ebüssuûd Efendi'nin Müşâkele tabirini kullandığı Bakara 2/14-15, 237; Ali İmran 3/31, 54, Nisa 4/47, Maide 5/9, 116, Yusuf 24... gibi âyetleri yorumuna bakılabilir. Ebüssuûd'un Müşâkele sanatını kullanmadığı yerlerden de Bakara 2/3, Nisa 4/102, 108, 172; En'am 6/150; Yunus 10/21 ... âyetlerini yorumlarına bakılabilir.

KAYNAKÇA

- Abdurrahman Abdulkadir el-Arabî, *el-Müşâkele beyne'l-lügati ve'l-belâğa*, Yüksek Lisans Tezi, el-Camiatü'l-Mustansırıyye, Külliyetü'l-âdab, 2002.
- Alûsî, Ebû'l-Fadl Şihabüddin Mahmud el-Âlûsî, *Ruhu'l-meânî fî tefsî'l-Kur'ani'l-azim ve's-sebi'l-mesânî*, I-XXX, Beyrut: Darü ihyâ'i't-türasi'l-Arabî, ts.
- Beyzâvî, Nasırüddin Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî, *Envârû't-Tenzîl ve esrârû't-Te'vil el-ma'ruf bi Tefsirü'l-Beyzâvî*, nşr. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşî, I-V, Beyrut: Dârü ihyâ'i't-türâsi'l-Arabî ts.
- Buhârî, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Kütübü's-sitte ve şûrûhuhû: Sahihü'l-Buhârî*, I-VIII, İstanbul: Çağrı yayınları, 1992/1413.
- Durmuş, İsmail, "Müşâkele", *DIA*, XXXII, 154-155, İstanbul 2006.
- Ebû Musa, Muhammed Haseneyn, *el-Belâğatü'l-Kur'âniyye fî Tefsiri'z-Zemahşerî ve eserühâ fi'd-dirâsâti'l-belâğiyeye*, Kahire: Dârü'l-fikri'l-Arabî ts.
- Ebüssuûd Efendi, Muhammed/Ahmed b. Şeyh Muhyiddin el-İmâdî, *Tefsirü Ebi's-Suûd el-müsemmâ İrşâdi'l-akli's-selim ilâ mezâya'l-Ku'râni'l-Kerim*, I-IX, Beyrut: Dârü ihyâ'i't-türâsi'l-Arabî ts.
- Eliaçık, Muhittin, "Bazı Belagat Kitaplarında Müşâkele Sanatının Tanım ve Tasnifi", *Kırklareli Ün. Sosyal Bilimler Dergisi* (KUSBD), cilt. 3, sayı. 2 (Temmuz 2013), s. 1-15.
- Emil Bedî' Yakub, *Divânü Amr b. Külsüm*, Beyrut 1991.
- Ferrâ, Ebû Zekeriya Yahya b. Ziyad el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, I-II, Beyrut 1403/1983.
- Güllüce, Veysel, "Kur'ân-ı Kerim'de Müşâkele Yoluyla Allah'a Îsnat Edilen İfadelerin Değerlendirilmesi", *Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 25/41-62, Erzurum 2006.
- Habenneka, Abdurrahman Hasan el-Meydânî, *el-Belâğatü'l-Arabiyye üsüsühâ ve ulûmuhâ ve fûnûnuhâ*, Beyrut: Dîmeşk 1416/1997.
- Isfehânî, er-Rağîb el-İsfehânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân* (thk. Safvân Adnân Davudî), 1430/2009.
- İbn Aşur, Muhammed et-Tâhir b. Âşur, *et-Tahrir ve't-tenvir*, I-XXX, Tunus 1984.
- İbn Hicce el-Hamevî, *Hizânetü'l-edeb ve gâyetü'l-ereb*, thk. İsam Şuaytû, I-II, Beyrut 1987.
- İbn Kuteybe, *Te'vîlu Müşkili'l-Kur'ân*, nşr. Seyyid Ahmed Sakr, Kahire 1393/1973.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem el-Ensârî *Lisânü'l-Arab*, I-XV, Beyrut : Dâru Sadır 2010.

- İbnü'n-Nâzîm, Bedreddin İbn Malik el-Endelüsî, *el-Misbâhü'l-münir fi ilmi'l-meânî ve'l-beyân ve'l-bedî'*, thk. Hüsnî Abdülcelil Yusuf, Kahire: Mektebetü'l-Âdâb 1409/1989.
- İsrâ Müeyyed Reşîd, "Üslûbü'l-Müşâkale fi's-süveri't-tivâl: dirâse üslubiyye dilâliye", *Mecelletü midadi'l-âdâb*, sayılı: 2, Bağdat, s. 71-93.
- Kazvînî, Kazvinî, Ebü'l-Meâlî Celâlüddîn Muhammed b. Abdîrahmân el-Hatîb el-Kazvînî, *el-Îzâh fi ulûmi'l-belagati: el-Meânî ve'l-beyân ve'l-bedî*, nşr. İbrahim Şemşeddin, Beyrut 1424/2003.
- *et-Telhis fi ulumi'l-belaga*, nşr. Abdurrahman el-Berkükî, Kahire: Darü'l-Fikri'l-Arabî 1350/1932.
- Maverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Maverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn: Tefsirü'l-Maverdî*, nşr. es-Seyyid Abdülmaksud b. Abdürrahim, I-VI, Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye ts.
- Müberred, Ebü'l-Abbas Muhammed b. Müberred, *Mâ'ttefeka lafzuhû ve'htelefe ma'nâhû mine'l-Kur'âni'l-Mecîd*, thk. Ahmed Muhammed Süleyman Ebû Ra'd, Kuveyt: Vezâretü'l-evkâf ve's-şuûni'l-İslâmiyye 1409/1988.
- Müslîm, Ebü'l-Hüseyin Müslîm b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Kütübü's-sitte ve şûrûhuhû: Sahihü Müslîm*, I-III, İstanbul: Çağrı yayınları, 1992/1413.
- Mütenebbî, Ebü't-Tayyib Ahmed b. el-Hüseyin el-Mütenebbî, *Divânü'l-Mütenebbî*, Beyrut: Dârû Beyrût 1403/1983.
- Râid Hamed Halef Küreyş el-Cebbûrî, *et-Tevzifü'l-belâgî li't-tecnîsi ve'l-müşâkale fi şî'rî'l-Mütenebbî*, (Yüksek Lisans Tezi), Camiatü'd-Diyâlâ Külliyeti'l-Terbiye li'l-ulûmi'l-insâniyye Kîsmü'l-Lügati'l-Arabiyye fi'l-Irak: Bakuba 1436/2014.
- Râzî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer Fahrettin er-Râzî, *Mefâtihü'l-gayb*, I-XXX, Beyrut 1420.
- Rummânî, *en-Nüket fi i'câzi'l-Kur'an (Selâsü resâil fi i'câzi'l-Kur'an: li'r-Rümmanî ve'l-Hattabi ve Abdilkâhir el-Cûrcânî)*, thk. Muhammed Halefullah Ahmed v.dğr., Kahire 1976.
- Sekkâkî, Ebû Yakub Yusuf b. Muhammed es-Sekkâkî, *Miftâhü'l-ulûm*, thk. Abdülhamid el-Hindâvî, Beyrut 1420/2000.
- Suyûtî, Celaleddin Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *el-Îtkân fi ulûmi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrahim, I-VII, Suud Din İşleri, Vakıflar, Davet ve İrşad Bakanlığı Yayınları ts.
- Sübki, Ahmed b. Ali Behâüddin es-Sübki, *Arûsü'l-efrâh fî şerhi Telhisî'l-Miftâh*, thk. Abdûhmaid Hindâvî, I-II, Beyrut 1423/2003.
- Şerif er-Radî, *Telhisü'l-beyân fi meçâzâti'l-Kur'an*, thk. Muhammed Abdülgani Hasan, Kahire 1374/1955.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Tefsirü't-Taberî: Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmusin et-Türkî, I-XXX, Kahire: Dârû Hicr ts.

Taşköprüzade, Ebü'l-Hayr İsamüddin Ahmed Efendi, *Serhu Fevâidi'l-ğiyâsiyye min ilmeyi'l-meânî ve'l-beyân*, Dersaâdet : Dârû't-tibâati'l-âmire, 1312.

Teber, Hatice Cerrahoğlu "Hevvârî", *DIA*, EK I, Ankara 2020, 554-555.

----- *Hâricî-İbâdî Tefsir Geleneği: Hûd b Muhakkem el-Huvvârî ve Tefsîri*, İlahiyat Yay, Ankara 2104.

Tebrîzî, Ebû Zekeriya Yahya b. Ali Hatib et-Tebrîzî, *el-Kâfi fi'l-arûz ve'l-kavâfi*, thk. Hasan Abdullah el-Hassânî, Kahire 1415/1994.

Teftâzânî, Sa'duddîn Mesud b. Fahreddin Ömer et-Teftâzânî, *el-Mutavvel Serhu Telhisi Miftâhi'l-ulûm* (thk. Abdülhmaid el-Hindâvî), Beirut 1434/2013.

Tehânevî, Muhammed Ali et-Tehânevî, *Mevsûatü Keşşâfi'stilahâti'l-fünûn ve'l-ulûm*, nşr. Ali Dehrûc, I-II, Beirut 1996.

Ukberî, Ebü'l-Bekâ Abdullah b. el-Hüseyin el-Ukberî, *Divân el-Mütenebbî bi Serhi Ebi'l-Bekâ el-Ukberî el-müsemma bi't-Tibyân fî şerhi'd-Dîvân*, nşr. Mustafa es-Sekâ v.dgr., I-IV, Kahire 1355/1926.

Zemahşerî, Carullah Mahmud b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmidi't-Tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-tevil*, thk. Adil Ahmed Abdülmecdûd ve Ali Muhammed Muavvad, I-VI, Riyad 1418/1998.

UNIVERSAL JOURNAL OF THEOLOGY

e-ISSN: 2548-0952

Cilt/Volume: 8, Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 2023 (Aralık/December)

HÂMİD EL-İMÂDÎ'NİN (Ö. 1171/1758) DIHYE EL-KELBÎ İLE ALAKALI "CEMÂLÜ'S-SÛRE VE'L-LİHYE FÎ TERCEMETİ SEYYİDİNÂ DİHYE" ADLI RİSÂLESİNİN TAHKİK VE ANALİZİ

جمال الصورة واللحمة في ترجمة سيدنا دحية

حامد بن علي بن إبراهيم الدمشقي العمادي (ت: 1171/1758م).

Verification and Analysis of Hamid El-İmadi's (D. 1171/1758) Treatise "Cemalü's-Sure Ve'l-Lihye Fi Tercemeti Seyyidina Dihye" Related to Dihye El-Kelbi

MAHMOUD NASIF

Yüksek Lisans Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tefsir Anabilim Dalı
Graduate Student, Sakarya University, Institute of Social Sciences, Department of Quranic
Exegesis, Sakarya/Türkiye

mahmoud.nasif1@ogr.sakarya.edu.tr <https://orcid.org/0000-0003-4406-7234>

EKREM GÜLŞEN

Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tefsir Anabilim
Dalı

Associate Professor, Sakarya University, Institute of Islamic Studies, Department of Quranic
Exegesis, Sakarya/Türkiye

egulsen@sakarya.edu.tr <https://orcid.org/0000-0001-6146-9281>

Makale Bilgisi – Article Information Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/
Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 06/09/2023

Kabul Tarihi/Date Accepted: 21/10/2023

Yayın Tarihi/Date Published: 31/12/2023

Atıf/Citation: Naif, Mahmoud – Gülsen, Ekrem. “Hâmid El-İmâdî'nin Dihye El-Kelbî İle Alaklı
“Cemâlü's-Sûre Ve'l-Lihye fî Tercemeti Seyyidinâ Dihye” Adlı Risâlesinin Tahkik Ve Analizi”,
Universal Journal of Theology 8/2 (2023): 34-71. Doi: 10.56108/ujte.1355884

HÂMİD EL-İMÂDÎNİN (Ö. 1171/1758) DIHYE EL-KELBÎ İLE ALAKALI “CEMÂLÜ’S-SÛRE VE’L-LİHYE FÎ TERCEMETİ SEYYİDİNÂ DIHYE” ADLI RİSÂLESİNİN TAHKİK VE ANALİZİ

Mahmoud NASİF

Ekrem GÜLŞEN

Öz

Vahiy, Allah Teâlâ'nın melek aracılığı ile kullarına ulaştırılmak üzere Peygamberlerine inzal ettiği mesajlardır. Bu olguda, Yüce Allah, vahiy meleği, Hz. Peygamber ve insanlardan müteşekkîl dörtlü bir iletişimin olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu silsiledeki en önemli husus, vahyi getiren Cebrâil ile onu alan Hz. Peygamberin bu husustaki iletişimidir. 23 sene zarfında inzal olan Kur'an'ı Kerim Cebrail vasıtasiyla gelmiştir. Bu süreçte vahiy meleği Cebrail'in Hz. Peygamber'e vahyi hem kendi suretinde hem de insan kılığına girerek getirdiği aktarılmaktadır. Cebrâil'in insan kılığına girerek getirdiği vahyi, bazen tanınmayan bir kişi suretine girerek getirdiği, bazen da Dihye b. Halife el-Kelbî suretinde getirdiği zikredilmektedir. Vahiy meleği Cebrâil'in, sahâbîlerden Dihye b. Halife el-Kelbî'nin suretine girerek vahiy getirmesini bazı alimler onun fiziki güzelliğine bağlamışlardır. Hanefî fakîhi Hâmid b. Ali b. İbrahim ed-Dîmaşķî el-İmâdî'nin (ö. 1758/1171) Cebrâil'in suretine girerek vahiy getirdiği Dihye b. Halife el-Kelbî'nin hayatını konu alan "Cemâlu's-sûre ve'l-lihye fi tercemeti Seyyidinâ Dihye" isimli muhtasar bir çalışması bulunmaktadır. Konya Yusuf Ağa 393 ve Princeton Üniversitesi Kütüphanesi 509'da ve başka yerlerde de yazması bulunan bu çalışmanın amacı, vahiy meleğinin kendi suretine girmesine mazhar olan yüce sahâbîyi ve çalışmayı metot ve muhteva yönü ile tanıtmaktır. Makaleye yazarın hayatını ve yaşamındaki temel vurguları inceleyerek başladık. Daha sonra, bu makaleyi ve onu yazmaya iten ana nedenleri ele aldık. Bu makale, Dihye el-Kelbî'nin çevirisi ve Hz. Peygamber'den naklettiği hadis sayısıyla dikkat çekiyor. el-İmâdî tarafından kategorize edildi. Makalesinde aktardığı hadisleri içeren önemli hadis kitaplarını da sıraladık.

Anahtar Kelimeler: Hâmid b. Ali b. İbrahim ed-Dîmaşķî el-İmâdî, Dihye b. Halife el-Kelbî, Hanefî fakîhi, Vahiy.

جمال الصورة واللحية في ترجمة سيدنا دحية

حامد بن علي بن إبراهيم العمادي (ت: 1758/1171 م.)

ملخص:

الوحى هو الرسالة التي أنزلها الله تعالى عن طريق الملائكة ليوصلها إلى عباده الأنبياء عليهم السلام، يتضح من خلال هذه الظاهرة أن هناك تواصلاً مكوناً من أربعة عناصر: هي الذات الإلهية، جبريل عليه السلام، وحضرت النبي صلى الله عليه وسلم، والإنسان. أهم ما في هذه السلسلة هو التواصل بين جبريل عليه السلام الذي يأتي بالوحى وبين حضرت النبي صلى الله عليه وسلم الذي تلقى الوحي. نزل القرآن خلال ثلاثة وعشرين سنة بواسطة جبريل عليه السلام، في هذه المرحلة كان جبريل يأتي ويبلغ الوحي حضرت النبي إما عن طريق صورته أو يتشكل بصورة إنسان عادي، وكان جبريل عليه السلام يأتي إلى النبي صلى الله عليه وسلم تارةً على صورة شخص وتابةً كان يأتي على صورة الصحابي الجليل دحية بن خليفة الكلبي، وقد ذكر بعض أهل العلم أن مجيء جبريل عليه السلام على صورة دحية بن خليفة الكلبي لربما كان بسبب صورته وهيئته الجميلة.

قام الفقيه الحنفي حامد بن علي بن إبراهيم العمادي الدمشقي (ت: 1758/1171 م.) بعمل موجز سهاده "جمال الصورة واللحية في ترجمة سيدنا دحية" يتناول حياة الصحابي الجليل دحية بن خليفة الكلبي (ت: 670/50 م) رضي الله عنه والذي كان جبريل يأتي على صورته. المدارك من هذه الدراسة الموجودة في مكتبة يوسف أغاغ 393 بقونيا ومكتبة جامعة برسنستون 509 بأمريكا وغيرها من الأماكن هو التعريف بالصحابي

الجليل الذي كان الملك يأتي بصورته وشكله والتعرف على محتوى ومنهج هذه الرسالة القصيرة.

وقد بدأنا المقال بدراسة حياة المؤلف وأهم النقاط الأساسية فيها، ثم تكلمنا عن رسالته هذه وأهم الأسباب التي دفعته لكتابتها، حيث إنّ هذه الرسالة تميزت بتترجمة الصحابي الجليل دحية الكلبي وعدد الأحاديث التي نقلها عن النبي صلى الله عليه وسلم – وقد قصّلها العمادي في هذه الرسالة وذكر أهم الكتب الحديثية التي نقلت ذلك.

الكلمات المفتاحية: حامد بن علي الدمشقي العمادي، دحية بن خليفة الكلبي، فقه حنفي، الولي.

Verification and Analysis of Hamid El-'Îmadi's (D. 1171/1758) Treatise "Cemâlü's-Sûre Ve'l-Lihye Fi Tercemeti Seyyidina Dihye" Related to Dihye El-Kelbi

Abstract:

Revelation refers to the messages that Allah sends to his prophets through the angelic messenger Cebrâil, so that they communicate it to his followers. This process involves quadruple communication between Allah, the angel Cebrâil, the Prophet, and the people. The most important aspect of this process is the communication between Cebrâil who is messenger and the Prophet. The Quran was revealed to the Prophet Muhammad over a period of 23 years through Cebrâil. It is said that Cebrail had delivered the Revelation in different forms, sometimes appearing as an unknown person and sometimes in the form of Dihya bin Khalifa al-Kalbi. Some scholars have interpreted the appearance of Cebrâil in the form of Dihya bin Khalifa al-Kalbi to his physical beauty. The Hanafi jurist Hamid bin Ali bin Ibrahim al-Imadi al-Dimashqi (d. 1758/1171) wrote a summary work titled "Cemâlü's-sûre ve'l-lehiya fi tercemeti Seyyidina Dihya" which have focused on the life of Dihya bin Khalifa al-Kalbi (d. 50/670?). This work deals with the life of the great companion Dihya ibn Khalifa al-Kalbi (d. 50/670?), may Allah be pleased with him, whom Cebrâil came to in his form. The purpose of this study is to know further about great companion, Dihya bin Khalifa al-Kalbi who Cebrail came to in his form and provide an understanding of content and methodology of the brief study of the Hanafi jurist Hamid bin Ali bin Ibrahim al-Imadi al-Dimashqi which is available at the Yusuf Agha Library 393 in Konya, Princeton University Library 509 in America and the other places. We began the article by studying the author's life and the key highlights in his life. Then, we discussed this article and the main reasons that drove him to write it. This article is distinguished by the translation of the venerable companion Dihya al-Kalbi and the number of hadiths he narrated from the Prophet – peace be upon him. al-Imadi categorized them in his article, and he also mentioned the most important hadith books that conveyed his narrations.

Keywords: Hamid bin Ali al-Dimashqi al-Imadi, Dihya bin Khalifa al-Kalbi, Hanafi jurist, Revelatio.

1. حياة المؤلف

لم نجد نقاًلاً وافياً لحياة الإمام العمادي في كثير من كتب التراجم، وأكثر من نقل عنه هو صاحب كتاب سلك الدرر¹ في أعيان القرن الثاني عشر، وللملحوظ أنَّ كتب التراجم الأخرى قد أخذت من المرادي في ترجمة هذا الإمام.

1.1. اسمه ونسبه وموالده

¹ هو كتاب "سلك الدرر في أعيان القرن الثاني عشر" لمؤلفه محمد خليل بن علي بن محمد مراد الحسيني، يعتبر من أفضل كتب التراجم التي اختصت في ترجمة علماء القرن الثاني عشر الهجري وأهم أعمالهم ومؤلفاتهم، وهو مرتب على حروف المعجم، وقد قال المؤلف أنه جمع كتابه من مجلة الرحلات والأثاثات والتراجم مع كثرة التفصص والبحث والأخذ من الأقوال. ينظر: يوسف سركيس، معجم المطبوعات العربية والمغربية، 1723/2.

حامد بن علي بن إبراهيم بن عبد الرحمن بن عماد الدين الحنفي الدمشقي، عُرف كأجداده بالعمادي، ولد حامد العمادي بدمشق في يوم الأربعاء عاشر جمادي الثانية سنة ثلث ومائة وألف (310 هـ / 1690 م)².

2.1. نشأته وطلبه للعلم

ترى الإمام العمادي ونشأ بدمشق، برع وساد وغا ذكره وعلا فضله، قرأ القرآن واشتغل بطلب العلم على مجموعة من العلماء وأخذ عنهم، منهم أبو المواهب بن عبد الباقى مفتى الحنابلة وحضر دُرُسَةً في الأموي وأجازه، وكذلك الشيخ محمد بن علي الكاملي، حضر وعظه في الجامع الأموي وأجازه وأخذ عنه، وأخذ عن كثير من العلماء أيضًا. حيث نشأ نشأة علمية وترى في بيت علم وحكمة، كبير الإمام العمادي ودَرَسَ بالجامع الأموي، ثم صار بعدها مفتىً لدمشق إلى أن توفي.³

3. مكانته العلمية

للإمام العمادي مكانة علمية كبيرة فهو مفتى دمشق في زمانه، وكان مفتىً مدة أربع وثلاثين سنة، وكان قامة كبيرة في العلم، ذو عائلة لها باع طويل بالعلم، عالماً أديباً عارفاً نبيئاً، له الكثير من المؤلفات، دَرَسَ بالجامع الأموي، ثم صار مفتىً في أواسط رمضان سنة سبع وثلاثين ومائة وألف، ودَرَسَ بالسليمانية في الميدان الأخضر، وكثيراً ما كان يستفتح دروسه يخطب من إنشائه، وجمع هذه الخطب بلغت مجلداً ضخماً، وله مؤلفات ورسائل كثيرة منها شرح الإيضاح وهو مجلد كبير، ومنها فتاوىه والتي تبلغ مجلدين كبار، وبها انتفع الناس، ومنها الحواشي التي جمعها على دلائل الخبرات، تصدر العمادي بدمشق، ورأس واشتهر وأمتدح بالقصائد الطنانة من دمشق وغيرها، وكانت الحكام تخرمه وتحابه، وكانت هناك رسائل بينه وبين أعيان الدولة العلية.⁴

4. شيوخه وتلاميذه

أخذ الإمام حامد العمادي عن الكثير من المشايخ، فمنمن أخذ عنهم:

- الشيخ محمد أبو المواهب بن عبد الباقى الحنبلي: إمام عالم بال نحو، والصرف، واللغة، وهو فقيه حنبلي، ولد وترى ونشأ في دمشق، وأصله من بعلبك (ت: 1119 هـ / 1707 م)⁵.
- الشيخ محمد بن علي الكاملي: يلقب بشمس الدين، وهو عالم فاضل، كان شافعى المذهب (ت: 1131 هـ / 1718 م)⁶.
- الشيخ إلياس بن إبراهيم بن داود بن خضر الكردى الشافعى: عالم بالفقه، صوفى (ت: 1138 هـ / 1725 م)⁷.
- الشيخ عبد الغنى بن إسماعيل بن إبراهيم الدمشقى: عالم حنفى المذهب، شاعر، وإمام صوفى نقشبندى قادرى، ولد بدمشق ورحل إلى كثير من المدن (ت: 1143 هـ / 1730 م)⁸.

² ينظر: المرادي، محمد خليل بن علي بن محمد بن مراد الحسيني أبو الفضل (ت: 1206 هـ / 1791 م)، سلك الدرر في أعيان القرن الثاني عشر، دار البشائر الإسلامية، دار ابن حزم، ط: الثالثة، 1408 هـ / 1988 م، 11/2.

³ ينظر: المرادي، سلك الدرر، 12،11/2.

⁴ ينظر: المرادي، سلك الدرر، 13،12/2.

⁵ ينظر: عمر رضا كحاله (ت: 1408 هـ / 1987 م)، معجم المؤلفين، الناشر: مكتبة المتنى، دار إحياء التراث العربي، بيروت، عدد الأجزاء: 15، 83/5.

⁶ ينظر: كحاله، معجم المؤلفين، 9/11.

⁷ ينظر: كحاله، معجم المؤلفين، 310/2.

⁸ ينظر: كحاله، معجم المؤلفين، 271/5.

5. الشيخ يونس بن أحمد المحلى الأزهري الكفراوي الشافعى: يعرف بالمصري، عالم بالحديث وفقهه، ولد بمصر ثم سافر إلى دمشق واستقر بها (ت: 1120 هـ / 1708 م)⁹.
6. الشيخ عبد الرحيم الكابلي الهندي: عالم وفقهه حنفى، ولد بمدينة كابل في إقليم الهند، ثم رحل إلى كثير من المناطق واستقر بدمشق (ت: 1135 هـ / 1722 م)¹⁰.
7. الشيخ محمد بن عبد الباقى بن عبد القادر الخبلى البعلى: إمام، عالم، ومحدث، وفقهه، ومفسر، أصله من بعلبك، ولد وتربى في دمشق (ت: 1126 هـ / 1714 م)¹¹.
8. الشيخ أحمد بن عبد الكريم الغزى: كان شافعى المذهب، عالم بال نحو، تولى إفتاء دمشق مدة (ت: 1143 هـ / 1730 م)¹².
9. الشيخ محمد بن شرف الدين الخلili: عالم بالحديث، فقهه، صوفى، كان مدرساً ومفتياً (ت: 1147 هـ / 1734 م)¹³.
10. الشيخ علي بن أحمد التدمري: فقيه شافعى، كان عالماً بال نحو، والصرف، والفرائض، والأصول، تربى في دمشق وتعلم فيها، تولى التدريس في الجامع الأموي مدة (ت: 1131 هـ / 1718 م)¹⁴.
11. الشيخ محمد بن إبراهيم بن عبد الرحمن العمادى: عم الإمام حامد العمادى، تولى إفتاء الحنفية في دمشق مدة (ت: 1135 هـ / 1722 م)¹⁵.
12. الشيخ عبد الله بن سالم بن محمد بن عيسى البصري: عالم بالحديث، مولده ووفاته بمكة (ت: 1134 هـ / 1721 م)¹⁶.
13. الشيخ أحمد بن محمد بن أحمد بن علي النخلي: عالم محدث، صوفى، ولد في مكة المكرمة (ت: 1130 هـ / 1717 م)¹⁷.
14. الشيخ محمد بن سلامة بن إبراهيم الإسكندرى: كان يلقب بمحمد الضرير، عالم بالتفسير، والحديث (ت: 1149 هـ / 1736 م)¹⁸.
15. الشيخ محمد بن عبد المحسن القلعي: كان يلقى بأبو الفضل، تاج الدين، محدث، كان حياً بعد سنة 1147 هـ / 1734 م¹⁹.
16. الشيخ محمد الوليدى المكي: عالم، فقيه، شافعى المذهب (ت: 1134 هـ / 1721 م)²⁰.

⁹ ينظر: الزركلى، خير الدين بن محمود بن محمد بن علي بن فارس الزركلى الدمشقى (ت: 1396 هـ / 1976 م)، الأعلام، الناشر: دار العلم للملائين، ط: الخامسة عشر، 2002 م، عدد الأجزاء: 8، 260/8.

¹⁰ ينظر: المرادي، سلك الدرر، 9/3.

¹¹ ينظر: كحالة، معجم المؤلفين، 123/10.

¹² ينظر: كحالة، معجم المؤلفين، 280/1.

¹³ ينظر: كحالة، معجم المؤلفين، 222/11.

¹⁴ ينظر: المرادي، سلك الدرر، 3/202.

¹⁵ ينظر: كحالة، معجم المؤلفين، 206/8.

¹⁶ ينظر: كحالة، معجم المؤلفين، 56/6.

¹⁷ ينظر: كحالة، معجم المؤلفين، 73/2.

¹⁸ ينظر: كحالة، معجم المؤلفين، 42/10.

¹⁹ ينظر: كحالة، معجم المؤلفين، 253/10.

²⁰ ينظر: المرادي، سلك الدرر، 110/4.

17. الشيخ محمد بن أحمد بن سعيد بن مسعود: مشهور بابن عقبة، حنفي المذهب، كان محدثاً، مؤرخاً، ولد وتربى بمكة المكرمة (ت: 1150 هـ / 1737 م).²¹
18. الشيخ عبد الكريم بن عبد الله الخليفي العباسي المدني: نشأ وتربى بالمدينة المنورة وأصبح مفتى الحنفية فيها، وكان شاعراً، (ت: 1133 هـ / 1720 م).²²
19. الشيخ محمد بن إبراهيم بن حسن بن شهاب الدين الكردي: مشهور بلقب الكوراني، ولد بالمدينة المنورة، وتولى إفتاء الشافعية فيها مدة (ت: 1145 هـ / 1732 م).²³
- ومن تلامذته الذين أخذوا عنه:
1. درويش بن أحمد بن عمر بن أبي السعود الملحي: عالم فاضل، حنفي المذهب (ت: 1174 هـ / 1760 م).²⁴
 2. أحمد بن عبد اللطيف العمري: عالم، فاضل، شافعي المذهب، ولد بدمشق وترعرع فيها، ينتهي نسبه إلى سيدنا عمر بن الخطاب -رضي الله عنه- (ت: 1173 هـ / 1759 م).²⁵
 3. عبد الكريم الداغستاني: عالم، شافعي المذهب، نزيل دمشق، قرأ كتاب الشمائل للترمذمي على الإمام حامد العمامي (ت: 1198 هـ / 1783 م).²⁶

5.1 مؤلفاته ووفاته

للعمامي الكثير من المؤلفات معظمها موجود ضمن مجاميع له، ولكن بعضها مفقود، نذكر المؤلفات التي نعرفها:
مؤلفاته في الفقه:

1. اختلاف آراء المحققين في رجوع الناظر على المستحقين (مطبوع).²⁷
2. الإظهار ليمين الاستظهار (مخطوط).²⁸
3. بيان ما اشتغلت عليه هذه الرسالة اللطيفة من الآيات الشريفة والأحاديث العظيمة (مخطوط).²⁹
4. تقعق الشن في نكاح الحن (مطبوع باللغة التركية ضمن رسالة علمية).³⁰
5. الخلاص من ضمان الأجير المشترك والخاص (مخطوط).³¹
6. الرجعة في بيان الضجعة بين سنة الفجر والفرضة (مطبوع).³²

²¹ ينظر: كحالة، معجم المؤلفين، 264/8.

²² ينظر: المرادي، سلك الدرر، 66/3.

²³ ينظر: كحالة، معجم المؤلفين، 253/10.

²⁴ ينظر: المرادي، سلك الدرر، 106/2.

²⁵ ينظر: المرادي، سلك الدرر، 119/1.

²⁶ ينظر: المرادي، سلك الدرر، 65/3.

²⁷ طبعت هذه الرسالة بتحقيق بدر بن عبد الله بن حسين، جامعة القصيم، السعودية، 1443 هـ / 2021 م.

²⁸ موجود ضمن مجموع للعمامي في القاهرة بدار الكتب المصرية، ملحق مجموعة 3444 ج/3.

²⁹ مخطوط في مكتبة يوسف آغا بقونيا رقم 393.

³⁰ حققت باللغة التركية في رسالة ليل درجة الماجستير، تحقيق مروت سوزجون، حفتت ضمن رسالته المسمى "تقييم رسائل حامد العمامي في أحكام القانون الإسلامي" ، (قونيا: جامعة سلوجوق، العلوم الاجتماعية، رسالة ماجستير، 1427 هـ / 2006 م)، صفحة 75.

³¹ موجود ضمن مجموع للعمامي في القاهرة بدار الكتب المصرية، ملحق مجموعة 3444 ج.

³² طبعت هذه الرسالة بتحقيق سفيان بن عايش بن محمد وفراش بن خليل مشغلي، الدار العثمانية، عمان، الأردن، 1425 هـ / 2005 م.

7. الرسالة الحامدية في الفرق بين الخاصة والخاصية (مخطوط)³³.
8. رسالة السننية في القهوة البنية وما فيها من أسفار بعض الأخيار (مخطوط)³⁴.
9. رسالة في الأفيون (مخطوط)³⁵.
10. رسالة في بحث من أبحاث اللمعة في ملك المتعة لشيخ الإسلام بيري زاده الإمام السلطاني وقام بتكميلتها العمامي (مطبوع)³⁶.
11. زهرة الربيع في مساعدة الشفيع (مخطوط)³⁷.
12. صلاح العالم بإفتاء العالم (مطبوع)³⁸.
13. عقيلة المغاني في تعدد الغواي (مخطوط)³⁹.
14. القول الأقوى في تعريف الدعوى (مطبوع)⁴⁰.
15. اللمعة في تحريم المتعة (مطبوع، ومحقق باللغة التركية ضمن رسالة علمية)⁴¹.
16. مصباح الفلاح في دعاء الاستفناح (مخطوط)⁴².
17. المطالب السننية للفتاوى العلية (مخطوط)⁴³.
18. معنى المستغти عن سؤال المفتى "الفتاوى الحامدية" (مطبوع)⁴⁴.
19. نقول القوم في جواز نكاح الأخت بعد موتها بب يوم (مخطوط)⁴⁵.

مؤلفاته في اللغة:

1. اتحاد القمررين في بيتي الرقمتين (مخطوط)⁴⁶.
2. تشنيف الأسماع في إفاده لو للامتناع (مطبوع)⁴⁷.

³³ موجود ضمن مجموع للعمادي في القاهرة بدار الكتب المصرية، ملحق مجموعة 3445 ج.

³⁴ موجود ضمن مجموع للعمادي في القاهرة بدار الكتب المصرية، ملحق مجموعة 3444 ج.

³⁵ موجود ضمن مجموع للعمادي في القاهرة بدار الكتب المصرية، ملحق مجموعة 3444 ج.

³⁶ تم نشر هذه الرسالة في مجلة البحوث الفقهية الإسلامية بتحقيق صفت كوسه، 1425 هـ/2005، العدد الخامس، صفحة: 421-432، قونيا.

³⁷ موجود ضمن مجموع للعمادي في القاهرة بدار الكتب المصرية، ملحق مجموعة 3444 ج.

³⁸ طبعت هذه الرسالة بتحقيق علي حسن علي عبد الحميد، دار عمان، عمان، الأردن، 1408 هـ/1988 م.

³⁹ موجود ضمن مجموع للعمادي في القاهرة بدار الكتب المصرية، ملحق مجموعة 3445 ج.

⁴⁰ طبعت هذه الرسالة بتحقيق عبد الناصر موسى عبد الرحمن، جامعة عمان الأهلية، الأردن، 1417 هـ/1997 م.

⁴¹ تم نشر هذه الرسالة في مجلة البحوث الفقهية الإسلامية بتحقيق صفت كوسه، 1423 هـ/2003، العدد الثاني، صفحة: 227-260، قونيا.

ونشرت أيضًا بتحقيق سفيان بن عايش بن محمد وفراش بن خليل مشغل، دار ابن الجوزي، الشام، 1423 هـ/2003 م. وحققت أيضًا باللغة التركية، سوزجون،

تقدير رسائل حامد العمامي في أحكام القانون الإسلامي، صفحة 48.

⁴² موجود ضمن مجموع للعمادي في القاهرة بدار الكتب المصرية، ملحق مجموعة 3444 ج.

⁴³ موجود ضمن مجموع للعمادي في القاهرة بدار الكتب المصرية، ملحق مجموعة 3445 ج.

⁴⁴ قام ابن عابدين (ت: 1258 هـ/1842 م) باختصاره وبيان: العقود الدرية في تبيّن الفتوى الحامدية، طبع في بولاق سنة 1300 هـ/1882 م.

⁴⁵ موجود ضمن مجموع للعمادي في القاهرة بدار الكتب المصرية، ملحق مجموعة 3444 ج.

⁴⁶ موجود ضمن مجموع للعمادي في القاهرة بدار الكتب المصرية، ملحق مجموعة 3444 ج.

⁴⁷ قام بتحقيقها محمد تاس، تشنيف الإسماع في إفاده لو للامتناع، حامد بن علي العمادي، جامعة نجم الدين أركان، مجلة ديركي بارك 2، 22/2 (1426 هـ/نوفمبر 2006 م): 1-.

3. الطائف الروحانية في شرح الآيات الإلهية (مخطوط)⁴⁸.

4. منحة المناح في شرح بديع مصباح الفلاح (مخطوط)⁴⁹.

5. النفعة الغيبة في التسلية الإلهية (مخطوط)⁵⁰.

مؤلفاته في الحديث:

مؤلف وحيد وهو الصلوات الفاخرة في الأحاديث المتواترة (مخطوط)⁵¹.

مؤلفاته في التاريخ والترجمة:

1. جمال الصورة واللحية في ترجمة سيدنا دحية (مخطوط)⁵². وهي رسالتنا هذه.

2. الحوكلة في الزرلة (مطبوع)⁵³.

3. الدر المستطاب في مواقفات سيدنا عمر بن الخطاب وأبو بكر وأبي تراب وترجمتهم مع عدّة من الأصحاب (مطبوع)⁵⁴.

4. رسالة الصديق وسيدنا عمر معه علي رضي الله عنهم (مخطوط)⁵⁵.

5. ضوء الصباح في ترجمة سيدنا أبو عبيدة بن الجراح (مخطوط)⁵⁶.

6. العقد الثمين في ترجمة صاحب المداية برهان الدين (مخطوط)⁵⁷.

7. قرة عين أهل الحظ الأوفر في ترجمة الشيخ محبي الدين الأكابر (مخطوط)⁵⁸.

مؤلفاته في التفسير:

1. الإنحاف بشرح خطبة الكشاف (مخطوط)⁵⁹. جاري العمل عليه كرسالة علمية وسيخرج قريباً.

2. التفصيل في الفرق بين التفسير والتأويل (مطبوع)⁶⁰.

3. رسالة في قوله تعالى "بِدِكَ الْخَيْرِ" من سورة آل عمران (مطبوع)⁶¹.

مؤلفاته الأخرى:

رسالة في دفع الطاعون (مخطوط)⁶². وهو طاعون عمواس الذي وقع في الشام في زمن سيدنا عمر بن الخطاب.

⁴⁸ مخطوط في مكتبة يوسف آغا بقونيا رقم 393.

⁴⁹ مخطوط في مكتبة يوسف آغا بقونيا رقم 393.

⁵⁰ موجود ضمن مجموع للعمادي في القاهرة بدار الكتب المصرية، ملحق مجموعة 3445 / ج.

⁵¹ مخطوط في مكتبة يوسف آغا بقونيا رقم 393.

⁵² مخطوط في مكتبة يوسف آغا بقونيا رقم 393، موجود ضمن مجموع للعمادي في القاهرة بدار الكتب المصرية، ملحق مجموعة 3445 / ج.

⁵³ قام بتحقيقها مصطفى ظاهري في سنة 1393 هـ / 1974 م.

⁵⁴ حققت وطبعت من قبل مصطفى عثمان حميد، دار الكتب العلمية، بيروت، لبنان، 1416 هـ / 1996 م.

⁵⁵ مخطوط في مكتبة يوسف آغا بقونيا رقم 393.

⁵⁶ موجود ضمن مجموع للعمادي في القاهرة بدار الكتب المصرية، ملحق مجموعة 3444 / ج.

⁵⁷ موجود ضمن مجموع للعمادي في القاهرة بدار الكتب المصرية، ملحق مجموعة 3445 / ج.

⁵⁸ موجود ضمن مجموع للعمادي في القاهرة بدار الكتب المصرية، ملحق مجموعة 3445 / ج.

⁵⁹ موجود ضمن مجموع للعمادي في القاهرة بدار الكتب المصرية، ملحق مجموعة 3444 / ج.

⁶⁰ حققت ونشرت من قبل حازم سعيد يونس البياتي، المجلة الأحمدية، 1423 هـ / 2003 م.

⁶¹ قام بتحقيقها سبور علي عبد العزيز، جامعة إفريقيا العالمية، كلية الشريعة والقانون وكلية الدراسات الإسلامية، السودان، 1434 هـ / 2013.

⁶² مخطوط في مكتبة يوسف آغا بقونيا رقم 393.

ديوان شعر. لم نجد له أثراً، إلا أنّ كثيراً من أشعاره منتشرة في مؤلفاته.

توفي الإمام حامد العمادي في اليوم السادس من شوال بعد طلوع الشمس بحوالي نصف ساعة، في سنة إحدى وسبعين ومائة وألف (ت: 1171 هـ / 1758 م)، ودفن في مقبرة الباب الصغير.⁶³

2. دراسة المؤلف

1.2. نسبة الرسالة إلى المؤلف

نَسَبَهَا لِهِ غَيْرُ وَاحِدٍ مُؤْكِدِينَ أَنَّ الرِّسَالَةَ لَهُ، فَمِنْهُمْ صَاحِبُ كِتَابٍ هَدِيَةُ الْعَارِفِينَ حِيثُ قَالَ: "وَلِهِ مِنَ التَّصَانِيفِ جَمَالُ الصُّورَةِ وَاللَّحِيَّةِ فِي تَرْجِمَةِ سَيِّدِنَا دَحِيَّةَ"⁶⁴. وَصَاحِبُ كِتَابٍ إِضَاحِ الْمَكْتُونِ، حِيثُ قَالَ: "جَمَالُ الصُّورَةِ وَاللَّحِيَّةِ فِي تَرْجِمَةِ سَيِّدِنَا دَحِيَّةَ" لَحَمَدُ بْنُ عَلِيٍّ بْنُ ابْرَاهِيمَ بْنُ عَبْدِ الرَّحِيمِ الْعَمَادِيِّ الْمَفْتُنِيِّ الْمَخْنَفِيِّ الْمُتَوْفِيِّ سَنَةَ (ت: 1171 هـ / 1758 م) إِحدَى وَسَبْعِينَ وَمَائَةَ وَأَلْفَ هَجْرِيِّ⁶⁵. وَأَيْضًا كُتِبَ عَلَى صَفَحةِ الْغَلَافِ: "جَمْعُ شَيْخِ الإِسْلَامِ وَمَفْتُنِيِّ الْأَئَمَّةِ مُولَانَا وَسَيِّدُنَا حَامِدُ أَفْنَدِيِّ الْعَمَادِيِّ جَمِيعَهَا فِي خَمَارِ الْأَحَدِ بَيْنِ الصَّلَاتَيْنِ ثَامِنُ رَجَبٍ سَنَةَ اثْنَيْنِ وَحَمْسِينِ وَمَائَةِ وَأَلْفٍ"⁶⁶. فَيُسْبِّبُ هَذِهِ الرِّسَالَةُ مُؤْكِدَةً لَهُ.

2.2. سبب تأليف الرسالة

إِنَّ سبب تأليف الرسالة قد ذكرها الإمام العمادي في رسالته هذه، فقال: "... فَطَلَبَ مِنِي بَعْضُ الْأَخْيَارِ، أَنْ أَحْرِرَ تَرْجِمَتَهُ الْشَّرِيفَةَ مِنْ بَعْضِ الْأَسْفَارِ، تَبَرِّكَا وَتَيَّمَّنَا بِذِكْرِ الْأَبْرَارِ، فَحَرَّزْتُ مَا وَجَدْتُهُ فِي بَعْضِ يَوْمٍ، إِجَابَةً لِلسَّائِلِ وَجَرِيًّا لِلْقُلُوبِ الْقَوْمِ"⁶⁷. فَبَعْدَ طَلَبِ مَجْمُوعَةٍ مِنَ الْأَخْيَارِ مِنْهُ تَأْلِيفَ شَيْءٍ عَنِ الصَّحَابِيِّ الْجَلِيلِ دَحِيَّةِ الْكَلَبِيِّ، كَتَبَ هَذِهِ الرِّسَالَةَ تَلِيهِ لَهُمْ، وَأَيْضًا تَبَرِّكَا وَمَجَّبَةً بِذِكْرِ الْأَبْيَاءِ وَالصَّالِحِينِ، فَقَدْ كَتَبَهَا خَلَالِ سَوِيعَاتٍ قَلِيلَةٍ بَعْدِ طَلْبِهِمْ، مُسْتَمدًا ذَلِكَ مِنَ الْمَصَادِرِ الَّتِي ذَكَرَهَا فِي آخِرِ رسالتِهِ.

3.2. سبب التسمية

وَسَبَبُ التَّسْمِيَّةِ أَيْضًا ذِكْرَهُ الْعَمَادِيِّ فِي رِسَالَتِهِ هَذِهِ فَقَالَ: "... وَلَقَدْ كَانَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ حَسْنُ الصُّورَةِ، فَنَاسِبُ أَنْ أَسْمِيَهَا جَمَالَ الصُّورَةِ وَاللَّحِيَّةِ فِي تَرْجِمَةِ سَيِّدِنَا دَحِيَّةَ..."⁶⁸. فَقَسَمَتِهَا بِنَاءً عَلَى أَنَّ الصَّحَابِيِّ الْجَلِيلِ دَحِيَّةَ الْكَلَبِيِّ كَانَ جَمِيلُ الْمَهِنَةِ وَالْمَنْظَرِ، وَكَانَ جَبَرِيلُ يَأْتِي عَلَى صُورَتِهِ فِي بَعْضِ الْأَحْيَانِ مَلَاقِيَةَ النَّبِيِّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - .

4.2. منهجه في رسالته

المنهج الذي اتبعه العمادي في هذه الرسالة هو النقل المحسن، فمعظم رسالته مأخوذ من المصادر التي ذكرها، إلا القليل من بعض التعليقات التي يضيفها وهي قليلة جداً، ومعظم الرسالة عبارة عن نقل من كتب أخرى، وهذا ما ذكره في آخر الرسالة حيث قال: "... وَقَدْ حَرَرَتْ هَذِهِ الرِّسَالَةَ بَيْنِ الصَّلَاتَيْنِ خَمَارُ الْأَحَدِ تَمَامَ رَجْبِ الْفَرَدِ، سَنَةِ اثْنَيْنِ وَحَمْسِينِ وَمَائَةِ وَأَلْفٍ، مِنْ كِتَابِ ...".⁶⁹

⁶³ ينظر: المادي، سلك الدرر، 18/2.

⁶⁴ ينظر: إسماعيل باشا البغدادي (ت: 1339 هـ / 1920 م)، هدية العارفين أسماء المؤلفين وآثار المصنفين، طبع بعنابة وكالة المعارف الجليلة في مطبعتها البهية، إسطنبول، 1370 هـ / 1951 م، 261/1.

⁶⁵ ينظر: إسماعيل بن محمد أمين بن مير سليم الباباين البغدادي (ت: 1339 هـ / 1920 م)، إيضاح المكتون في الذيل على كشف الظنون، دار إحياء التراث العربي، بيروت، 3/365.

⁶⁶ ينظر صفحة: 10.

⁶⁷ ينظر صفحة: 10.

⁶⁸ ينظر صفحة: 10.

⁶⁹ ينظر صفحة: 15.

والملاحظ في رسالته كثرة النقل من كتاب السيرة الحلبية، المسمى "إنسان العيون في سيرة الأمين المأمون" لنور الدين الحلبي، حيث إنه نقل منها كثيراً.

5.2 وصف النسخ الخطيّة التي اعتمدت في التحقيق

اعتمدنا في تحقيق هذه الرسالة على ثلاث نسخ وهي:

النسخة الأولى: وهي نسخة مكتبة يوسف آغا الموجودة في قونيا في تركيا برقم: 393، ورمزنا لها بالرمز (أ)، وهي تقع ضمن رسائل العمادي، وهو مجلد ضخم يحوي على رسائل كثيرة له، وهو مكون من 449 لوحة، ومذهب بإطار ذهبي، واللوحات التي قمنا بتحقيقها منه والتي تتضمن رسالة "جمال الصورة واللحية" هي من اللوحة 349 إلى اللوحة 352، أي تقع في ست صفحات، وعدد أسطر الصفحة في المتوسط 31 سطراً، وقد اعتمدناها كنسخة أصل.

النسخة الثانية: وهي نسخة مكتبة دار الكتب المصرية الموجودة في القاهرة بمصر ورقمها: 3445/ج، ورمزنا لها (ب)، وهي تقع في مجموعة لرسائل العمادي بضم عدة رسائل للعمادي وهي تقع في 229 لوحة، واللوحات التي قمنا بتحقيقها والتي تحوي رسالة العمادي هي من اللوحة 144 إلى 146، فهي تقع في أربع صفحات فقط، وعدد أسطر الصفحة في المتوسط 37 سطراً، وقد اعتمدناها أيضاً كنسخة أصل لندعم بها النسخة الأولى، ولأنَّ النسخة الأولى تحتوي على بعض السقط.

النسخة الثالثة: وهي نسخة مكتبة جامعة برنستون الموجودة بأمريكا ورقمها: 509، ورمزنا لها (ج)، وهي تضم مجموعة لرسائل العمادي أيضاً، ولكن يوجد فيه نقص في بعض الرسائل، ورسالة "جمال الصورة واللحية" هي من ضمن الرسائل الناقصة، فأولها كامل، ولكن آخرها ناقص، فآخر ما فيها هو: "... أي لأنَّ العالِبَ أَنْ أَتَبَاعُ الرَّسُلَ أَهْلَ اسْكَانَةٍ لَا أَهْلَ اسْتِكَارٍ، وَسَائِلُكَ يَزِيدُونَ"، وما بعدها غير موجود، وهي متداخلة مع رسالة أخرى له بعنوان "تشنيف الإيماع في إفادة لو للامتناع" وهي رسالة في النحو، حيث تبدأ الصفحة بـ "أَبْجُرْ مَلُوَّةً مَدَادًا" وهي تقدَّم ذلك البحر وهو عكس المراد ...، والمخطوط كاملاً يحوي 508 صفحة، ورسالتنا هذه تقع بين الصفحات 165 إلى 168، أي تقع في 4 صفحات فقط، وعدد أسطر كل صفحة وسطياً 30 سطراً، وقد وضعناها كنسخة ثالثة تدعم النسخ الأصل.

6.2. المنهج المعتمد في التحقيق

1. قمنا بوضع نسخة يوسف آغا ونسخة دار الكتب المصرية كنسخ أصل، ورمزنا لها بـ (أ) لنسخة يوسف آغا، و (ب) لنسخة دار الكتب المصرية.
2. قمنا بمقابلة النسخ، وعندما رأينا نقصاً أو خطأً من النسخ الأصلية صحيحته من النسخة الأخرى (ج) وبيننا التصحیح بالحاشیة.
3. قمنا بعزو نقل الإمام العمادي من المصادر التي قام بـ الأخذ منها.
4. قمنا بتغيير الإملاء إلى الإملاء الحديث، مثل كلمة: (الرياسة) وضعيتها (الرئاسة).
5. قمنا بتخريج الآيات والأحاديث وعزوها إلى مصادرها.

7.2. صور النسخ المخطوطة

مكتبة يوسف آغا، برقم 393، صفحة الغلاف

بيان الصورة في ترجمة الحجۃ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

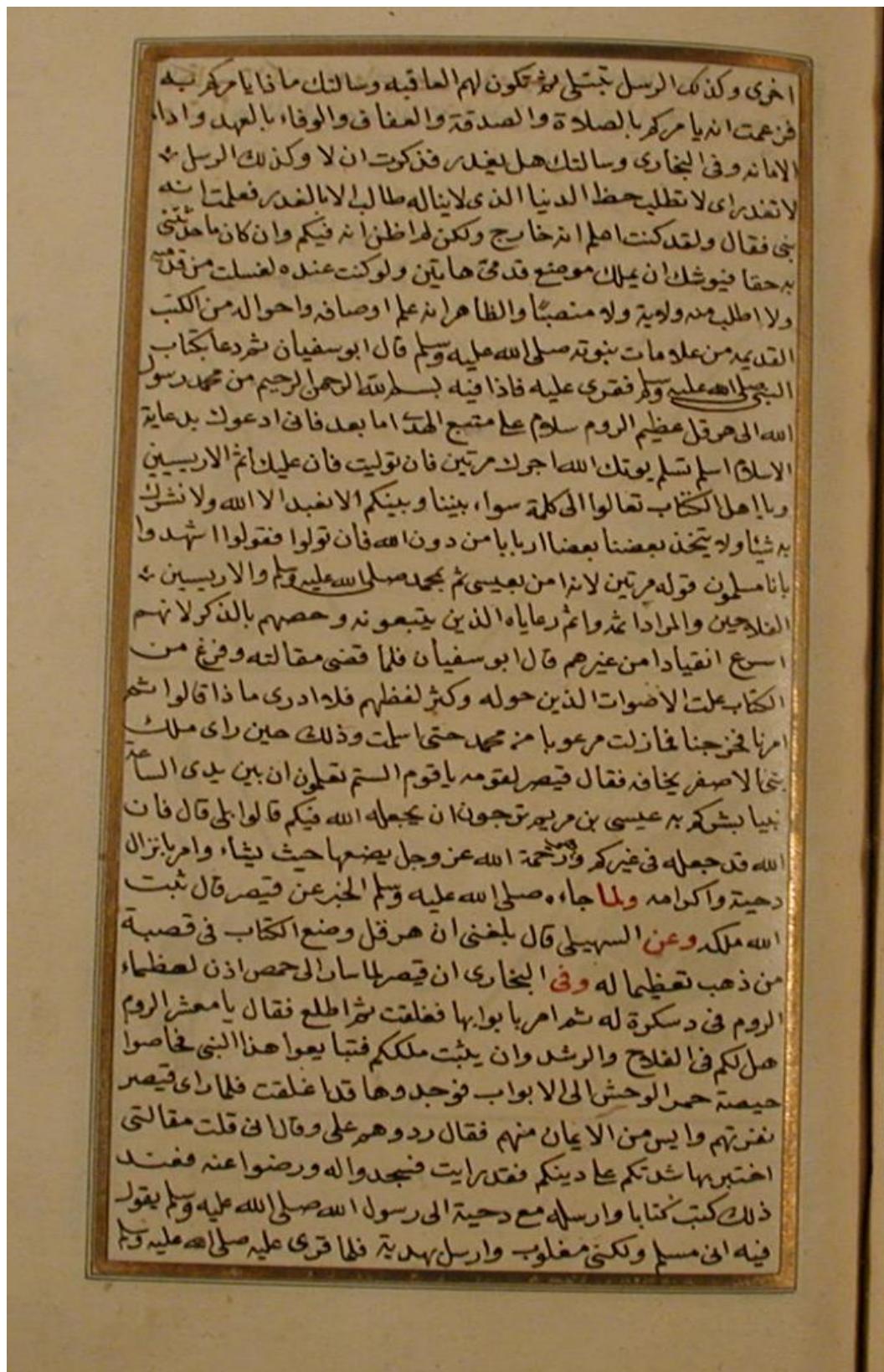
لله ولله الذي اجل الصحابة، بأجل نبيه لكونهم صحابة صلوا الله عليهم
وسلم وعلوه الله ومن ينسب إليه، وبعد فان سيد ناد حية الكلب الصالحة
جليل أعلاه في الدارين عن الشهور مرقده الشريف بقرية المزاهي
في سطح قاسون محل مرقد الآبña والصالحين يعلم العاملون عند رثي
ذات قرار ويعين ازنه اندية دمشق بيتين فدفن الجليل في اجل
مكان فناسب عنده للبوا والاحسان لا لقتل والعنف والتضييق
فقد صلب عند رجلون ضللا لاشرعا وكاحكا فاذله من فعل ذلك
خرج مذلولا عليه مرتين بعد المقتولين ثم لم يقدر له قرار حتى خرج
خانيا يترقب من هذه الديار فطلب من بعض الاخبار ان احرى ترجمته
الشيخ من بعض الاسفار تبركا وتبينا بذلك الاروار تمردت ما واجهه
في بعض يوم اجابة للسائل وجبر القلوب لعمر والقصة ببلوته
مشهورة ولقد كان رضي الله عنه حسن الصورة فناسبه ان اسمها
حال الصور والكتيبة في ترجمة سيد ناد حيد رضي الله عنه فا **اقرأ**
بيان
دحية بلسان اليمن الرئيس وهو يكتب الدال وفتحها لفتان مشهور
الصحابي للجليل ابن فروة الكلبي من كلب بن وبر في قضاعة فقال
في نسبه دحية بن خليفة بن فروة بن فضالة بن زيد بن امرى الرئيس
ابن الحرج والمحج العظيم البطن واسم زيد بن منهان بن عامر الاكرمي
بن عوف بن عذرء بن زيد اللوت بن رفيدة بن ثور بن كلب بن دفر
ابن نعلب بن حلوان بن عمران بن الحافظ بن فضاعة اسلم قد ياما
وكان من كبار الصحابة لم يشهد بدر وشهد احدا وما بعد هام
المتادر مع رسول الله صلى الله عليه وسلم وهو الدي يبعثه النبي صلى الله
عليه وسلم الى قصر ملك الروم وذلك في سنة ست من الهجرة بعد ان رجم
من المدينة لقيه شخص ندفع له كتاب رسول الله صلى الله عليه وسلم وذ
في المحرقة سبع من الهجرة فآمن به فنصر روابط بطارقة ان تكون فاجهز
منه دحية رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال له مملكة في حد شهطه
ذكره **وذكر** موسى بن عقبة عن ابن شهاب قيل كان رسول الله صلى الله عليه
وهو يشيه دحية الكلبي بجبريل عليه السلام فان جبريل كان ياق البنى
صلى الله عليه وسلم في صورته وكان من اجل الناس وجهها **وحكى** انه كان
اذا اقدم من الشام يبق معصر الاحرجت اليه والمعصرخارجية او
ما يجيئ لا يغفار رحمها واما حفظ المعمن بالذكر للمبالغة في خروج

عِزْمَة

عن هام النَّارِ وَ عَنِ النَّبِيِّ اسْهَمَ عَلَيْهِ وَمَا دُرُوْيَ عَنْهُ خَالِدُ بْنُ زَيْدٍ
 أَبْنَ مَعَاوِيَةَ وَعَبْدِ اللَّهِ بْنِ شَدَادٍ بْنِ الْهَادِ وَعَامِ الشَّعْبِيِّ وَمَنْصُورِ بْنِ سَعِيدٍ
 أَبْنَ الْإِاصْبَحِ الْكَلْبِيِّ وَمُحَمَّدَ بْنَ كَعْبِ الْقَرْطَبِيِّ وَغَيْرَهُمْ شَهَدُ الْيَرْمُوكَ وَسَكَنَ
 الْمَزَهُ الْقَرِيَّةَ الْمَعْرُوفَةَ بِجَبَّ دَمْشَقَ وَبَقَى إِلَى حَلَافَةَ مَعَاوِيَةَ بْنَ
 سَفِيَّانَ وَرَوَى لَهُ أَبُو دَاوُدَ وَذَكَرَ أَحَادِيثَ الْجَلَالِ الْسِّوْطِيِّ رَحْمَةَ اللَّهِ تَعَالَى
 فِي الْجَامِعِ الْكَبِيرِ فَقَالَ عَنْ دَحْيَةِ الْكَلْبِيِّ قَالَ قَدِمْتُ مِنَ الشَّامَ فَأَعْدِيَتُ
 لِلَّبْنِي صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَأَكَهَهُ يَابْسَةً مِنْ فَسْقَى وَلَوْزَ وَكَمَكَ فَوَضَعَتْهُ
 بَيْنَ يَدَيْهِ اللَّمَاءِ يَتَنَحَّى بِأَحْبَابِهِ إِلَيْكَ أَوْ قَالَ إِلَيْكَ مَا كَلَ مِنْهُ مِنْ هَذَا فَظَلَّ
 الْعَسْلَ فَقَالَ أَدْنَى يَاعُمَّ فَانِي سَالَتْ أَسْهَمَ بْنَ دَحْيَةَ بْنَ عَسَكَرَ فَالْتَّارِيخُ وَعَنْ دَحْيَةَ بْنَ عَلَيْنِهِ
 يَأْكُلُ مَيْوِنَهُ مِنْهَا فَأَبْيَتْ نَجْلَسَ فَاكِلَ رَوَاهُ بْنَ عَسَكَرَ فَالْتَّارِيخُ وَعَنْ دَحْيَةَ بْنَ عَلَيْنِهِ
 الْكَلْبِيِّ بَنْ بَعْثَتَ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَى هَرْقَلَ فَلَمَّا رَجَعَ أَعْصَاهُ
 رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَبَطْرَةَ قَالَ أَجْعَلْ صَدِيقَهَا يَقْصَدُهَا وَأَعْصَاهُ
 صَاحِبَكَ صَدِيقَهَا تَخْمِنُهُ فَلَمَّا لَدَعَاهُ قَالَ مِنْهَا يَجْعَلُ لَهُ تَحْتَهُ ثَيَّالَ لَيْلَةَ
 يَسِيفَ بْنِ مَقْتُلَهُ وَابْنِ عَسَكَرَ وَعَنْ دَحْيَةَ أَبْنَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَيْهِ
 بِقَبَاطِيِّ فَاعْطَاهُ مِنْهُ لَوْبَا فَقَالَ أَصْرَعَ صَدِيقَهِنَّ صَدِيقَهَا يَعْجَلُهُ تَقْصِيَّاً
 وَصَدِيقَهَا تَخْمِنُهُ أَمْلَكَهُ فَلَمَّا وَلَيَتْ قَالَ قَلْ طَاحْجَمْ لَحْتَهُ ثَيَّالَ لَيْلَةَ
 وَعَنْ دَحْيَةَ أَهْدَيْتَ لِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ دَعَاهُ صَوْفَ وَخَفِينَ
 فَلَبِسَهَا حَتَّى يَخْرُقَهُ بِأَهْلِهِ مِنْهُمْ ذَكَرَ أَمْ لَأَرْوَاهُ الطَّبَرَانِيَّ عَنْهُ أَنَّهُ
 وَلَمْذَ كَرْ كَتَابَ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِلَيْهِ وَعَنْ دَحْيَةَ أَبْنَهَا فِي الْلُّغَةِ
 الْبَعْتِيرِ لَا يَرْشُقُهُ عَنْهُ لَأَمْ فَيَصْرِمُهُ فِي الْخَاضِ فَشَقَّ عَنْهُ وَأَخْرَجَ
 فَسَمِيَ فَيَصْرِمُهُ كَانَ يَغْتَرِبُ بِذَلِكَ وَيَقُولُ لَمَّا احْرَجَ مِنْ فَنْجِ أَوْلَانَ كُلَّ مِنْ
 سَلَكَ الرُّومَ يَقَالُ فَيَصْرِمُ كَتَبَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَتَبَهُ إِلَيْهِ فَيَصْرِمُهُ إِلَيْهِ
 الْاسْلَمِ ذَذِفَهُ إِلَى دَحْيَةَ بَعْدَ أَنَّهُ قَالَ مِنْ يَنْطَلِقُ بِكَابِيَ هَذَا فَيَصْرِمُهُ إِلَيْهِ
 هَرْقَلَ وَلَهُ الْجَنَّةُ مَا أَنْتَيْ إِلَى الْمَارِثَ عَظِيمَ بَصَرِي مَلَكُ عَنَانَ أَرْسَلَ
 مَعَهُ عَدِيَّ بْنَ حَامِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ لِيُوَسْلِمَ إِلَى فَيَصْرِمُهُ بِهِ إِلَيْهِ فَقَالَ
 فَوَمَهْ دَحْيَةَ أَنَّ رَأَيْتَ الْمَلَكَ فَأَسْجَدَهُ لَمَّا لَأَرْتَهُ فَذَهَبَ إِلَيْهِ فَأَدَّاهَتِيَ
 لَكَ قَالَ دَحْيَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ لَا أَفْلَغُ هَذَا بَدْلَوْ لَا أَجْدَلُ عَنِرَاهُ وَلَوْا
 أَذْنَ لَا يَوْخَذُ كَابِكَ فَوَصَنَعَهُ بِجَاهِ الْمَنْرَا الَّذِي يَجْلِسُ عَلَيْهِ فَلَمَّا أَذْنَ فَيَصْرِمُ
 الْكَابَ وَجَدَ عَلَيْهِ عِنْوَانَ الْعَرَبِ فَذَعَ الْتَّرْجَانَ ثُمَّ مَالَ اِنْظَارُهَا مَنْ
 قَوْمَهُ أَحْدَادُ سَالَمَهُ وَكَانَ أَبُوسَفِيَّانَ بِنْ فَهْرَهُ قَالَ أَبُوسَفِيَّانَ فَأَنَّهُ
 رَسُولٌ فَيَصْرِمُ فَانْظَلَقَ بِنَاحِيَتِهِ فَدَمَنَ عَلَيْهِ وَهُوَ جَالِسٌ عَلَيْهِ النَّاجِ وَعَضَلَ

غيرها من النها **روى** عن النبي **عليه وآله وآل بيته** وروى عنه خالد بن زيد
 ابن معاوية وعبد الله بن شداد بن الأحاد وعامر الشعبي ومنصور بن سعيد
 ابن الأصم الكلبي و محمد بن كعب القرطبي وغيرهم شهد اليرموك وسكن
 المزة القرية المعروفة بجبل دمشق وبقي إلى خلافة معاوية بن أبي
 سفيان وروى له أبو داود **وذكراً** أحاديثه الجلالة اليوطى رحمة الله تعالى
 في الجامع الكبير فتال عن دحية الكلبي قال قدمت من الشام فاهاهيت
 للنبي صلى الله عليه وسلم فآكلته يا بستة من فستق ولو زوكك فوضعته
 بين يديه اللهم اتني بأحب أهل إليك أو قال إلى ما كل معي من هذا فطلع
 العين فقال أدن يا عم فاق سالت أمه إنما تني بأحب على إلى واليه
 يا كل معي من هذا فاتيت مجلسه فأكل رواه بن عساكر فالنار **عن** دحية بن خليفة
 الكلبي بن بعثة رسول الله صلى الله عليه وسلم إلى هرقل فلم يرجع أعضاه
 رسول الله صلى الله عليه وسلم فبطيبة قال أجعل صديقها فتصاصا وأعطل
 صاحبك صديقاً تخمن به فلما ولد دعاه قال مرحباً بجعل لخته شيئاً ليللا
 يصف ابن مقتله وابن عساكر **وعن** دحية أن النبي صلى الله عليه وسلم ألقى
 بقباطي فاعطاها منه لوثياً فقال أصلع صدعيين صدعاً بجعل لشيئها
 وصدعاً تخمن به أمرتك فلما ولت قال قل طاح جمل لخته شيئاً لا يصفها
وعن دحية أهديت لرسول الله صلى الله عليه وسلم مجده صوف وخفين
 نلبسها حتى تقام باليدين عنها ذكي ألم لا رواه الطبراني عنه أنهى
ولذن كركتاب النبي صلى الله عليه وسلم إلى قيسرو قيسرو معناها في اللغة
 البعير لأن شق عنه لأن آم قيسروات في المخاض فشق عنه وأخرج
 قسي قيسرو كان يغسل بذلك ويقول لم أحجز من فرج أولان كل من
 سالم الروم يقال قيسرو **كت** صلى الله عليه وسلم كتاباً إلى قيسرو يدعوه إلى
 الإسلام فدفعه إلى دحية بعد أن قال من ينطلق بكابي هذا قيسرو إلى
 هرقل قوله لجنده مثواً أنهى إلى المأرث عظيم بصري ملك عسان أرسل
 معه عذر بن حاتم رضي الله عنه ليوصله إلى قيسرو فذهب به إليه فقال
 تو مد للدحية أن رأيت الملك فاسجد له ثم لا ترفع رأسك أبداً حتى
 تلقي **قال** دحية رضي الله عنه لا أفعل هذا أبداً ولا أجد لغير الله تعالى
 أذن لا يوكل لك كتابك فوضعه بجاه الميزان الذي يجعل عليه فلما أخذ قيسرو
 الكتاب وجد عليه عنوان العرب فدعاه الترجمان ثم قال انظر إلى مانت
 قوم أحد أبناءه عنه وكان أبو سفيان بن فهو قال أبو سفيان فاتأني
 رسول قيسرو فانطلق بنا حتى تدمنا عليه وهو جالس عليه لتأج وعفنا

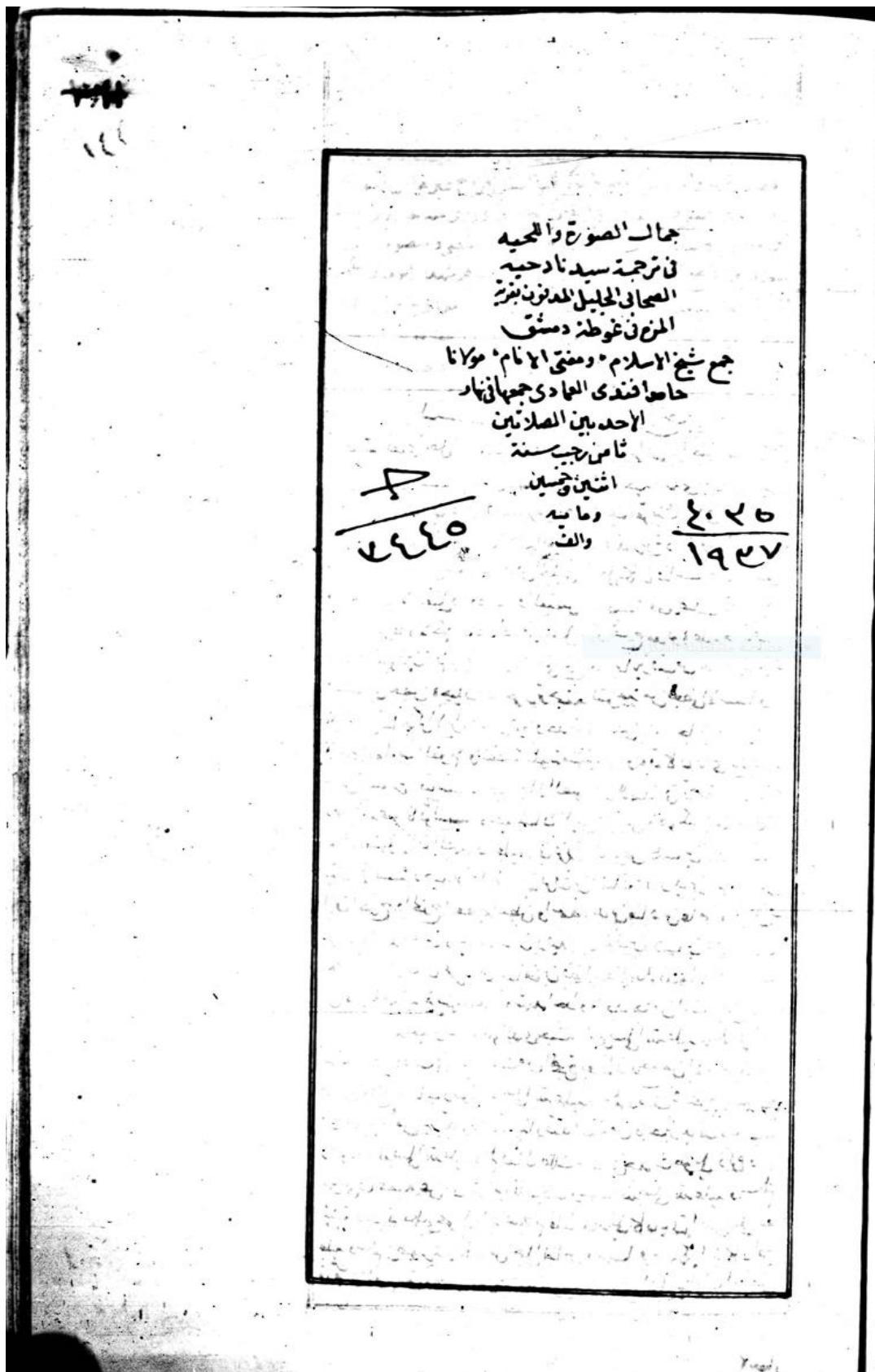
الروم حوله فقال لترجمانه سلام ابراهيم اقرب بنا لهذا الذي يزعم انه بني
 فقال ابوسفيان انا اقر بهم بنيا اليه يعنى في ذلك الركب فقال ادغره
 مني وجعل اصحابي خلف ظهره ثم قال لترجمانه قل لهم اما جعلتم خلت
 ظهره لي ردوا عليه كذب يا ان قاله حتى لا يصحون بما فنوه قال ابوسفيان
 لا ولا الملا ، لكنني اسكنت فضيحته وانا كاره او مخافته ان يقولوا
 الى تومنه فان الكذب من يوم جاهيلية واسلاماً ثم قال لترجمانه قل لك الذين
 نسب هذا الرجل ففيكم قلت هو فني دوسيب قال قل له هل قال لكم هذا
 القول احد منكم قتله قلت لا قال قل له هل كنت تتهمنه بالكذب على
 الناس قبل ان يقول ما قال قلت لا قال هل كان من ابايه ملك قلت لا
 قال كيتفعله وربا يه قال لم يغب عليه عقوله ولا رأيا فقط قال فاشراف
 الناس يتبعونه اى اهل الخروة والتكبر ام ضعفوا وهم قلت بل من عقلاهم
 قال هل يزيدون ام ينتصرون قلت بل يزيدون قال هل يرتدون منهم احد
 سخطه لدینه اى كراهة له بعد ان يدخل فيه قلت لا قال فهل يعتقد
 اذا عاهد قلت لا ومحنة الان من دون ذمة ما ندرى ما هو فاعل فيه
 قال فهل قاتلتهم قلت نعم قال فكيف حربكم وحربهم قال سجاح ودول
 قال فايا مركم به قلت يا مرتنا ان نعبد الله وحده ولا تشرك به شيئا
 وما يرثنا بالصلة والصدق والمعاف والوفاء بال وعد وادار الامانة
 فقال لترجمانه قل له اين سالتك عن سبب فزعتم انه فيكم ذو سبب
 وكذلك الرسل تبعث في سبب قومها وسائلك هل هنا القول قال
 احد منكم قبله فزعتم ان لا فلو كان احد منكم قال هذا القول قبله
 لقتلت هو ايا ثم يقول قيل قبله وسائلك هل كنت تتهمنه بذلك قبل
 ان يقول ما قال فزعتم ان لا فقد عرفت انه لم يكن ليدع الكذب
 على انسان ويكذب على الله تعالى وسائلك هل كان من ابايه ملك
 فقتلت لا فلو كان من ابايه ملك لقتلت رجبيل يطلب ملك ابيه
 وسائلك اشراق الناس يتبعونه ام ضعفوا وهم قاتل ضعفوا هم وهم
 اتباع الرسل الرسلاى لان الغالب اتباع الرسل اهل استكانة لا اهل
 اسکار وسائلك يزيدون ام ينتصرون فزعتم انهم يزيدون وكذلك
 الامان حتى يتم وسائلك هل يرتد احد منهم سخطه لدینه بعد ان يدخل
 فيه فزعتم ان لا وكذلك الامان يعني يحالط بشاشة القلوب اذا احصل
 به اشراط الصدور والفتح به لا يسخط احد وسائلك هل قاتلتهم
 فقتلت نعم وان حربكم وحربهم دول وسجاح ينال عليكم مرارة وتداون عليهم

الكتاب قال كذب عدو الله ليس بعلم وقبل صلاته عليه وسلم هدى
 وفتهما بين المسلمين ومصدق قوله صلى الله عليه وسلم أن قصر بعده عن
 بدون سنتين قاتل المسلمين في غزوة موتة قال أكثام التقوى رحمة الله
 وكاعذر له لأن طلب رئاسته وأثرها على الإسلام ولو أراد الله هذا بيته
 لوفقد كا فوق الخاتم وما زالت منه الرئاسة انتى لو تعطهن هرقل
 لقوله صلى الله عليه وسلم في الكتاب أسلم سلم وحمل الحجزاء
 على عمومي الدنيا والآخره لسلم لواسلم من كل ما يخافه
 ولكن التوفيق بيد الله تعالى وهو حسبي ونعم
 الوكيل وصلى الله عليه سيدنا محمد وعطا
 الأد وصحابي وسلم ورق حديث هذه
 الرسالة بين الصدرين هنار
 الاحمد تمام رجب الفرج منه
 اثنين وخمسين وما يزيد
 من كتاب الاستيقان
 لابن عبد البر

وبرهان الأسماء واللغات للدامام التقوى
 والكتاب في اسماء الرجال للعلامة المقدسي
 وسيرة العلامة الحلبي والمواهب
 الملدنية والنهاية لابن الأثير
 والجامع الكبير لرسول الله صلى الله عليه وسلم
 وبالله تعالى
 التوفيق وهو
 حسبي
 ونعم
 الوكيل
 حم

المقد

مكتبة دار الكتب المصرية، برقم 3445/ج، صفحة الغلاف

لِبَادَةُ الرَّجُرُ التَّحْرِيم

الحمد لله الذي أحل الصحابة بحال نسبه لكونهم أصحابه صلى الله عليه وسلم وعلى الله من يحب إليه ويسعده فان سيدنا وآدعيه الكافي الصحابي الجليل علاء الله في المدارين عن "المشهور مرقة الشريعة المترعرع في سطع قلمون" عمل مفتى الأنبياء والصالحين "علم العالمون" عند روى ذات قرار ومحبون اربع اذية دمشق سبعين "ندف الخليل في أجل مكان فناسب عنده للعوا والأحاديث لا تقبل والغصب والبغض والبغض" فقد صل عنده جبلون خلوا لا شرعا ولا حكماً فاذ لا تستمن فعل ذلك تخفيح مذلة عليه مرتباً صعده المعمولين ثم لم ينزله قرار حتى خرج خابها يزقب من هذه الدبار فطلب بي تعين الأذى اذا حرس ترجمته الشريفة من بعض الأسماه تبركاً وبتنا بذلك الأذى تحررت ما وجدت في بعض يوم اجازة للسائل وحيث القاتل القاتل القوم والمقصدة يلوه مشهوره ولقد كان رضي الله عنه حس الصورة فناساً ناساً جال الصورة واللحمة في ترجمة سدا وجه رضي الله عنه فاتولت دحة بستان اليمين الرئيس وهو كسر الدار وفتحها لقمان مشهور تران الصحابي الجليل ابن فروز الكلبي من كلب بن ذرع في قصاعه يقاد في نسبة دحية من حلبياته ابن فروز من قضاياه من زيد بن امير الاكرمي ابن الحجاج والخنج الفطيم المطن واسم زيد بن مناه من عامر الاكرمي ابن عوف بن عذر من زيد اللات بن زيد بن ثور بن كلب بما ذرع ابن شغل بن حلوان بن عزاز بن الحادى بن قضاوه اسلم فديها وكانت من كبار الصحابة لم يشهد بها وشهد أحداً وما يشهد هام المشاهد من رسول الله صلى الله عليه وسلم وهو الذي عبشه النبي صلى الله عليه وسلم إلى فنصر ملك الروم ودفن في سنة ست من الحجر بعد ان رجع من الحديبية لتبه بمحضر قدفع له كتاب رسول الله صلى الله عليه وسلم وذلة الحجر سنة بمحضر من الحجر فأمن به فكسر وابت طارقة أن تومن فاحذر بذلك دحية رسول الله صلى الله عليه وسلم فتلقى ملكه في حديث طويل ذكره موسى بن عمدة عن ابن شهاب قال كان رسول الله صلى الله عليه وسلم ثانية دحية الكلبي يجري على السلام فان جيريل كان ياتي النبي صلى الله عليه وسلم في صورته وكان من اجل الناس وجهها وحكى انه كان اذا فقدم اثاما لم يبق معصر الاخرجت تظرفاته والمعصر المجرارة اول ما يجيئ

أختار

على الله عليه وسلم ولا رب بين الفلاحين ولهم داعمها وائم رعباه الدليلة متوجه
وبحكم بالذكر لهم من انتقاداً من غيرهم قال ابو سعيد خاتمة تقويم مقابلته
وغيره من الكتاب على الاصوات الذين حولوا وكثروا لهم فلا ادري ماذا قالوا
ثم امر بالغرض هنا فما زالت مرعوبا من مير حزن اسلت وذلت حزن راي هنـى
الاسفري خيـانـه فـقاـل فـيـنـهـ لـقـوـمـ بـأـوـمـ السـمـ نـطـلـونـ انـ يـدـىـ الـاعـاعـ بـنـىـ
سـرـكـمـ بـعـبـىـ وـهـيـ رـجـونـ اـنـ يـجـعـلـ اـهـدـىـ كـاـلـىـ قـاـلـاـنـ اـهـدـىـ وـهـ جـعـلـهـ
لـغـيـرـكـمـ وـهـ رـجـعـةـ اـهـدـىـ اـنـ يـجـعـلـ بـصـحـاحـتـ بـشـاءـ وـامـرـ بـالـزـلـ دـحـيـهـ وـكـرـمـهـ
وـلـهـ جـاهـةـ صـلـاـتـ عـلـيـهـ وـلـمـ لـخـرـقـعـنـ فـيـنـهـ فـلـاـتـ اـهـدـىـ كـلـهـ خـارـجـهـ
الـسـبـلـ فـالـمـلـكـيـ اـنـ هـرـقـلـ وـضـيـ الـكـتـابـ فـيـنـهـ مـنـ ذـهـبـ قـضـيـالـهـ
وـلـيـ الـجـنـاـيـ اـنـ فـيـنـهـ طـالـاـسـ اـلـجـنـ حـصـنـ اـذـنـ لـعـظـاـمـ الرـومـ فـيـ دـسـكـنـ لـهـ اـمـرـ
يـاـ وـاـعـاـ ضـلـلـتـ مـنـ اـطـلـعـ فـقـالـ يـاـ بـعـثـرـ الرـومـ هـلـ يـكـمـ فـيـ الـمـلـاـخـ وـاـرـسـدـ دـاـنـ
يـشـتـ مـلـكـكـمـ فـتـاـبـوـاهـدـ اـلـسـنـيـ خـاصـوـ حـمـيـةـ حـرـاـوـحـ اـلـاـبـوـبـ فـوـجـهـ
فـدـ عـلـفـتـ نـلـمـارـىـ فـيـنـهـ قـرـفـتـ هـمـ وـاـيـسـ مـنـ الـاـيـادـ هـمـ فـقـادـ رـهـ وـهـ عـلـىـ
وـقـالـ اـنـ فـلـتـ مـقـاتـلـىـ اـخـتـرـ بـاـشـتـ كـمـ عـلـىـ دـيـكـ فـقـدـ رـبـتـ فـتـيـدـ وـالـمـوـسـوـ
عـهـ فـعـنـدـ دـلـكـ كـتـ كـاـبـاـوـرـلـ مـعـ دـحـيـهـ اـنـ سـوـلـ اـهـدـىـ صـلـيـ اـهـدـىـ عـلـيـهـ سـلـ
بـعـوـلـيـهـ اـنـ سـلـمـ وـلـكـنـ مـغـلـوـبـ وـارـسـلـ هـدـيـهـ فـلـمـ قـرـفـيـ عـلـيـهـ صـلـيـ اـهـدـىـ عـلـيـهـ وـلـكـمـ
الـكـتـابـ قـالـ كـذـبـ عـدـ وـاـهـتـ لـيـسـ سـلـمـ وـنـيـلـ مـلـاـتـ عـلـيـهـ وـلـمـ هـدـيـهـ
وـقـيـرـيـانـ الـسـلـيـانـ وـمـصـافـ قـوـلـ صـلـيـ اـشـ عـلـمـوـ سـلـمـ اـنـ فـيـنـهـ سـعـدـ هـنـىـ
بـدـوـنـ سـنـنـيـ قـاتـلـ الـمـلـيـنـ فـيـ غـزـونـ مـوـسـ قـاتـلـ اـمـامـ الـنـوـرـيـ حـمـهـ اـهـ
وـلـأـعـزـرـهـ لـأـنـ قـدـ عـرـفـ صـدـقـ الـبـنـيـ صـلـيـ اـهـدـىـ عـلـيـهـ سـلـمـ وـأـعـانـشـ بـالـلـكـ
وـطـلـبـ الـبـاسـةـ وـأـرـهـاـعـلـيـ الـإـسـلـامـ وـلـوـارـادـ اـهـدـهـ هـدـيـهـ لـوـفـقـ كـاـوـفـقـ
الـبـحـاشـيـ وـمـاـ زـلـتـ صـدـهـ اـلـيـاـسـ اـمـيـتـ وـلـوـنـقـضـنـ هـرـقـلـ قـوـلـ صـلـيـ اـهـدـىـ عـلـيـهـ
وـسـلـمـ فـيـ الـكـتـابـ اـلـسـلـمـ وـحـلـ المـغـرـبـ عـلـيـهـ مـوـعـدهـ فـيـ الـدـيـنـ وـالـأـخـرـ سـلـمـ اـلـزـمـ
مـنـ كـلـ مـاـ جـاهـهـ وـلـكـنـ الـمـؤـبـقـ بـدـاـهـ مـقـالـ وـهـ جـيـسـ وـنـمـ اـوـكـلـ وـصـلـيـ
اـهـدـىـ عـلـيـهـ سـلـمـ وـعـلـىـ الـدـوـرـ صـحـيـهـ وـلـمـ . وـقـدـ حـرـرتـ هـنـىـ الـرـاسـاـدـ مـاـنـ
الـصـلـاـتـيـنـ هـنـاـدـ الـأـحـدـ عـامـ رـجـبـ الـمـرـدـ سـتـةـ اـشـائـ وـخـسـيـنـ وـمـاـرـيـ وـلـدـ
مـنـ كـيـابـ الـأـسـتـيـاهـ بـلـاـنـ عـبـدـ الـبـرـ وـتـهـذـيـبـ الـإـسـلـامـ وـالـقـاتـ لـلـأـعـامـ الـمـوـرـ

الخلجي والموهوب للدينية والمهتم بالتراث
الأمير والمعلم الكبير للسيوطى
 وبابته على التوفيق
 وهو جبى
 وينضم

دبل عهد البرقة العهد العين برجمة صاحب
الدرية مرعأن الدين سيدنا وولانا
شیخ الاسلام حاصل ترقی
الحادی متعاله
الملنی
ایمن

二三

80

الصورة والمعنى

خَرْجَةُ مِنَ الْمَدِينَةِ

الصحابي الكبير المذكور

بِغْرِيْبَةِ الْمُلْكَةِ فِي غُصَّةِ

دہشتِ خیال

جمع شيخ الإسلام حامد الله العادل رحمه
لـ زياراً لأحد بين الصلواتين نافعه

د. احمد سعد وحدت

فَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يَعْلَمُ
مُحَمَّدٌ رَّسُولُهُ وَآلُهُ وَعِبَادُهُ
مُحَمَّدٌ رَّسُولُ اللَّهِ وَآلُهُ وَعِبَادُهُ

مکالمہ
دری
دوسرا
عہد

مكتبة بونستون، برقم 509، صفحة الغلاف

بِسْمِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اَخْدُوهُ الَّذِي اَجَلَ الصَّحَابَةِ بِاَجَلِهِ لِنَبِيِّهِ لِكَوْنِهِمْ اَصْحَابَهُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَعَلَى الْآلِ وَمَن يُنَسِّبُ إِلَيْهِ وَبِمَا دَفَعَ فَان سِيدَنَا دِحْيَةَ الْكَلْبِيِّ الصَّحَابِيِّ الْجَلِيلِ اَعْلَاهُ اَسْفَافُ الدَّارِينَ عَزَّهُ الْمَشْهُورُ مِنْ حَرَقِ التَّرْفِيْفِ بِقَرْبَتِهِ الْمَرْزَةُ فَنَسْطَعَ قَاسِونَ مَحْلَ مَرْقَدِ الْاَبَنِيَا وَالصَّاحِبِيَا يَصِلُّهُ الْعَالَمُونَ عَنْ رُبُوْبَهُ زَاتُ قَرَارِ وَمَعِينِ اَنْزَهَ اَنْدِيَّةَ وَمَشْقَ بَيْقَيِّنِ نَدْفَنُ الْجَلِيلَ بِاَجَلِ مَكَانٍ فَنَاسِبَ عَنْهُ لِبْيَا وَالْاَحْسَانِ، لَا التَّقْتِلُ وَالْفَقْبُ وَالْعَبْضُ وَالْنَّعْبُ •
نَتَدْصِلُبُ عَنْهُ رِجَالَنْ خَلِيَا، لَا سُرْعَا وَكَحْمَا، فَاذْلَالُ اللَّهِ مِنْ فَعْلِهِ ذَلِكَ خَرْجُهُ ذَلِكُو لِاَسْلِيْمِ مَرْتَبَيِّنِ، بَعْدَ وَالْمَقْتُلَيِّنِ، ثُمَّ لَمْ يَقُلْهُ قَرَارٌ حَتَّى جَرَحَ خَائِفًا يَرْتَقِيْبُ مِنْ هَذِهِ الْدِيَارِ، فَطَلَبَ مِنْ بَعْضِ الْاَجْيَارِ، اَنْ اَخْرِسْ تَرْجِمَتَهُ الشَّرْفَيَّةَ مِنْ بَعْنِ الْاَسْفَارِ، تَبَرِّ كَادِتِنَا بِذَكْرِ الْاَبْرَارِ، فَخَرَّتْ مَا وَاجَدَتِنَّهُ بِعْنِ يَوْمٍ اَجَابَتِ السَّائِلُ وَجَرَ القُلُوبُ الْقَوْمُ، وَالْعَصَنَةُ يَلْوَثُ مَشْهُورَةً وَلَعْدَ كَانَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ حَتَّى الْصَّوْرَةُ، فَنَاسِبَنَ اَسِيمَاجَالَ الْصَّوْرَةَ وَالْحَيَّةَ فَنَرْجِمَتِ سِيدَنَا دِحْيَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ فَاقْتُلَ دِحْيَةَ بْلَسَانَ الْيَنِّ الرَّئِسِ وَهُوَ يَكْسِرُ الدَّالِ وَنَحْمَلُ الْغَتَانَ مَشْهُورَتَانَ الصَّحَابِيِّ الْجَلِيلِ اَبْنَ فَرْوَةِ اَلْكَلْبِيِّ مِنْ كَلْبِ بْنِ وَبِرْقَةِ فِي قَضَاعَةِ يَقَائِي فِي نَسْبِهِ دِحْيَةَ بْنِ خَلِيفَةِ اَبْنِ فَرْوَةِ بْنِ فَضَالَةِ بْنِ زَيْدِ بْنِ اَمْرِيِّ الْقَيْسِ بْنِ الْخَوَّاجَ وَالْخَوَّاجَ الْغَلِيمَ بْنِ وَاسِمَ زَيْدِ بْنِ حَنَاءَ بْنِ عَامِرِ الْكَوْكَبِيِّ بْنِ عَوْفَ بْنِ عَذْرَهُ بْنِ زَيْدِ الْلَّالَاتِ بْنِ رَفِيدِ بْنِ ثَوْرِ بْنِ كَلْبِ بْنِ دَفْرِ بْنِ ثَعْلَبِ بْنِ حَلَوانَ بْنِ عَمَانَ بْنِ اَكَافِ بْنِ قَضَاعَهِ اَسْلَمَ قَدِيَّا وَكَانَ مِنْ بَكَارِ الصَّحَابَةِ لَمْ يَشْهُدْ بِدِرْسٍ وَشَهَدَ اَحَدًا وَمَا بَعْدَهَا مِنَ الْمَشَاهِدِ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَهُوَ الَّذِي بَعَثَهُ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ اِلَى قِيَصِرِ مَلَكِ الرُّومِ وَذَلِكَ فِي سَنَةِ سَتٍّ مِنَ الْمُعْجَةِ بَعْدَ اَنْ رَجَعَ مِنَ الْحَدِيبِيَّةِ لِقَيْمَةِ تَحْمِصِيِّ فَدَفَعَ لِمَكَابِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَذَلِكَ فِي اَمْرِ حِمْسَةِ سَبِيعِ مِنَ الْمُعْجَةِ فَآمَنَ بِهِ قَيَصِيرُ وَابْنُ بَطَارِقَةِ اَنْ تَوْمَنَ فَاجْرَيْدَلَكَ دِحْيَةَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَتَالَ هَلْكَ مَلَكَهُ لِحَدِيثِ طَوْبِلِ ذَكْرُهُ وَذَكْرُ مُوسَى بْنِ عَقبَةِ عَنْ اَبِنِ شَهَابٍ قَالَ كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُشَبِّهُ دِحْيَةَ الْكَلْبِيِّ بِجَرَبِهِ عَلَيْهِ اِسْلَامٌ فَازَ جَرَبِهِ كَانَ يَأْتِي الْبَنِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي صُورَتِهِ وَكَانَ مِنَ اَجْلِ النَّاسِ وَجَهًا وَحَلَّى اَنْ كَانَ اَذَادَ مِنَ النَّاثِرِ اِمْ بَقِيَ مَعْصَرَ الْاَخْرَجِ تَنْظَرُ اِلَيْهِ وَالْمَعْصَرَ اِبْجَارِيَّةِ اَوْ مَا تَحْيِيْنِ لِاَنْفُسَارِهِمْ اَوْ اَنْاحْفَى الْمَعْصَرَ

بِالذِّكْرِ

بما ذكر للبسالغة في خروج غيرها من النساء روى عن النبي صلى الله عليه وسلم ثلاث احاديث وروى عنه خالد بن سعيد بن معاوية وعبد الله بن شداد بن الهاد وعامر الشعبي ومسعود بن سعيد بن الأصمع الكلبي ومحمد بن كعب القرطبي وغيرهم وشداد اليهودي وسكن المزة القرية المعروفة بجنب دمشق ربى على خلافة معاوية ابن أبي سفيان وروى لابوداود وذكى احاديثه اجلال السبطي -
 رحمة الله تعالى في الجامع الكبير فقال عن دحية الكلبي قال قدمت من الشام فاھدیت للنبي صلى الله عليه وسلم فاكھة يابسة من سق ولون ركع فوضعته بين يديه فقال اللهم ایتني باحب اهل الیک اوفاك الى ما يأكل معى من هذا فطلع العباس فقال ادن يام فاني سالت الله ان يأتيني باحب اهل الى اواليه يأكل معى من هذا فآتتني نجاس فاكل رواه ابن عساکر في التاريخ وعن دحية بن خليفة الكلبي انه بعثه رسول الله صلى الله عليه وسلم الى هرقل فلما رجع لوطاه رسول الله صلى الله عليه وسلم قبطية واصل صديقاً قيضاً واعط صاحبتك صديقاً تختربه فلما ولد دعاه ما مرها تجعل سخنه شيئاً ليلاً يصف ابن مفله وابن عساکر وعن دحية ان النبي صلى الله عليه وسلم أتى بعقباتي فاعطاي منه مؤبلاً فقال اصدقه صد عن صدعاً بعله قيضاً وصدعاً تخترب امراتك فلما ولدت قال لها تجعل سخنه شيئاً ليصفها وعن دحية اھدیت لرسول الله صلى الله عليه وسلم جبة صوف وخففين فلبسها حتى تخرقاً وراسال عنها ذيکاً ام لا رواه الطبراني عند انتى ولذكى كتاب النبي صلى الله عليه وسلم الى القىصر وقيصر يعنى في اللغة الباقر لان شق عنوان ام تضررت في الحاضر فشق عند وأخرج فضي قيصر وكان يفتخر بذلك وبيقول لم اخرج من فرج اولاد كل من تلك الروم يقال له قيصر كتب صلى الله عليه وسلم كتاباً الى قيصر يدعوه الى الاسلام فيه الى دحية ببدان قال سلطان الله عليه وسلم من ينظم بكلبي هذا في مصر الى هرقل دله الجنۃ ولـ انتى الى اکاراـ عظيم ببرى ملك عتان ارسل محمد عدى بن حاتم رضي الله عنه ليوصله الى قيصر فذهب به اليه فقال قومه لدحية ان رأيت الملك فاجده لم لا ترفع رأسك ابداً حتى ياذن لك قال دحية رضي الله عنه لا افعل هذا ابداً ولا اجد لغير الله قالوا اذن

بالذكر للبعض في خروج غيرها من النساء دَوْكَ عن النبي صلى الله عليه وسلم ثلاث احاديث وروى عنه خالد بن يزيد بن معاوية دعيا الله بن سداد بن الهاد وعامر الشعبي ومنصور بن سعيد بن الأصمع الكلبي ومحمذن كعب القرطبي وغيرهم وشهدوا يوم الЙووك وسكن المزة القرية المروقة بجنب دمشق وبنى على خلافة معاوية ابن أبي سفيان وروى لابوداود وذكر احاديثه احتجال السيوطي رحمة الله تعالى في الجامع الكبير فقال عن دحية الكلبي قال قدمت من الشام فاهديت للنبي صلى الله عليه وسلم فاكثه ما بسته من نسق ولو زر وكفاف فوضعته بين يديه فقال اللهم ايتني باحب اهلي اليه اوقات الى يأكل مني من هذا فطلع العباس فقال ادن ياعم فاني سانت اسد انا يا تيني ياحب اهلى الى او اليه يأكل مني من هذا فايتني بخناس فاكل رواه ابن عساكب في التاريخ وعن دحية بن خليفته الكلبي انه بعثه رسول الله صلى الله عليه وسلم الى هرقل فلما رجع اعطاه رسول الله صلى الله عليه وسلم قبطة ماء اجل صدقتها فتصح واعط صاحبتها صدقة اختربه فلما ولد دعا له والمرء بها تجعل سخنه شيئاً ليلاً يصيف ابن شبل وابن عساكب وعن دحية ان النبي صلى الله عليه وسلم الى بعثه على ناعطاني منه ثواباً فقال اصدقه صدقة من رعا تجعله قيضاً وصدقة اختربه امراتك فلما ولدت قال لها تجعل سخنه شيئاً لا يصفيها وعن دحية اهديت لرسول الله صلى الله عليه وسلم جبة صوف وخففين فلبسها حتى تخر قارل سوال عنها ذكرها ام لا رواه الطبراني عن انتى ولذكر كتاب النبي صلى الله عليه وسلم الى قيسرون وقيصرينا في اللغة البغية لانه شق عن الان ام تضررت في المخاض فشق عند وأخرج فني قيسرون كان يفتح بندلا ويقول اخرج من فرج اولاد كل من ملك الروم يقال لقيصر كتب صلى الله عليه وسلم كتابا الى قيسرون يدع عن الى الاسلام فيه الى دحية بعد ان قال صلى الله عليه وسلم من ينطلق بكلب هذا فليس الى هرقل ولم الجنة ولا انتى الى اخارث عظيم بغير مالك غسان ارسل محمد عدوي بن حاتم رضي الله عنه ليوصله الى قيسرون ذهب به اليه فقال قيءه لدحية ان رأيت الملك فاجده لم لا ترفع رأسك ابراهيم يا ذن لك قال دحية رضي الله عنه لا افعل هذا ابدا ولا اسجد لغير الله قالوا اذن

لا يُؤخذ كتابك فوضنه تجاه المنبر الذي مجلس عليه فلما أخذ قيس الكتاب
 وجد عليه عنوان كتاباً لعرب فدعوا الترجماد ثم قال انظر لنا من قوته
 أحد أساليبه عنه وكان أبوسفيان بن فمع والـ أبوسفيان فاتانى رسول
 قيس فانطلق بناحتى قدمنا عليه وهو جالس وعليه التابع وعظنا
 الروم حول فقال لترجانه سلهم ايهم اقرب نسباً لهذا الذى تزعزع
 انه بنى فقال أبوسفيان أنا اقرب لهم نسباً اليه يعني في ذلك الركب فقال
 ادنو مني وجعل اصحابي خلف ظهره ثم قال لترجانه قل لهم انا جعلتهم
 خلف ظهر ليبردوا عليهم كذباً اذا قال حتى لا يستحيوا ان يتأنفوا
 أبوسفيان لو لا اخياء لكان اكثراً ولكن استحيت فصدقوا وانا اخاه او
 حافظة ان ينقولوا الى قومه فاذ الكذب مدعوم جاھلية وسلاماً ثم قال
 لترجانه قل لي كيف نسب هذا الرجل فيكم قلت هو مني اذ ونسب قال
 قل له هل قال هذا القول احد منكم قبله قلت لا قال هل كنت مت
 شتهمونه بالكذب على الناس قبل ان يقول ما قال قلت لا قال هل كان
 من ابايه ملك قلت لا وكيف عقله ورأيه ما لم ينفع عليه عقله
 ولا رأيا فقط قال فاصراف الناس يتبعونه اهل الحق والتبرك امر
 صنعوا بهم قلت بل صنعوا بهم قال هل يزيدون ام ينقصونه قلت بل
 يزيدون ما زهل يزدهم احد سخطه لدينه او كراهة ترسيداته يدخل
 فيه قلت لا فهل يغير اذ اعاده قلت لا ومحن الآن منه في ذمة
 ماندرى ما هو فاعل فيها ما فهل قاتلتهم قلت ثم قال عكيف حربكم وحربيه
 قلت دول وسجال ماذا فايامكم به قلت يا مرتنا ان نعبد الله وحده
 ولا شريك له شيئاً ويامنابا الصلاة والصدق والصافيف والنوفاء بالعود
 واداء الامانة فقام لترجانه قبله اذ ساله عن شعبه فزعمت انه
 منكم ذ ونسب وكذا الاشتباكات الرسل تبعث في سب قومها وسائلك
 هل هذا القول قال احد منكم قبله فزعمت اذ لا فلو كان احد منكم قال هذا
 القول قبله لقلك هو يأتم بقول قيل قبله وسائلك هل كنت متهمونه بذلك
 قبل ان يقول ما قال فزعمت ان لا فقد عرفت انه لم يكن ليدع الكذب
 على الناس ويكذب على الله تعالى وسائلك هل كان من ابايه ملك ~
 فقتل لافلوكا من ابايه ملك لقتل رجل طلب ملك ابايه وسائلك
 اشراف الناس يتبعونه من صنعوا بهم فقتل صنعوا بهم وهم اتباع الرسل
 اذ لاذ العالب اذا اتبع الرسل اهل استكانة لا اهل استئثار وسائلك

يزيدون

8.2 الرموز والاختصارات

(أ) : رمز لخطوط مكتبة يوسف آغا.

(ب) : رمز لخطوط مكتبة دار الكتب المصرية.

(ج) : رمز لخطوط مكتبة برنسنون.

تح: تحقيق.

ت: توفي.

ط: الطبعة.

م: ميلادي.

هـ: هجري.

-...-: صلى الله عليه وسلم، رضي الله عنه، عليه السلام، رحمة الله تعالى.

[...]: تخريج السور والآيات.

3. النص المحقق

جُمِعَ شَيْخُ الْإِسْلَامِ وَمُفْتَىُ الْأَنَامِ مَوْلَانَا وَسَيِّدُنَا حَامِدُ أَفْنَدِي الْعِمَادِي جَمِيعَهَا فِي كَهَرِ الْأَحَدِ بَيْنَ الصَّالَاتَيْنِ ثَامِنٍ
رَجَبٌ سَنَةِ اثْنَيْنِ وَمُؤْسِيَنَ وَمَائَةِ وَأَلْفِ

جَمَالُ الصُّورَةِ وَاللِّحْيَةِ فِي تَرْجِمَةِ سَيِّدِنَا دِحْيَةِ الصَّحَابِيِّ الْجَلِيلِ الْمَدْفُونِ بِقَرْيَةِ الْمَزَّةِ فِي غُوْطَةِ دِمْشَقَ

بسم الله الرحمن الرحيم، الحمد لله الذي أجل الصحابة، بإجلال نبيه لكوفهم أصحابه -صلى الله عليه وسلم-، وعلى آله ومن ينسب إليه، وبعد: فإن سيدنا دحية الكلبي، الصحابي الجليل، أعلا الله في الدارين عزه، المشهور مرقده الشريف بقرية

المَرْءَةُ⁷⁰، في سطح فَاسُون⁷¹ محل مرقد الأنبياء والصالحين⁷²، يعلمه العالمون عند رَبْوَةِ دَاتِ قَرَارٍ وَمَعِينٍ⁷³، أتَهُ أَنْدِيَةُ دَمْشَقَ يَقِينٌ، فَدُفِنَ الْجَلِيلُ فِي أَجْلِ مَكَانٍ، فَنَاسَبَ عَنْهُ لِلْبُوءِ وَالْإِحْسَانِ، لَا الْقَتْلُ وَالْعَصْبُ، وَالْقَبْضُ وَالنَّصْبُ، فَقَدْ صُلِبَ عَنْهُ رُجُلًا طَلْمًا، لَا شَرْعًا وَلَا حَكْمًا، فَأَذْلَلَ اللَّهُ مِنْ فَعْلِ ذَلِكَ، فَخَرَجَ مَذْلُولًا عَلَيْهِ مَرْتَينَ، بَعْدَ الْمَقْتُولَيْنَ، ثُمَّ لَمْ يُفَرِّطْ لَهُ قَرَارٌ، حَتَّى خَرَجَ خَائِفًا يَتَرَبَّبُ مِنْ هَذِهِ الدِّيَارِ، فَطَلَبَ مِنِي بَعْضَ الْأَخْيَارِ، أَنْ أَحْرِرَ تَرْجِمَتَهُ الشَّرِيفَةَ مِنْ بَعْضِ الْأَسْفَارِ⁷⁴، تَبَرِّكَ وَتَيَّمَّنَا بِذِكْرِ الْأَبْرَارِ، فَحَرَرَتْ مَا وَجَدَتِهِ فِي بَعْضِ يَوْمٍ، إِجَابَةً لِلسَّائِلِ وَجَبِيرًا لِلْقُلُوبِ الْقَوْمِ، وَالْقَصَّةُ بِبَلْوَتِهِ مَشْهُورَةُ، وَلَقَدْ كَانَ -رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ- حَسْنُ الصُّورَةِ، فَنَاسَبَ أَنْ أَسْمِيَهَا جَمَالُ الصُّورَةِ وَاللَّحْيَةِ فِي تَرْجِمَةِ سَيِّدِنَا دَحِيَّةَ -رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ-

فَأَقُولُ: دَحِيَّةُ بَلْسَانِ الْيَمَنِ: الرَّئِيسُ، وَهُوَ بَكْسُرُ الدَّالِ وَفَتْحُهَا لِغَتَانِ مَشْهُورَتَانِ⁷⁵، الصَّاحِبِيُّ الْجَلِيلُ ابْنُ فَرْوَةِ الْكَلَبِيِّ مِنْ كَلَبِ بْنِ وَبَرَّةِ بْنِ قَضَاعَةَ، يَقَالُ فِي نَسْبِهِ: دَحِيَّةُ بْنِ خَلِيفَةِ بْنِ فَرَوْةِ بْنِ فَضَالَةِ بْنِ زَيْدِ بْنِ امْرَئِ الْقَيْسِ بْنِ

⁷⁰ المَرْءَةُ: بَكْسُرُ الْمِيمِ وَالشَّدَّةُ مَعَ الْفَتْحَةِ عَلَى الْرَّايِ، الظَّلُّ أَنَّهُ أَعْجَمِيٌّ فَلَا يُعْرَفُ لَهُ فِي الْعَرَبِيَّةِ مَعَ كَسْرِ الْمِيمِ. وَالْمَرْءَةُ: قَرْيَةٌ كَبِيرَةٌ غَنَّاءٌ فِي وَسْطِ بَسَاتِينِ دَمْشَقَ، بَيْنَهَا وَبَيْنَ دَمْشَقَ نَصْفُ فَرْسَخٍ وَبَعْدَ حَسْبِ الْأَفْوَالِ قَبْرُ دَحِيَّةِ الْكَلَبِيِّ صَاحِبِ رَسُولِ اللَّهِ -صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- وَيَقَالُ لَهُ مَرْءَةُ كَلَبٍ. يَنْظُرُ: ابْنُ الْحَمْوَى، شَهَابُ الدِّينِ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ يَاقُوتُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الرُّومِيِّ الْحَمْوَى (ت: 626 هـ / 1228 م)، مَعْجمُ الْبَلْدَانِ، دَارُ صَادِرٍ، بَيْرُوتُ، ط: الثَّانِيَةُ، 1415 هـ / 1995 م، 122/5.

⁷¹ هَكُنْدَا فِي (أ) وَ(ب) وَ(ج). تَعَدَّدَتِ الْرَوَايَاتِ فِي اسْمِهِ حِيثُ قَبِيلَ عَنْهُ جَبَلُ دَمْشَقَ، وَقَبِيلُ جَبَلِ الشَّامِ، وَقَبِيلُ جَبَلِ الْأَبْيَاءِ، وَأَيْضًا قَبِيلُ جَبَلِ التَّنِينِ، وَقَدْ جَاءَ اسْمُهُ فِي إِحدَى الْمَصَادِرِ بِاسْمِ قَيْسِيُّونَ وَقَبِيلِ قَاسِيُّونَ، وَفِي الْلُّغَةِ الْأَرْمِيَّةِ الْقَدِيمَةِ: قَيْسُونُ، وَمَعْنَاهُ: خَاتِيُّ، أَوْ أَعْصَيُّ، وَالبعْضُ يَقُولُ قَاسِيُّونَ وَيَفْسُرُوهُمَا عَلَى أَنَّهُمَا مِنَ الْمَصَدِرِ قَسَاوَةً، لَأَنَّ الْجَبَلَ قَسَا عَلَى الْكُفَّارِ فَلَمْ يَسْتَطِعُوا أَنْ يَأْخُذُوا مِنْ صَخْرَهُ لِصُنْعِ أَصْنَامِهِمْ، أَوْ لَأَنَّهُ قَسَا بِصَلَابَتِهِ فَلَمْ يَنْبُتْ فِيهِ شَيْءٌ إِلَّا شَعْبُ وَالأشْجَارُ كَبَاقِيُّ سَفُوحِ الْجَبَلِ، وَهُوَ مَشْهُورٌ الْآنَ فِي زَمَانِنَا بِاسْمِ قَاسِيُّونَ، وَهُوَ جَبَلٌ يَشْرُفُ عَلَى مَدِينَةِ دَمْشَقِ فِي سُورِيَا. يَنْظُرُ: مَوْقِعُ مَوْضِعِهِ، أَيْنَ يَقُولُ جَبَلُ قَاسِيُّونَ، 05/02/2017 م، 1439 هـ، 2017/10/26 م).

⁷² بِسَبِيلِ وُجُودِ الْعَدِيدِ مِنَ الْأَدِيرَةِ وَمَقَامَاتِ الْأَوْلَاءِ الصَّالِحِينَ؛ فَيُوجَدُ فِي دِيرِ مَرْيَانَ، وَقَبْرِ النَّبِيِّ ذِي الْكَفْلِ -عَلَيْهِ السَّلَامُ-، وَمَقَامِ النَّبِيِّ يُونُسَ -عَلَيْهِ السَّلَامُ-، وَيُوجَدُ قَبْرُ مُحَمَّدِ بْنِ عَرَبِيِّ، وَيَقَالُ أَنَّهُ السَّيِّدُ الْمَسِيحُ وَأَمِّهِ مَرِيمٌ -عَلَيْهِمَا السَّلَامُ- قَدْ نَزَلَ فِي الْبَرِّوَةِ. يَنْظُرُ: مَوْقِعُ مَوْضِعِهِ، العنوانُ السَّابِقُ.

⁷³ لَعَلَهُ قَصْدُ بِذَلِكَ الْآيَةِ الْكَرِيمَةِ، قَالَ تَعَالَى: { وَجَعَلْنَا إِنَّ مَرْءَمْ وَأَمَّةَ آيَةٍ وَأَوْتَنَاهُمَا إِلَى رَبْوَةِ دَاتِ قَرَارٍ وَمَعِينٍ } [الْمُؤْمِنُونَ 50/23]، رَجَحَ فِيهَا بَعْضُ الْمُفَسِّرِينَ أَنَّ الْمَكَانَ هُوَ دَمْشَقُ وَالبعْضُ الْأَخْرَ رَجَحَ كَوْخَهُ فَلَسْطِينَ. يَنْظُرُ: الطَّبَرِيُّ، مُحَمَّدُ بْنُ جَوَيْرَ بْنِ كَثِيرٍ بْنِ غَالِبِ الْأَمْلِيِّ (ت: 310 هـ / 922 م)، جَامِعُ الْبَيَانِ عَنْ تَأْوِيلِ آيِّ الْقَرْآنِ، تَعَلَّمَ: عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَبْدِ الْمُحْسِنِ التَّرْكِيِّ بِالتَّعَاوُنِ مَعَ مَرْكَزِ الْبَحْثِ وَالدِّرْسَاتِ الْإِسْلَامِيَّةِ بِدارِ هَجْرِ الدَّكْتُورِ عَبْدِ السَّنَدِ حَسَنِ يَمَامَةَ، دَارُ هَجْرٍ، ط: الْأَوَّلِيَّ، 1421 هـ / 2001 م، 54/17.

⁷⁴ حَكَرَ تَرْجِمَةُ الصَّاحِبِيُّ الْجَلِيلِ مِنَ الْكِتَابِ التَّالِيَةِ: الْإِسْتِعَابُ فِي مَعْرِفَةِ الْأَسْحَابِ لَابْنِ عَبْدِ الْبَرِّ، وَكَتَابُ تَحْذِيبِ الْأَمَاءِ وَاللِّغَاتِ لِلْإِلَامِ النَّوْوَوِيِّ، وَالْكَمَالُ فِي أَمَاءِ الرَّجَالِ لِلْعَلَمَاءِ الْمَقْدِسِيِّ، وَكَتَابُ السِّيَرِ الْأَخْلَى وَاسْمُهُ إِنْسَانُ الْعَيْوَنِ فِي سِيرَةِ الْأَمِينِ الْمَأْمُونِ لِلْعَلَمَاءِ الْحَلَّى، وَالْمَوَاهِبُ الْلَّدُنِيَّةُ بِالْمِنْحِ الْحَمْدِيَّةِ لِلْقَسْطَلَانِيِّ، وَالنَّهَايَةُ فِي غَرِيبِ الْحَدِيثِ وَالْأَثَرِ لَابْنِ الْأَتَيْرِ، وَالْجَامِعُ الْكَبِيرُ لِلْسِّيَوْطِيِّ، وَقَدْ ذُكِرَ هَذَا فِي آخرِ رَسَالَتِهِ، يَنْظُرُ صَفَحَة: 27.

⁷⁵ يَنْظُرُ: النَّوْوَوِيُّ، يَحْيَى بْنُ شَرْفِ النَّوْوَوِيِّ (ت: 676 هـ / 1277 م)، تَحْذِيبُ الْأَمَاءِ وَاللِّغَاتِ، دَارُ الْكِتَابِ الْعَلَمِيِّ، بَيْرُوتُ، 185/1.

⁷⁶ (أ) وَ(ب): (فِي) وَالصَّحِيفَ مَا أَتَيْنَاهُ.

الْخَرْجُ، وَالْخَرْجُ: ⁷⁷ الْعَظِيمُ الْبَطْنُ⁷⁸، وَاسْمُهُ زَيْدُ بْنُ مَنَّا بْنُ عَامِرٍ الْأَكْرَمِي⁷⁹ بْنُ عَوْفٍ بْنُ عَذْرَةَ بْنِ زَيْدِ الْلَّاتِ بْنِ رَفِيدَةٍ بْنِ ثُورِ بْنِ كَلْبٍ بْنِ دَفْرَةَ بْنِ ثَلْبَ بْنِ حَلْوَانَ بْنِ عَمْرَانَ بْنِ الْحَافِ⁸⁰ بْنِ قَضَايَةَ.

أَسْلَمَ قَدِيمًا وَكَانَ مِنْ كَبَارِ الصَّحَابَةِ لَمْ يَشْهُدْ بَدْرًا وَشَهَدَ أُحَدًا وَمَا بَعْدَهَا مِنَ الْمَشَاهِدِ مَعَ رَسُولِ اللَّهِ -صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- وَهُوَ الَّذِي بَعَثَ النَّبِيَّ -صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- إِلَى قِيَصَرَ مَلِكِ الرُّومِ، وَذَلِكَ فِي سَنَةِ سَتٍ مِنَ الْهِجْرَةِ⁸¹، بَعْدَ أَنْ رَجَعَ مِنَ الْحَدِيبِيَّةِ لِقِيَهُ بِحَمْصَ، فَدَفَعَ لَهُ كِتَابَ رَسُولِ اللَّهِ -صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- وَذَلِكَ فِي الْمُحْرَمَ سَيِّعَ مِنَ الْهِجْرَةِ، فَآمَنَ بِهِ قِيَصَرُ، وَأَبْتَطَ بِطَارِقَتِهِ أَنَّهُ تَؤْمِنَ، فَأَخْبَرَ بِذَلِكَ دَحِيَّةَ رَسُولِ اللَّهِ -صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- فَقَالَ: هَلْكَ مَلِكٌ فِي حَدِيثٍ طَوِيلٍ ذَكْرُهُ، وَذَكْرُ مُوسَى بْنِ عَقبَةَ عَنْ أَبْنِ شَهَابٍ، قَالَ: كَانَ رَسُولُ اللَّهِ -صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- يُشَيِّئُ دَحِيَّةَ الْكَلَبِيَّ بِجَبَرِيلَ عَلَيْهِ السَّلَامُ⁸²، فَإِنَّ جَبَرِيلَ كَانَ يَأْتِي النَّبِيَّ -صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- فِي صُورَتِهِ، وَكَانَ مِنْ أَجْمَلِ النَّاسِ وَجْهًا، وَحُكْمِيَّ أَنَّهُ كَانَ إِذَا قَدِمَ مِنَ الشَّامِ لَمْ يَقِنْ مُعْصِرًا إِلَّا خَرَجَتْ تَنْظُرُ إِلَيْهِ⁸³. وَالْمُعْصِرُ: الْجَارِيَّةُ أُولَئِكَ مَا تَحِি�ضُ؛ لَانْعَصَارُ رَحْمَهَا⁸⁴، وَإِنَّمَا خَصَّ الْمُعْصِرَ بِالذِّكْرِ لِلْمُبَالَغَةِ فِي خَرْجِ غَيْرِهَا مِنَ النِّسَاءِ.

رَوَى عَنِ النَّبِيِّ -صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- ثَلَاثَ أَحَادِيثٍ⁸⁵، وَرَوَى عَنْهُ خَالِدُ بْنُ مَعَاوِيَةَ، وَعَبْدُ اللَّهِ بْنُ شَدَادَ بْنِ الْمَهَادِ، وَعَامِرَ الشَّعْبِيَّ، وَمُنْصُورَ بْنِ سَعِيدَ بْنِ الْأَصْبَحِ الْكَلَبِيِّ، وَمُحَمَّدَ بْنَ كَعْبِ الْقَرْطَبِيِّ، وَغَيْرِهِمْ. شَهَدَ الْيَرْمُوكَ، وَسُكِّنَ الْمَرْءَةُ، الْقَرْيَةُ الْمُعْرُوفَةُ بِجَنْبِ دَمْشَقِ، وَيَقِنُ إِلَى خَلَافَةِ مَعاوِيَةَ بْنِ أَبِي سَفِيَّانٍ⁸⁶، وَرَوَى لَهُ أَبُو دَاوُدُ، وَذَكَرَ أَحَادِيثَهُ الْجَالَلِ السَّيْوَطِيُّ -رَحْمَهُ اللَّهُ تَعَالَى- فِي الْجَامِعِ الْكَبِيرِ، فَقَالَ عَنْ دَحِيَّةَ الْكَلَبِيِّ، قَالَ: قَدِيمَتُ مِنَ الشَّامِ فَأَهْدَيْتُ لِلنَّبِيِّ -صَلَّى

⁷⁷ (ب) و (ج): (الْخَرْجُ). بِتَشْدِيدِ الرَّاءِ وَفَتْحِهَا، وَلَمْ يَجِدْ لَهُ بَيَانًا، وَلَعِلَّهُ خَطَا مِنَ النَّاسِخِ. وَفِي كِتَابِ الْأَسْتِيعَابِ لِابْنِ عَبْدِ الْبَرِّ كُتُبَتُ (الْخَرْجُ) وَهُوَ الصَّحِيفَةُ وَاللهُ أَعْلَمُ، وَلَعِلَّ النَّاسَخَ أَخْطَأَ بِالنَّسْخِ. يَنْظُرُ: ابْنُ عَبْدِ الْبَرِّ، يُوسُفُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ عَبْدِ الْبَرِّ بْنِ عَاصِمٍ التَّمْرِيِّ الْقَرْطَبِيِّ (ت: 463 هـ / 1070 م)، الْأَسْتِيعَابُ فِي مَعْرِفَةِ الْأَصْحَابِ، تَحْ: عَلَيْهِ مُحَمَّدُ الْجَاوِيُّ، دَارُ الْجَيلِ، بَيْرُوتُ، ط: الْأُولَى، 1412 هـ / 1992 م، 2/461.

⁷⁸ لَمْ يَجِدْ كَلْمَةَ (الْبَطْنُ) فِي الْمَصَادِرِ الَّتِي قَامَ بِالْأَخْذِ مِنْهَا، فَقَدْ ذَكَرَتِ الْمَصَادِرُ كَلْمَتَ (الْعَظِيمُ) بِدُونِ إِضَافَةِ (الْبَطْنُ).

⁷⁹ هَكُذا فِي (أ) و (ب) و (ج)، وَعِنْ الرَّجُوعِ لِلْمَصَادِرِ الْمُأْخُوذَ مِنْهَا كُتُبَتُ (الْأَكْرَمِيُّ) وَلَعِلَّهُ خَطَا مِنَ الْمُحَقَّكِ الْأَسْتِيعَابِ وَاللهُ أَعْلَمُ. يَنْظُرُ: ابْنُ عَبْدِ الْبَرِّ، الْأَسْتِيعَابُ فِي مَعْرِفَةِ الْأَصْحَابِ، 2/461.

⁸⁰ (ج): (الْحَافِ)، بِوُضُعِ الْمَهْرَةِ عَلَى الْأَلْفِ.

⁸¹ يَنْظُرُ: الْمَقْدَسِيُّ، عَبْدُ الْغَنِيِّ بْنُ عَبْدِ الْوَاحِدِ الْمَقْدَسِيِّ (ت: 600 هـ / 1203 م)، الْكَمَالُ فِي أَسْمَاءِ الرِّجَالِ، تَحْ: شَادِيُّ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنُ سَالِمٍ آلِ نَعْمَانَ، الْمَهِيَّةُ الْعَامَةُ لِلْعِنَاعَةِ بِطَبَاعَةِ وَنَسْرِ الْقُرْآنِ الْكَرِيمِ وَالسَّنَةِ النَّبِيَّيَّةِ وَعِلْمَهَا، الْكُوَيْتُ، ط: الْأُولَى، 1437 هـ / 2016 م، 1/242. وَيَنْظُرُ: ابْنُ عَبْدِ الْبَرِّ، الْأَسْتِيعَابُ فِي مَعْرِفَةِ الْأَصْحَابِ، 2/461.

⁸² يَنْظُرُ: ابْنُ عَبْدِ الْبَرِّ، الْأَسْتِيعَابُ فِي مَعْرِفَةِ الْأَصْحَابِ، 2/462.

⁸³ يَنْظُرُ: الْمَقْدَسِيُّ، الْكَمَالُ فِي أَسْمَاءِ الرِّجَالِ، 1/242.

⁸⁴ يَنْظُرُ: ابْنُ الْأَثِيرِ الْجَزَرِيِّ، مَجْدُ الدِّينِ أَبُو السَّعَادَاتِ الْمَبَارِكِ بْنِ مُحَمَّدٍ بْنِ عَبْدِ الْكَرِيمِ الشَّيْبَانِيِّ، النَّهَايَةُ فِي غَرِيبِ الْحَدِيثِ وَالْأَثَرِ، تَحْ: طَاهِرُ أَحْمَدُ الْبَرَوَى -مُحَمَّدُ مُحَمَّدُ الطَّنَاحِيُّ، الْمَكَتبَةُ الْعَلَمِيَّةُ، بَيْرُوتُ، 1399 هـ / 1979 م، 3/247.

⁸⁵ (ثَلَاثَ أَحَادِيثٍ): سَقطَ مِنْ (أ).

⁸⁶ يَنْظُرُ: التَّوْوِيُّ، تَهْذِيبُ الْأَسْمَاءِ وَاللُّغَاتِ، 1/185.

الله عليه وسلم - فاكهة يابسة من فُسْتِقٍ وَلُؤْرٍ وَكَعْلٍ، فوضاعنة بين يديه، فقال⁸⁷: اللهم اثني بأحباب أهلي إليك، أو قال: إلي، يأكل معي من هذا، فطلع العباس، فقال: اذْنُ يا عم، فإني سألت الله أن يائيني بأحباب أهلي إلى أو إليه يأكل معي من هذا، فأتيت، فجلس فأكل⁸⁸. رواه ابن عساكر في التاريخ⁸⁹.

وعن دحية بن خليفة الكلبي، أنه بعثه رسول الله - صلى الله عليه وسلم - إلى هرقل، فلما رجع أعطاه رسول الله - صلى الله عليه وسلم - قبطية، قال: اجعل صَدِيعَهَا⁹⁰ قميصاً، وأعط صاحبتك صَدِيعَهَا تختمر به، فلما ولَّ دعاه، قال: مُرْها تجعل تحته شيئاً لثلا يصف. ابن مقلة⁹¹ وابن عساكر⁹².

وعن دحية أَنَّ النَّبِيَّ - صلى الله عليه وسلم - أَتَى يَقْبَاطَى فَأَعْطَانِي مِنْهُ ثُوَّبًا فَقَالَ: اصْنَعْهُ صِدْعَنِ: صِدْعَنَا تَجْعَلُهُ قَمِيصًا، وَصِدْعَنَا تَخْتَمِرُ بِهِ امْرَاتِكَ، فَلَمَّا وَلَّيْتَ قَالَ: قُلْ لَهَا تَجْعَلُهُ شَيْئًا لَا يَصْفُهَا.

وعن دحية أَهْدَيْتُ لرسول الله - صلى الله عليه وسلم - جُبَّةً صُوفِ وَخُفَّيْنِ فَلَيْسَهُمَا حَتَّى تَخْرِقَا، وَمَمْ يَسْأَلُ عَنْهُمَا ذُكْرًا أَمْ لَا⁹³. رواه الطبراني⁹⁴ عنه انتهى.

ولنذكر كتاب النبي - صلى الله عليه وسلم - إلى قيصر، ويقصَّر معناها في اللغة: البَقِير؛ لأنَّه شق عنده؛ لأنَّ أَمَّ قَيْصَرَ ماتت في المخاص، فشق عنه وأخرج فسمي قيصر، وكان يفتخر بذلك ويقول: لم أخرج من فرج، أو لأنَّ كلَّ من مَلَكَ الروم يقال له قَيْصَر⁹⁵.

⁸⁷ (فقال): سقط من (أ).

⁸⁸ السيوطي، جلال الدين السيوطي (ت: 911 هـ / 1505 م)، جمع الجواب المعروف بـ«الجامع الكبير»، تج: منتظر إبراهيم الهاشمي - عبد الحميد محمد ندا - حسن عيسى عبد الظاهر، الأزهر الشريف، القاهرة، ط: الثانية، 1425 هـ / 2005 م، 20, 221, 220/20.

⁸⁹ ينظر: ابن عساكر، علي بن الحسن ابن هبة الله بن عبد الله الشافعى (ت: 571 هـ / 1175 م)، تاريخ مدينة دمشق وذكر فضلها وتسمية من حلها من الأمثال أو احتاز بناوحيها من وارديها وأهلها، تج: محب الدين أبو سعيد عمر بن غرامة العمروي، دار الفكر، 1415 هـ / 1995 م، 336/26.

⁹⁰ الصابع: هو الرداء الذي شقَّ صدعين. ينظر: ابن منظور، محمد بن مكرم بن على، أبو الفضل جمال الدين ابن منظور الأنصارى الرويغى الإفريقى (ت: 711 هـ / 1311 م)، لسان العرب، الناشر: دار صادر، بيروت، الطبعة: الثالثة، 1414 هـ / 1993 م، 195/8.

⁹¹ لم يخند إليه.

⁹² ينظر: ابن عساكر، تاريخ دمشق، 204/17.

⁹³ ينظر: السيوطي، الجامع الكبير، 222/20. وينظر: ابن عساcker، تاريخ دمشق، 208/17.

⁹⁴ الحديث في معجم الطبراني يستند: حدثنا محمد بن يحيى بن منهه الأصبهاني، حدثنا محمد بن حميد الرازي، ثنا، يحيى بن الضريس، عن عتبة بن سعيد، عن جابر، عن عامر، عن دحية الكلبي، قال: «أَهْدَيْتُ لِرَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ جُبَّةً صُوفٍ وَخُفَّيْنِ فَلَيْسَهُمَا حَتَّى تَخْرِقَا وَمَمْ يَسْأَلُ عَنْهُمَا ذُكْرًا أَمْ لَا». ينظر: الطبراني، سليمان بن أحمد بن أيوب بن مطريل الخمي الشامي (ت: 360 هـ / 970 م)، المعجم الكبير، تج: حمدي بن عبد الجيد السلفي، مكتبة ابن تيمية، القاهرة، ط: الثانية، 225/4.

⁹⁵ (له): سقط من (أ).

⁹⁶ ينظر: الحلبي، علي بن إبراهيم بن أحمد الحلبي، السيرة الخلبية المسماة إنسان العيون في سيرة الأمين المأمون، أبو الفرج، نور الدين ابن برهان الدين (ت: 1044 هـ / 1634 م)، دار الكتب العلمية، بيروت، ط: الثانية، 1426 هـ / 2006 م، 339/3.

كتب - صلى الله عليه وسلم - كتاباً إلى قيس؛ يدعوه إلى الإسلام، فدفعه إلى دحية بعد أن قال - صلى الله عليه وسلم -⁹⁷ من ينطلق بكتابي⁹⁸ هذا فيصير إلى هرقل وله الجنة، ولما انتهى إلى الحارث؛ عظيم بصرى ملك غسان، أرسل معه عدي بن حاتم - رضي الله عنه - ليوصله إلى قيس، فذهب به إلينه، فقال قوته لدحية: إنْ رأيتَ الملكَ فاسْجُدْ له، ثم لا ترفع رأسك أبداً حتى يُؤذنَ لكَ، قال دحية - رضي الله عنه -: لا أفعل هذا أبداً، ولا أسجد لغير الله، قالوا: إذن لا يُؤخذُ كتابك، فوضعه تجاه المنبر الذي يجلس عليه، فلما أخذ قيس الكتاب، وجد عليه عنوان كتاب⁹⁹ العرب، فدعا الترجمان، ثم قال: انظر لنا من قومه أحداً نسأله عنه، وكان أبو سفيان بنَقِيره، قال أبو سفيان: فأتاني رسول قيس، فانطلق بنا حتى قدمنا عليه وهو جالس، وعليه التاج، وعظاماء الروم حوله، فقال لترجمانه: سلهم أقرب نسباً لهذا الذي يزعم أنهنبي، فقال أبو سفيان: أنا أقربهم نسباً إليه؛ يعني في ذلك الركب، فقال: اذنوه معي، وجعل أصحابي خلف ظهري، ثم قال لترجمانه: قل لهم إنما جعلتهم خلف ظهره ليروا عليه كذلك، حتى لا يستحوذوا¹⁰⁰ أن يشافهُ، قال أبو سفيان: لولا الحياة لكتبه، ولكن استحييت فصادف وأنا كاره، أو حفافة أن ينقوله إلى قومه، فإن الكذب مذموم جاهليّة وإسلاماً، ثم قال لترجمانه: قل له: كيف تسب هذا الرجل فيكم؟ قلت: هو فينا ذو تسب. قال: قل له هل قال لكم¹⁰¹ هذا القول أحد منكم قبله؟ قلت: لا. قال: قل له: هل كتمت تهمونه بالكذب على الناس قبل أن يقول ما قال؟ قلت: لا. قال: هل كان من آبائه ملك؟ قلت: لا. قال: كيف عقله ورأيه؟ قال: لم نعب عليه عقلاً ولا رأياً فقط. قال: فأشراف الناس يتبعونه؛ أي أهل النحو والتراكير، أم ضعفاء لهم؟ قلت: بل ضعفاء لهم. قال: هل يزيدون، أم ينقضون؟ قلت: بل يزيدون. قال: هل يرتد منهم أحداً¹⁰² سخطه لدنيه؛ أي كراهة له بعد أن يدخل فيه؟ قلت: لا. قال: فهل يغدر إذا عاهد؟ قلت: لا، ونحن الآن منه في ذمة ما ندرى ما هو فاعل فيها. قال: فهل قاتلتموه؟ قلت: نعم. قال: فكيف حرركم وحرره؟ قلت¹⁰³: ذول وسجال¹⁰⁴. قال: مما يأمركم به؟ قلت: يأمرنا أن نعبد الله وحده ولا نشرك به شيئاً، ويأمرنا بالصلوة والصدق، والعفاف، والوفاء بالعهد، وأداء الأمانة. فقال لترجمانه: قل له: إن سألك عن نسبة فزعمت أنه فيكم ذو نسب، وكذلك الرسل بعث في نسبة قومها، وسألتك هل هذا القول قاله أحد منكم قبله؟ فزعمت أن لا، فلو كان أحد منكم قال هذا القول قبله، لقلت: هو يأثم بقول قيل قبله، وسألتك

⁹⁷ (صلى الله عليه وسلم): سقط من (أ).⁹⁸ في (أ): كتبت (بكتابي) ولعله خطأ من الناشر.⁹⁹ (كتاب): سقط من (أ).¹⁰⁰ في (ب) و (ج): (يستحوذوا).¹⁰¹ (لهم): سقط من (ب) و (ج).¹⁰² في (أ): (أحد).¹⁰³ (أ): (قال) وال الصحيح ما أثبتناه.¹⁰⁴ في (أ): (سجال و ذول) مقلوبة.

هل كتمت تهمونه بكذب قبل أن يقول ما قال؟ فزعمت أن لا، فقد عرّفت أنَّه لم يكن ليدع الكذب على الناس، ويكذب على الله تعالى، وسألتك هل كان من آبائه ملِكٌ؟ فقلت: لا، فلو كان من آبائه ملِكٌ لقلت: رجُلٌ يطْلُبُ ملْكَ أَبيه، وسألتك أشراف الناس يتبعونه أم ضعفاءُهُم؟ فقلت: ضعفاءُهُم¹⁰⁵، وهم أتباع الرسل¹⁰⁶؛ أي لأنَّ الغالِبَ أَنَّ أتباع الرسل أهل استكانة لا أهل استكبار، وسألتك يزيدون¹⁰⁷ أم ينتصرون؟ فزعمت أنَّهم ينتصرون، وكذلك الإيمان حتى يتم. وسألتك هل يرتد أحد منهم سخطةً لدینه بعد أن يدخل فيه؟ فزعمت أنَّ لا، وكذلك الإيمان؛ يعني يخالطُه بشاشة القلوب؛ إذا حصل به انشراح الصدور، والفرح به لا يُسْخِطُ أحدًا، وسألتك هل قاتلتكموه؟ فقلت: نعم، وإنْ حربُكُمْ وحربُهُمْ دُولٌ وسِحَاجٌ يُدَالُ عَلَيْكُمْ مَرَّةً، وثَدُولُنَّ عَلَيْهِ أُخْرَى، وكذلك الرسل، ثُبَّتَلَى، ثم تكون لهم العاقبة، وسألتك ماذا يأمركم به؟ فزعمت أنَّه يأمركم بالصلة، والصدقة، والعفاف، والوفاء بالعهد، وأداء الأمانة، وفي البخاري: وسألتك هل يغدر؟ فذكرت أنَّ لا، وكذلك الرُّسُلُ لا تَعْدِيرٌ؛ أي لا تطلب حظَ الدُّنيا الذي لا يناله طالب إلا بالغدر، فعلمْتُ أنه نبي¹⁰⁸، فقال: ولقد كنت أعلم أنه خارج، ولكن لم أظُنْ أنَّه فيكم، وإنْ كان ما حدثني به حَقًا، فَيُوشَكُ أَنْ يَمْلِكُ موضعَ قَدْمَيِ هاتين، ولو كنت عنده لغسلت من قدميه، ولا أطلب منه ولائِه، ولا منصبًا. والظاهرُ أَنَّه عَلِيمٌ بِأوصافه وأحواله من الكتب القدِيمَة، من علامات نبوته - صلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - قال أبو سفيان: ثم دعا بكتاب النبي - صلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - فَقُرِئَ عَلَيْهِ، فإذا فيه: بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ مِنْ مُحَمَّدِ رَسُولِ اللَّهِ إِلَى هَرقلِ عَظِيمِ الرُّومِ، سَلَامٌ عَلَى مَنْ تَبَعَ الْهَدِيَّ، أَمَا بَعْدَ فَإِنِّي أَدْعُوكُ بِدُعَائِيَّةِ الْإِسْلَامِ، أَسْلِمْ تَسْلِمْ، يُؤْتِنِكَ اللَّهُ أَجْرَكَ مِرْتَبَتِنَ فَإِنْ تَوْلِيتَ فَإِنَّ عَلَيْكَ إِثْمُ الْأَرْبَيْسِيَّةِ وَ{ يَا أَهْلَ الْكِتَابِ تَعَالَوْ إِلَيْكُمْ كَلِمَةٌ سَوَاءٌ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَلَا تَعْبُدُ إِلَّا اللَّهُ وَلَا تُشْرِكُ بِهِ شَيْئًا وَلَا يَتَّخِذَ بَعْضُنَا بَعْضًا أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ فَإِنْ تَوْلُوا فَمُولُوا اشْهَدُوا بِأَنَّا مُسْلِمُونَ } [آل عمران، 64/3]. قوله: مَرْتَبَتِنَ، لأنَّه آمن بعيسيٍّ، ثم بمحمد - صلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - والأَرْبَيْسِيَّةَ: الْفَلَاحِيَّنَ¹⁰⁹، والمراد: إِثْمُهُ، وإنْ رعَايَاهُ الذِّينُ يتَّبعُونَهُ، وَخَصَّهُمُ الْذِكْرُ؛ لأنَّه أسرع انقيادًا من غيرهم. قال أبو سفيان: فلما قَضَى مقالته، وفرغ من الكتاب، عَلَّتِ الأَصْوَاتُ الَّذِينَ حَوْلَهُ، وَكَثُرَ لِعْنَاهُمْ¹¹⁰، فلا أدرِي ماذا قالوا، ثم أُمِرْنَا فَخَرَجْنَا، فَمَا زِلْنَا مَرْعُوبًا مِنْ مُحَمَّدٍ حَتَّى أَسْلَمْتُ. وَذَلِكَ حِينَ رَأَى ملِكَ بَنِي الْأَصْفَرِ يَخْافِهُ، فَقَالَ قِيسَرُ لِقَوْمِهِ: يَا أَهْلَنَا فَخَرَجْنَا، فَمَا زِلْنَا مَرْعُوبًا مِنْ مُحَمَّدٍ حَتَّى أَسْلَمْتُ. وَذَلِكَ حِينَ رَأَى ملِكَ بَنِي الْأَصْفَرِ يَخْافِهُ، فَقَالَ قِيسَرُ لِقَوْمِهِ: يَا قَوْمَنَا، أَلَسْتُمْ تَعْلَمُونَ أَنَّ بَيْنَ يَدِي السَّاعَةِ نَبِيًّا بَشَّرَكُمْ بِهِ عِيسَى بْنُ مُرْيَمَ، تَرْجُونَ أَنْ يَجْعَلَهُ اللَّهُ فِيْكُمْ، قَالُوا: بَلِي، قَالَ: فَإِنَّ اللَّهَ قَدْ جَعَلَهُ فِي غَيْرِكُمْ، وَهِيَ رَحْمَةُ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ، يَضْعُفُهَا حِيثُ يَشَاءُ، وَأَمْرٌ بِإِنْزَالِ دِحْيَةٍ وَإِكْرَامِهِ، وَمَا جَاءَهُ - صلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ -

¹⁰⁵ (أ): (ضعفاءُهُمْ).¹⁰⁶ (أ): (الرُّسُلُ الرَّسِلُ) والصحيح عدم التكرار.¹⁰⁷ إلى هنا يتهمي في (ج).

¹⁰⁸ ينظر: البخاري، محمد بن إسماعيل بن إبراهيم بن المغيرة ابن برذبة البخاري المفعي، الجامع المسند الصحيح المختصر من أمور رسول الله - صلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - وسننه وأيامه المشهور بصحيف البخاري، تج: جماعة من العلماء، ط: السلطانية، بالمطبعة الكبيرة الأميرية، بيلاق مصر، 1311 هـ / 1893 م، بأمر السلطان عبد الحميد الثاني، 8/1. 35/45. و4/45.

¹⁰⁹ ينظر: المروي، محمد بن أحمد بن الأزهري المروي، أبو منصور (ت: 370 هـ / 980 م)، تحذيب اللغة، تج: محمد عوض مرعب، دار إحياء التراث العربي، بيروت، ط: الأولى، 1421 هـ / 2001 م، 47/13.

¹¹⁰ في (أ): (لفظيه).

عليه وسلم - الخبر عن قيس، قال: ثَبَّتَ اللَّهُ ملْكَه¹¹¹، وعن السهيلي قال: بلغني أَنَّ هرقل وضع الكتاب في قصبة من ذهب؛ تعظيمًا له¹¹². وفي البخاري، أَنَّ قَيْصَرَ لما سار إلى حمص، أَذِنَ لعزماء الروم في دَسْكَرَة¹¹³ له، ثم أمر بابواجا فَعَلَّقَتْ، ثم اطلع فقال: يا معشر الروم، هل لكم في الفلاح والرشد، وأَنَّ يَثْبِتَ مُلْكُكُمْ، فَتُبَايِعُوا هَذَا النَّبِي؟ فحاصرها حِيَصَّةً حُمُرِ الْوَحْشِ إِلَى الْأَبْوَابِ، فوجدوها قد أغلقت، فلما رأى قيس نَفَرَهُمْ، وَأَيْسَ مِنَ الْإِيمَانِ مِنْهُمْ، فقال: رُدُّوهُمْ عَلَيَّ، وقال: إِنِّي قُلْتُ مَقَالَتِي أَخْتَبِرُ بِهَا شِدَّتَكُمْ عَلَى دِينِكُمْ، فَقَدْ رَأَيْتُ، فَسَجَّدُوا لِهِ وَرَضُوا عَنْهِ¹¹⁴.

فبعد ذلك كتب كتاباً وأرسله مع دحية إلى رسول الله - صلى الله عليه وسلم - يقول فيه إني مُسلِّمٌ، ولكنني مغلوب، وأرسل بهدية، فلما فُرِئَ عليه - صلى الله عليه وسلم - الكتاب، قال: كذب عدو الله، ليس بمسلم، وفَيَّلَ - صلى الله عليه وسلم - هديته وقسمها بين المسلمين، ومصادق قوله - صلى الله عليه وسلم - أَنَّ قَيْصَرَ بعد هذه بدون سنتين قاتل المسلمين في غزوة مؤتة¹¹⁵. قال الإمام النووي: - رحمه الله - ولا عذر له لأنَّه قد عرف صدق النبي - صلى الله عليه وسلم - وإنما مُنْعَى بالملك¹¹⁶ وطلب الرئاسة، وآثرها على الإسلام، ولو أراد الله هدايته لوفقه كما وفق النجاشي، وما زالت عنه الرئاسة انتهت¹¹⁷. ولو تفطن هرقل لقوله - صلى الله عليه وسلم - في الكتاب أسلم تسلُّم، وحمل الجزاء على عمومه في الدنيا والآخرة، لَسَلِّمَ لَوْ أَسْلَمَ مِنْ كُلِّ مَا يَخْافُهُ، ولكن التوفيق بيد الله تعالى، وهو حسيبي ونعم الوكيل، وصلى الله على سيدنا محمد وعلى آله وصحبه وسلم.

وقد حررت هذه الرسالة بين الصالحين، خمار الأحد، تمام رجب الفرد، سنة اثنين وخمسين ومائة وألف، من كتاب الاستيعاب لابن عبد البر، وسيرة¹¹⁸ تهذيب الأسماء واللغات للإمام النووي، والكمال في أسماء الرجال للعلامة المقدسي، وسيرة العالمة الحلي، والمواهب اللدنية، والنهاية لابن الأثير، والجامع الكبير للسيوطى، وبالله تعالى التوفيق، وهو حسيبي ونعم الوكيل تم.

¹¹¹ ينظر: ابن عبد البر، الاستيعاب في معرفة الأصحاب، 2/461.

¹¹² ينظر: أبو الفرج الحلي، السيرة الحلبية، 3/344.

¹¹³ الدَّسْكَرَةُ: بِنَاءٌ عَلَى هِيَةِ الْقَصْرِ، فِيهِ مَنَازُلٌ وَيُبَوِّثُ لِلْخَدْمِ وَالْحَشْمِ، وَلَيُسْتَ بَعْرَيَّةٍ مُخْضَةٍ. ينظر: ابن الأثير الحزري، النهاية في غريب الحديث والأثر، 2/117.

¹¹⁴ ينظر: البخاري، صحيح البخاري، 1/8. وينظر: الطبراني، المعجم الكبير، 8/16. ينظر: ابن عساكر، تاريخ دمشق، 2/94. وينظر: أبو الفرج الحلي، السيرة

اللبانية، 3/345.

¹¹⁵ ينظر: أبو الفرج الحلي، السيرة الحلبية، 3/345.

¹¹⁶ (قد عرف صدق النبي - صلى الله عليه وسلم - وإنما منع بالملك): سقط من (أ).

¹¹⁷ ينظر: أبو الفرج الحلي، السيرة الحلبية، 3/342.

¹¹⁸ (سيرة): سقط من (ب).

الخاتمة

هذه رسالة مختصرة ووجيزة كتبها الإمام حامد بن علي العمادي (ت: 1171/1758م)، مفتى دمشق في رمانه، وبقى فيها مفتياً مدة أربع وثلاثين سنة، وهي ترجمة للصحابي الجليل دحية الكلبي - رضي الله عنه - ذو الهيئة الجميلة، وقد كان جبريل ينزل على صورته ملقاء النبي - صلى الله عليه وسلم.

كتب الإمام العمادي هذه الرسالة في فترة قصيرة لا تتجاوز اليوم الواحد، وبما أنه كان يسكن الشام وفيها ثُوُّفَ الصدّاحي دحية ودفن في عُوطِنَّها، طلب منه بعض الناس أن يكتب ترجمة لهذا الصحابي الجليل، ولأن الصحابي دحية كان جميل الهيئة والصورة فقد سماها "جمال الصورة واللحية في ترجمة سيدنا دحية"، وقد ترجمَ العمادي للصحابي الجليل من خلال عدة مصادر أشار إليها في آخر رسالته هذه، وهي: كتاب الاستيعاب لابن عبد البر، وسيرة تحذيب الأسماء واللغات للإمام النووي، والكمال في أسماء الرجال للعلامة المقدسي، وسيرة العلامة الحلي، والمواهب اللدنية، والنهاية لابن الأثير، والجامع الكبير للسيوطى. وهذه الرسالة في معظمها هو نقل عن المصادر التي أخذ عنها، ولو بعض التعليقات القليلة جداً في رسالته.

قمنا بتحقيق هذه الرسالة من خلال ثلاث نسخ خطية، الأولى: نسخة مكتبة يوسف آغا، والثانية: نسخة دار الكتب المصرية، والثالثة: نسخة مكتبة برنسون، وقمنا بقدر المستطاع تحرير جميع المصادر التي أشار إليها الإمام في رسالته هذه.

المصادر والمراجع

1. الاستيعاب في معرفة الأصحاب، أبو عمر يوسف بن عبد الله بن محمد بن عبد البر بن عاصم النمري القرطبي (ت: 463 هـ / 1070 م)، الحقق: علي محمد البجاوي، دار الجليل، بيروت، الطبعة: الأولى، 1412 هـ / 1992 م، عدد الأجزاء: 4.
2. الأخلاق، خير الدين بن محمد بن علي بن فارس الزركلي الدمشقي (ت: 1396 هـ / 1976 م)، الناشر: دار العلم للملايين الطبعة: الخامسة عشر - صفر 1423 هـ / أيار 2002 م.
3. إيضاح المكnoon في الذيل على كشف الظنون، إسماعيل بن محمد أمين بن مير سليم الباباني البغدادي (ت: 1339 هـ / 1920 م)، عني بتصحيحه وطبعه على نسخة المؤلف: محمد شرف الدين بالتقايا رئيس أمور الدين، والمعلم رفعت بيلكه الكليسى، عدد الأجزاء: 2.
4. تاريخ مدينة دمشق وذكر فضلها وتسمية من حلها من الأمائل أو اجتاز بناوحيها من وارديها وأهلها، أبو القاسم علي بن الحسن ابن هبة الله بن عبد الله الشافعى المعروف بابن عساكر (ت: 571 هـ / 1175 م)، دراسة وتحقيق:

- محب الدين أبو سعيد عمر بن غرامة العمروي، دار الفكر للطباعة والنشر والتوزيع، عام النشر: 1415 هـ / 1995 م، عدد الأجزاء: 80.
5. تفسير الطبرى = جامع البيان عن تأويل آي القرآن، محمد بن جرير بن يزيد بن كثير بن غالب الأملئي، أبو جعفر الطبرى (ت: 310 هـ / 922 م)، تحقيق: الدكتور عبد الله بن عبد المحسن التركى بالتعاون مع مركز البحوث والدراسات الإسلامية بدار هجر الدكتور عبد السنيد حسن عمامه، دار هجر للطباعة والنشر والتوزيع والإعلان، الطبعة: الأولى، 1422 هـ / 2001 م، عدد الأجزاء: 26 مجلد 24 مجلد ومجلدان فهارس.
6. تحذيب الأسماء واللغات، أبو زكريا محيي الدين يحيى بن شرف التووى (ت: 676 هـ / 1277 م)، عنيت بنشره وتصحيحه والتعليق عليه ومقابلة أصوله: شركة العلماء بمساعدة إدارة الطباعة المنيرية، دار الكتب العلمية، بيروت – لبنان، عدد الأجزاء: 4.
7. تحذيب اللغة، محمد بن أحمد بن الأزهري المروي، أبو منصور (ت: 370 هـ / 980 م)، المحقق: محمد عوض مرعب، دار إحياء التراث العربي – بيروت، الطبعة: الأولى، 1421 هـ / 2001 م، عدد الأجزاء: 8.
8. جمع الجوامع المعروف بـ «الجامع الكبير»، جلال الدين السيوطي (ت: 911 هـ / 1505 م)، المحقق: مختار إبراهيم المائج – عبد الحميد محمد ندا – حسن عيسى عبد الظاهر، الأزهر الشريف، القاهرة – جمهورية مصر العربية، الطبعة: الثانية، 1426 هـ / 2005 م، عدد الأجزاء: 25.
9. سلك الدرر في أعيان القرن الثاني عشر، محمد خليل بن علي بن محمد بن مراد الحسيني، أبو الفضل (ت: 1206 هـ / 1791 م)، الناشر: دار البشائر الإسلامية، دار ابن حزم، الطبعة: الثالثة، 1408 هـ / 1988 م، عدد الأجزاء: 4.
10. السيرة الخلبية = إنسان العيون في سيرة الأمين المأمون، علي بن إبراهيم بن أحمد الخلبى، أبو الفرج، نور الدين ابن برهان الدين (ت: 1044 هـ / 1634 م)، دار الكتب العلمية – بيروت، الطبعة: الثانية – 1427 هـ / 2006 م، عدد الأجزاء: 3.
11. صحيح البخاري، أبو عبد الله، محمد بن إسماعيل بن المغيرة ابن برذبه البخاري الجعفي، تحقيق: جماعة من العلماء، الطبعة: السلطانية، بالمطبعة الكبرى الأميرية، ببولاق مصر، 1311 هـ / 1893 م، بأمر السلطان عبد الحميد الثاني، عدد الأجزاء: 9.
12. الكمال في أسماء الرجال، أبو محمد عبد الغنى بن عبد الواحد المقدسي (ت: 600 هـ / 1203 م)، دراسة وتحقيق: شادي بن محمد بن سالم آل نعمان، الهيئة العامة للرعاية بطباعة ونشر القرآن الكريم والسنة النبوية وعلومها، الكويت

- شركة غراس للدعاية والإعلان والنشر والتوزيع، الكويت، الطبعة الأولى، 1437 هـ / 2016 م، عدد الأجزاء: 10.
13. لسان العرب المؤلف: محمد بن مكرم بن على، أبو الفضل، جمال الدين ابن منظور الأنباري الرويفي الإفريقي (ت: 1414 هـ / 1311 م)، الحواشى: للبازجى وجماعة من اللغويين، الناشر: دار صادر - بيروت الطبعة: الثالثة - 711 هـ / 1993 م، عدد الأجزاء: 15.
14. معجم البلدان، شهاب الدين أبو عبد الله ياقوت بن عبد الله الرومي الحموي (ت: 626 هـ / 1228 م)، دار صادر، بيروت، الطبعة: الثانية، 1415 هـ / 1995 م، عدد الأجزاء: 7.
15. المعجم الكبير، سليمان بن أحمد بن أيوب بن مطير اللخمي الشامي، أبو القاسم الطبراني (ت: 360 هـ / 920 م)، المحقق: حمدي بن عبد الجيد السلفي، مكتبة ابن تيمية - القاهرة، الطبعة: الثانية، عدد الأجزاء: 25.
16. معجم المطبوعات العربية والمعربة، يوسف بن إليان بن موسى سركيس (ت: 1351 هـ / 1932 م)، الناشر: مطبعة سركيس بمصر 1346 هـ - 1928 م، عدد الأجزاء: 2.
17. معجم المؤلفين، عمر رضا كحالة، الناشر: مكتبة المثنى - بيروت، دار إحياء التراث العربي بيروت عدد الأجزاء: 15.
18. موقع موضوع، أين يقع جبل قاسيون، (2017/10/26 1439/02/05).
19. النهاية في غريب الحديث والأثر، مجد الدين أبو السعادات المبارك بن محمد بن محمد ابن عبد الكريم الشيباني الجزري ابن الأثير (ت: 606 هـ / 1209 م)، المكتبة العلمية - بيروت، 1399 هـ - 1979 م، تحقيق: طاهر أحمد الزاوي - محمود محمد الطناحي، عدد الأجزاء: 5.
20. هدية العارفين أسماء المؤلفين وآثار المصنفين، إسماعيل باشا البغدادي (ت: 1339 هـ / 1920 م)، الناشر: طبع بعنابة وكالة المعارف الجليلة في مطبعتها البهية إسطنبول 1370 هـ / 1951 م، عدد الأجزاء: 2.

جدول المحتويات

35.....	ÖZ
35.....	ملخص
36.....	Abstract
36.....	1. حياة المؤلف

36.....	1.1. اسمه ونسبه ومولده
37.....	2. نشأته وطلبه للعلم
37.....	3.1. مكانته العلمية
37.....	4.1. شيوخه وتلاميذه
39.....	5.1. مؤلفاته ووفاته
42.....	2. دراسة المؤلف
42.....	1.2. نسبة الرسالة إلى المؤلف
42.....	2.2. سبب تأليف الرسالة
42.....	3.2. سبب التسمية
42.....	4.2. منهجه في رسالته
43.....	5.2 وصف النسخ الخطية التي اعتمدت في التحقيق
43.....	6.2. المنهج المعتمد في التحقيق
أ.....	7.2. صور النسخ المخطوطة
61.....	8.2 الرموز والاختصارات
61.....	3. النص المحقق
68.....	الخاتمة
68.....	المصادر والمراجع

UNIVERSAL JOURNAL OF THEOLOGY

e-ISSN: 2548-0952

Cilt/Volume: 8, Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 2023 (Aralık/December)

İBN AKÎLE EL-MEKKÎ'NİN "el-CEVHERU'L-MENZÛM" ADLI TEFSİRİNİN TEFSİR VE KIRÂATLAR AÇISINDAN TAHLİLİ

The Analysis Of Ibn Aqila Al-Maqqi's Commentary "Al-Jawhar Al-Manzûm" In Terms Of Texts And Readings

MUSTAFA TOPCU

Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı.
Dr., Presidency of Religious Affairs.

mahtop_70@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-6900-5390>

Makale Bilgisi – Article Information **Makale Türü/Article Type:** Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 14/11/2023

Kabul Tarihi/Date Accepted: 28/12/2023

Yayın Tarihi/Date Published: 31/12/2023

Atıf/Citation: Topcu, Mustafa. "İbn Akîle El-Mekkî'nin "El-Cevheru'l-Menzûm" Adlı Tefsirinin Tefsir ve Kirâatlar Açısından Tahlili". *Universal Journal of Theology* 8/2 (2023): 72-96. Doi: 10.56108/ujte.1390347.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ujte>

İBN AKÎLE EL-MEKKÎ'NİN "el-CEVHERU'L-MENZÛM" ADLI TEFSİRİNİN TEFSİR VE KIRÂATLAR AÇISINDAN TAHLİLİ

Mustafa TOPCU

Öz

İnsanların dünya ve ahiret mutluluğunu saglaması için Allah tarafından indirilen son kitap, Kur'an-ı Kerîm'dir. Bu sebeple ilahi kelamin ulaştığı bütün insan gurupları için tefsir edilmesi bir gereklilikdir. Kur'an-ı Kerîm; mübeyyini olan peygamberimizden sonra sahâbe, tâbiîn ve sonrakiler tarafından ihtiyaca göre tefsir edilmiştir. Tefsir âlimleri kendi bilgi ve birikimleri çerçevesinde Kur'an'ı farklı şekillerde tefsir etmişlerdir. Bu müfessirlerden birisi de Osmanlı dönemi Mekke'sinde yaşayan Hanefî-Eş'arî mezhebine mensup İbn Akîle el-Mekkî'dir (ö. 1150/1737). İslâmî ilimlerin hemen hepsinde sağlam bir altyapıya sahip olmakla beraber hadîçi kimliğiyle ön plana çıkmış, ancak en hacimli eserlerini tefsir ve tefsir usulü alanında vermiştir. Onun *el-Cevheru'l-Menzûm fi't-Tefsîr-i bi'l-Merfû'i min Kelâmi Seyyidi'l-Mûrselîne ve'l-Mahkûm* adlı eseri, rivayet tefsirlerine farklı bir bakış ile içeriğinde sadece Peygamberimizden gelen merfû ve merfû hükmünde rivâyelerin kullanılacağı iddiasıyla yazılmış bir rivâyet tefsiridir. Peygamberimizin Kur'an'ın tamamını tefsir etmediğini söyleyenlere karşı tamamını tefsir etmişidir iddiasıyla yazılan tefsir, bu yönüyle dikkat çekmekte ve bu gayeyle yazılan başka bir tefsir bilinmemektedir. Ayet tefsiri için verilen rivayetlerden sonra mütevâtır, meşhur, şâz vb. farklı kirâat rivayetlerine yer vermiştir. Geç dönem olarak nitelenenek bir zaman diliminde yazılmış bu tefsir hakkında belirli konular için yapılmış birkaç çalışmanın dışında henüz kapsamlı bir çalışma yoktur. Bu çalışmada eserin genel bir tanıtımı yapılarak İbn Akîle'nin tefsirciliği ve Ra'd sûresi özelinde verdiği kirâat rivayetleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kirâat, İbn Akîle, el-Mekkî, el-Cevheru'l-Menzûm.

The Analysis Of Ibn Aqila Al-Maqqi's Commentary "Al-Jawhar Al-Manzûm" In Terms Of Texts And Readings

Abstract

The Holy Qur'an is the last book revealed by Allah for the happiness of people in this world and the Hereafter. For this reason, it is a necessity to interpret it for all groups of people it reaches. The first interpreter of the Qur'an was the Prophet. After him, the Qur'an was interpreted by the Companions, the followers and the later ones according to their needs. Interpretation scholars have interpreted the Qur'an in different ways according to their own perspectives. One of these interpreters was Ibn 'Aqila al-Makkî, a member of the Hanafi-Ash'arite sect, who lived in Mekke during the Ottoman period. Although he had a solid background and a high level of knowledge in every field, he came to the forefront as a hadithist. However, he wrote his most comprehensive and voluminous works in the field of interpretation and methodology of interpretation. His work *al-Jawhar al-Manzûm fi't-Tafsîr bi'l-Marfû'i min Kalâmi Sayyidi al-Mûrselîna wa'l-Mahkûm* is a commentary on narrations written with a different perspective on narrated interpretation and with the claim that only the narrations from the Prophet (pbuh) that are considered authentic and authentic will be used in it. This study, which was written in order to refute the belief that the interpretation material coming directly from the Prophet is scarce, draws attention with this aspect. No other interpretation is known to have been written for this purpose. It includes all kinds of critical differences. Except for a few local studies, there is no comprehensive study on this interpretation, which was written in a late period of scholarly stagnation. In this study, Ibn 'Aqila's interpretation and his approach to the differences of Qira'ah in Surah al-Râ'd are analyzed by making a general introduction of the work.

Keywords: Tafsîr, Qiraat, İbn 'Aqila, al-Makkî, al-Jawhar al-Manzûm.

Extended Abstract

The Holy Qur'an is the last book revealed by Allah to Prophet Muhammad for the happiness of people in this world and the Hereafter. It is a material and spiritual guide to the whole of human life in every place and in every age. Everyone finds themselves in it. It provides the necessary knowledge and lessons for the world and the Hereafter. Those who apply its contents to their lives will earn rewards, and those who rule with it will rule with justice. It contains all kinds of principles of belief, deeds and ethics. It is the greatest and eternal miracle that no one has ever been able to duplicate in terms of its words and meaning. True knowledge and wisdom can be obtained most accurately from the verses of the Qur'an. Because these verses are the word of Allah, the Creator of the beings in need of that knowledge and wisdom. When the Qur'an is so important for humanity, its exegesis also gains great importance. As explained in the verse "We have sent you the Quran so that you may explain to people what has been revealed to them", the first interpreter of the Qur'an was the Prophet. After him, the interpretation of the Quran has always been on the agenda according to the situations that arose, both by the Companions, the followers and the later ones. Every scholar who wanted to write a commentary interpreted the Qur'an with different methods according to his own competence and point of view. Ibn 'Aqīla (d. 1150/1737) was a Hanafi-Ash'arī scholar who lived in Mecca at a time when the Ottoman Empire began to decline in every field with the Treaty of Karlofcha, both administratively and scientifically, and a period of decline and stagnation began. He lived in Mecca just before the emergence of the Wahhabi movement. However, he was not affected by the ground that this movement tried to prepare in his own time, both in terms of his teachers and students and the Sufi circle he belonged to. He used his presence in Mecca, one of the centers of knowledge, to his advantage and benefited from local teachers and scholars who came there from abroad for various travel reasons. He wrote around ninety works on almost every subject. Although he had a solid background and a high level of knowledge in every field, he came to the forefront with his identity as a hadis scholar. However, he wrote his most comprehensive and voluminous works in the field of interpretation and methodology of interpretation. His book on the methodology of interpretation, *al-Ziyāda wa'l-Ihsan*, consists of one hundred and four chapters and is based on al-Suyūti's (d. 911/1505) *al-Itkān*, which is twice as voluminous as it is, in which the excesses in it were removed and the deficiencies were added. *Al-Jawhar al-Manzūm fi't-Tafsīr bi'l-Marfū' min Kalāmi Sayyidi al-Mursalīna wa'l-Mahkūm* is a narrative interpretation written by Ibn 'Aqīla with a different perspective on narrative exegesis, as the title suggests, with the claim that only the narrative material from the Prophet (pbuh) that is considered authentic and authentic will be used in it. In this respect, this work is noteworthy for refuting the general opinion that the interpretation material coming directly from the Prophet is scarce. There is no other independent commentary written with this aim. Secondly, it devotes a great deal of space to the differences in both trustworthy and obscure readings. Apart from a few local studies, no comprehensive study has been conducted on this commentary, which was written in a late period of scholarly stagnation. This study provides a general introduction to the work and examines Ibn Aqīla's interpretation and his approach to the differences of readings in the Surah al-Ra'd. The research aims to introduce Ibn 'Aqīla al-Makkī, one of the greatest scholars of Mecca, an emirate of the Ottoman Empire, and to examine his commentary *al-Jawhar al-Manzūm* and to determine his position on interpretation and Qira'ah with reference to Surah Ra'd, thus introducing this work to the scholarly world in a closer way. In this work, Ibn 'Aqīla set out with the claim of interpreting the Qur'ān only with the narrations of authentic and judicially authentic narrations without including the narrations and opinions of the Companions and followers. The work is important both because it is the only work written with this claim in its field and because it has a well-established narration material due to the fact that it was written in the recent period,

and because it gives a lot of space to readings disputes. Although there is no detached example in the field in which it was written, this work was preferred in this study because it has not been given the attention it deserves until today and the studies on it do not exceed a few local studies. In the research, the inductive and comparative methods used in the field of social sciences were used. Based on the local examinations of the work, the results of the study were written by obtaining the gains related to the interpreter, the work, its method, its competence, and the special field of readings. The study consists of an introduction, the first chapter examining Ibn Aqîla's life and scholarly personality, the second chapter introducing al-Jawhar al-Manzûm, and the third chapter analyzing Surah al-Râ'd in terms of readings.

GİRİŞ

Kur'an, her yerde ve her devirde insan hayatının bütününe dokunan gerek maddî gerekse mânevî bir yol rehberidir. Bu önemli vasfindan dolayı Kur'an'ın ilk açıklayıcısı olan Peygamberimizden sonra sahâbe, tâbiîn ve daha sonrakiler tarafından ortaya çıkan durumlara göre Kur'an'ın tefsir edilmesi hep gündemde olmuştur. Tefsir âlimleri, bilgi ve birikimleri çerçevesinde Kur'an'ı farklı metotlarla tefsir etmişlerdir. Bu müfessirlerden birisi de İbn Akîle el-Mekkî'dir (ö. 1150/1737).

İbn Akîle, Osmanlı Devletinin Karlofça Antlaşması ile beraber gerek idarî gerekse ilmî yönden gerileme ve donuklaşmanın başladığı bir dönemde Mekke'de yaşamış Hanefî-Eş'arî mezhebine mensup bir müfessirdir. Vehhâbi Hareketi'nin çıkışından hemen önce Mekke'de yaşamıştır. Ama o gerek hocaları gerek öğrencileri gerekse mensup olduğu tasavvuf çevresiyle bu hareketin kendi zamanında hazırlamaya çalıştığı zeminden etkilenmemiştir. O; ilmin merkezlerinden birisi olan Mekke'de bulunmayı bir avantaja çevirmiştir, Mekke'de ikamet eden hocalardan ve hac, umre vb. seyahat sebepleriyle Mekke'ye dışarıdan gelen âlimlerden yararlanmayı bilmüştür. İslami ilimlerin çeşitli alanlarında doksan civarında eser vermiştir. Diğer İslâmî İlimler'de de yetkin olmakla beraber, muhaddis kimliğiyle ön plana çıkmış ancak o; en hacimli eserlerini, tefsir ve tefsir usulü alanında vermiştir. Yazmış olduğu yüz elli dört neviden oluşan tefsir usulü kitabı *ez-Ziyâde ve'l-İhsân*, Süyûtî'nin (ö. 911/1505) kıymetli eseri *el-İtkân* üzerine kurulmuş, ondaki fazlalıkların atılıp eksiklerin ilave edildiği, ondan cilt ve sayfa olarak çok daha hacimli bir eserdir.

el-Cevheru'l-Menzûm fi't-Tefsîr-i bi'l-Merfû'i min Kelâmi Seyyidi'l-Mûrselîne ve'l-Mahkûm adlı tefsir, İbn Akîle tarafından isminden de anlaşılacağı üzere rivâyet tefsirine farklı bir bakış ile kaleme alınmıştır. Şöyle ki içeriğinde sadece Peygamberimizden gelen merfû ve merfû hükmünde rivâyet malzemesinin kullanılacağı iddiasıyla yazılmış bir rivâyet tefsiridir. Peygamberimizin Kur'an'ın tamamını tefsir etmediğini söyleyenlere karşı, tamamını tefsir

etmiştir iddiasıyla yazılan tefsir, bu yönyle dikkat çekmekte ve bu gayeyle yazılan başka bir tefsir bilinmemektedir. Âyet tefsiri için verilen rivayetlerden sonra çeşitli kırâat rivayetlerine yer vermiştir. 18. yüzyılda yazılmış bu tefsir hakkında Fatma Nur Şener tarafından 2018 yılında yapılan *Hanefî İbn Akîle El-Mekkî'nin el-Cevherü'l-Manzûm'da Ukûbât Âyetlerini Tefsirde Rivâyet Yöntemi* başlıklı bir Yüksek Lisans Tezi dışında henüz kapsamlı bir çalışma yoktur.

Araştırma, 18. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ne bağlı Mekke Emirliği'nın büyük âlimlerinden birisi olan, İbn Akîle el-Mekkî'nin tanıtılmasını ve ona âit olan *el-Cevheru'l-Menzûm* isimli tefsirin incelenmesi ve gerekli veriyi sağlayacak orta uzunlukta bir süre olduğunu düşündüğümüz Ra'd süresinin referans alınmasıyla onun tefsirciliği ve kırâatlar konusundaki konumunu tespit etmeyi, böylelikle bu eseri ilim âlemine daha yakın bir şekilde tanıtmayı hedeflemektedir. İbn Akîle, bu eserinde sahâbe ve tabiîn'den gelen rivâyetlere yer vermeden yalnızca merfû ve hükmen merfû rivâyetler ile Kur'an'ı açıklama iddiasıyla yola çıkmıştır. Eser, gerek alanında bu iddiâ ile yazılan tek tefsir olması ve bununla beraber çeşitli kırâat rivayetlerine de yer vermesi yönyle önemlidir. Merfû ve merfû hükmündeki rivayetler ile Kur'an'ı tefsir etme konusunda alanında tek örnek olmakla beraber, esere bugüne kadar gereken ilginin gösterilmemesi ve hakkında yapılan çalışmaların belirli konularda yapılan birkaç çalışmayı geçmemesi sebebiyle bu eser, araştırma konusu olarak tercih edilmiştir. Araştırmada tümevarım ve karşılaşılmalı metotlar kullanılmıştır. Eser üzerinde yapılan incelemelerden hareketle müfessir, eser, yöntemi, yetkinliği ve kırâat yönyle ilgili kazanımlar elde edilerek sonuçları yazılmıştır.

1. İbn Akîle el-Mekkî'nin Hayatı

1.1. İbn Akîle'nin Yaşadığı Dönem Sosyâl, Siyâsî, İlmî ve Tasavvufî Durum

İbn Akîle, 17. yüzyılın son kısmı ile 18. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti hâkimiyetindeki 25.000 civarında nüfusa sahip Mekke'de yaşamıştır. Mekke, Vehhâbî Hareketi'nin 1745'te ortaya çıkışına kadar idârî yapının hoşgörüsüyle her görüşten insanın rahatlıkla yaşayabildiği bir yerdir. Dünyanın her tarafından gelen insanlar sebebiyle çok uluslu bir görüntü vardır. Yerel halkı, eşrâf ve raâyâ tabakaları oluşturmaktadır.¹ Müfessirin yaşadığı dönemin ilk yılları olan 1683 ile 1689 arası dönemde Osmanlı Devleti, Avusturya karşısında sürekli yenilmektedir. 1699'da Rusya ile imzalanan

¹ Ahmed es-Sibâî, *Târih-u Mekke* (Riyad: el-Emânetü'l-Amme li'l-ihtifâl, 1419/1999), 1/560-566.

Karlofça Antlaşması ile gerileme dönemi başlamıştır.² 1700-1730 yılları arasında Batılılaşma girişimleri başlamış, 1718 ve 1730 yılları arasında Lâle Devri yaşamıştır.³ Batı'da yaşadığı olumsuz durumlar, devletin Doğu kısmınada yansımış, oluşan idari boşluğu istismar eden Mekke emirleri sebebiyle halk, ciddi sıkıntılar çekmiş, yapılan on dört tane emir değişikliği ve bu emirlerin devletin yardımını kendi kendilerine engellemeleri, çeşitli buhrlanlara sebep olmuştur.⁴

Osmanlı Devleti; I. Selim eliyle Osmanlı topraklarına katılan Mekke ve çevresinin tüm giderlerini üstlenerek, Mekke Emirliği'ne yıllık yükü miktarda ödenek ve hediye göndermeyi görev edinmiş, bölgenin âsâyişini ise emirler eliyle sağlamıştır.⁵ İbn Akîle'nin ölümünden üç yıl sonra Vehhâbi Hareketi'nin kurucusu Abdülvehhâb'ın kendince ıslâhat adı altında yaptığı eylemlerine 1740 yılında başladığı, bu sebeple de o dönemin Vehhâbi Hareketi'n kendine zemin hazırlamaya çalıştığı dönem olduğu bilinmektedir.⁶

Osmanlı Devleti'nin yoğun desteği, şahıs vakıflarından gelen eşsiz gelirler gibi avantajlarından dolayı Mekke, dünyanın en önemli kültür ve ilim merkezlerinden birisidir. Mekke'de 40'ı Mescid-i Haram içerisinde bulunan 176 medrese ve 78 tekke vardır.⁷ Çeşitli ders halkaları, kütüphane ve zaviyeler ile buralara yerleşen âlimler, Mekke'nin ilim merkezi olmasında büyük rol oynamışlardır. Böyle bir ilmî merkezde yaşayan müfessir, özellikle hac mevsimlerini iyi değerlendirerek ilmiyle temayüz etmiştir.⁸ Evliyâ Çelebi, müfessirin yaşadığı dönemde Mekke'sinde 78 tekke ve çeşitli zâviyelerin olduğundan ve özellikle hac mevsimlerinde yoğun bir tasavvufî ortamın olduğundan bahsetmektedir.⁹

² Halil İnalçık, *Devlet-i Âliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*, (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2015), 3/282-286.

³ İnalçık, *Devlet-i Âliyye*, 4/131.

⁴ Münir Atalar, "Osmanlı Yönetiminde Ortadoğu Arap Eyaletleri -Osmanlı-Arap İlişkileri-", *Diyonet İlmî Dergi*, 37, (1999), 12.

⁵ Mustafa Sabri Küçükasçı, "Mekke: Tarih-Osmanlı Dönemi", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 12 Ekim 2019).

⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükkerreme Emirleri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1972), 19; Michael Cook, "Muhammed bin Abdülvehhâb", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 12 Ekim 2019).

⁷ Abdülhamit Birışık, *Muhammed b. Akîle ve ez-Ziyâde ve'l-ihsân fî ulûmi'l-Kurân'i*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1990), 10.

⁸ Küçükasçı, "Mekke: Tarih-Osmanlı Dönemi".

⁹ Evliyâ Çelebî, *Seyahatnâme*, Sad. Tevfik Temelkuran-Necati Aktaş, (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1985), 9/182.

1.2. İbn Akîle el-Mekkî'nin Doğumu ve Ölümü

İsmi, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Saîd b. Akîle el-Mekkî'dir. (ö. 1150/1737) Şemseddîn, Cemâleddîn, eş-Şems ve ez-Zâhir lakaplarıyla beraber en çok babasının da anıldığı Akîle veya İbn Akîle lakabıyla meşhurdur. Künyesi; Ebû Abdillah, nisbeleri; el-Mekkî, el-Hanefî ve es-Sûff'dir. Tefsirci kimliğinde dolayı el-Müfessir, hadisçi kimliğinden dolayı el-Muhaddis, tarihçi kimliğinden kaynaklı el-Müerrih lakapları kullanılmıştır.¹⁰ Kettânî (1886-1962), müfessir için Hafız, Muhdisü'l-Hicâz ve Müsnid fî Asrih ifadelerini de kullanmıştır.¹¹ En hacimli ve tanınan eserleri, tefsir ve tefsir usulüne ait olmakla beraber el-Müfessir lakabı az kullanılmıştır. Çalışmada bu lakabı ön plana çıkartma adına müfessir ifadesi kullanılmıştır. Kaynaklarda yazılmamakla beraber doğum tarihinin 1070/1660 ile 1080/1699 yılları arasında bir yıl olduğu tahmin edilmektedir. Ailesi, fazilet sahibi insanların yetiği Mekke'nin tanınmış ailelerindendir.¹² Yetişmesine özen gösterilmiş, ilmî hırsıyla kısa sürede parlâmitter. Müfessir; amelî yönden Hanefî, itikâdî yönden ise genel anlayışın aksine Mâturidî değil Eş'arî mezhebine mensuptur. Vehhâbî hareketin kendisine zemin hazırladığı bir dönemde yaşasada bu hareketin dışında kalmış, Kâdirî ve Nakşibendî gibi tarikatlardan icazet almış, hatta bazılarına şeyh olmuş sûfî bir kişidir. Kendisi vera, zühd ve takva sahibi bir sûfî'dir. 1150/1737 yılında Mekke'de vefat etmiş, Dâru'l-Akîliyye diye bilinen kendi zâviyesine defnedilmiştir.¹³

1.3. İlmî Kişiliği ve Eserleri

Silkü'd-Dürer'de el-Murâdî (ö. 1206/1791), onun ilmî kişiliğini gösteren imâm, allâme, şeyh, müsnid, ilm, evhad, nîhrîr, fehhâme, sika', mütkîn ve bâri' vasıflarını kullanmaktadır.¹⁴ İslami ilimlerin çeşitli alanlarında doksan civarında eser vermiştir. 28'i günümüze ulaşmış olup, bazıları henüz yazma

¹⁰ Muhammed Hayrûddîn b. Mahmûd ez-Zirîklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 2002), 6/13; Muhammed Halîl b. Ali el-Murâdî, *Silkü'd-dürer fî a'yâni'l-karnî's-sânî aśer*, (Beyrut: Dâr-u İbn Hazm, 1408/1988), 4/31.

¹¹ Muhammed Abdülhay el-Kettânî, *Fîhrîsü'l-fehâris ve'l-esbât ve mu'cemü'l-meâcimi ve'l-meşâhâti ve'l-müsâselât*, (Beyrut: Dâru'l-Garbî'l-İslâmî, 1402/1982) 2/207.

¹² el-Murâdî, *Silkü'd-dürer*, 4/31; ez-Zirîklî, *el-Âlâm*, 6/13, 118; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn, esmâi'l-müellîfîn ve âsâru'l-musannîfîn*, (İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1951), 2/323; Birîşik, *İbn Akîle ve ez-Ziyâde ve'l-ihsân*, 12.

¹³ Birîşik, "İbn Akîle", el-Kettânî, *Fîhrîsü'l-fehâris*, 2/607; Ömer Özgül, *İbn Akîle'nin İkdü'l-Cevâhir fi selâsili'l-Ekâbir Adlı Eseri* (*Edisyon-Kritik-Tahâlîl*), (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005), 36, 65; Fehd Alî el-Andes, *ez-Ziyâde ve'l-ihsân fî ulûmi'l-Kur'an*, (Birleşik Arap Emirlikleri: Merkezü'l-Bühûsi ve'd-Dirâsât, Şârifîka Üniversitesi, 1427/2006), 9. Nev'i 412; el-Murâdî, *Silkü'd-dürer*, 4/31.

¹⁴ el-Murâdî, *Silkü'd-dürer*, 4/31.

halinde meraklılarını beklemektedir.¹⁵ Ulûmü'l-Kur'an'a dair *ez-Ziyâde ve'l-ihsân fî ulûmi'l-Kur'an*,¹⁶ *el-Cevheru'l-menzûm*,¹⁷ İsrâ sûresinin ilk ayetini tefsir ettiği *Risâle fî sirri'l-esrâ fî ma'nâ sübâhânellezî esrâ* ve Kur'an'ın havâssına dair *Hizbü's-sirri'l-masûn el-müstenbât mine'l-kitâbi'l-meknûn*¹⁸ isimli eserleri Kur'an ve tefsire dair eserleridir. Tarih, siyer, tasavvuf, ahlâk, akâid, kelam, fıkıh ve hadîs ilimlerine dair eserleri ise ilgili alan çalışmalarına bırakılmıştır.

2. *el-Cevheru'l-Menzûm fi't-Tefsîr-i bi'l-Merfû'i min Kelâmi Seyyidi'l-Mûrselîne ve'l-Mahkûm*

Müfessirin *el-Cevheru'l-Menzûm* adlı eseri, terâcim kitaplarında geçmekte beraber rivayet tefsirleri için yapılan günümüz listelerinde yer bulamamaktadır. Bu sebeple ülkemizde de tanınırlık yüzdesi düşüktür. Ülkemizde eser üzerinde yapılan bir Yüksek Lisans tez çalışması vardır.¹⁹ Arap âleminde ise dört adet tez çalışmasına bazı sûrelerin tâhkîki ile mahal olmuştur.²⁰ Eserin ismi, tefsirin mukaddimesinde ve terâcim kitaplarında *el-Cevheru'l-Menzûm*²¹ *fi't-tefsîr-i bi'l-Merfû'i min Kelâmi Seyyidi'l-Mûrselîne ve'l-Mahkûm* diye geçmektedir. Farklı olarak sadece Zâhid el-Kevserî, *ed-Dürrü'l-Manzûm* şeklinde isimlendirmiştir.²² Sınırlı sayıdaki nûshalarından anlaşıldığı şekliyle eserin İbn Akîle'ye aidiyeti kesindir. Süleymaniye Kütüphanesi/Hekimoğlu Ali Paşa Koleksiyonu, 58 numaralı cildin mukaddime ve ferâğ kaydında, 59 numaralı nûshanın ilk sayfası, 60, 61, 62 numaralı nûshaların ferağ bölümünde, Hekimoğlu Camii 19 numaralı nûshanın

¹⁵ Şeyh Abdullâh Ebû'l-Hayr Mirdâd, *el-Muhtasar min Kitâbi Neşri'n-Nevr ve'z-Zehr fî Terâcimi Efâdili Mekke mine'l-karni'l-âşîr ile'l-karni'r-râbîi aşer*, (Cidde: Âlemü'l-Mâ'rife, 1406/1986), 463; Bîrîşik, *İbn Akîle ve ez-Ziyâde ve'l-ihsân*, 38-48.

¹⁶ el-Kettânî, *Fîhrîsü'l-fehâris*, 2/607; Bîrîşik, "İbn Akîle".

¹⁷ Kevserî, eseri *ed-Dürrü'l-manzûm* şeklinde zikretmiştir. Ancak bizzat müfessir mukaddimesinde ismini *el-Cevherü'l-Manzûm* olarak koymuştur. M. Zahid el-Kevserî, *Fîkh-u Ehli'l-Irak ve Hadîsühüm*, Thk. A.Fettah Ebû Gudde, (Kâhire: Mektebetü'l-Ezheriyye li-t-Turâs, 2002), 71.

¹⁸ Fatma Nur Şener, *Cevheru'l-Manzûm'da ukubat ayetlerini Tefsirde Rivâyet Yöntemi*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 10.

¹⁹ Fatma Nur Şener, tarafından *Cevheru'l-Manzûm'da ukubat ayetlerini Tefsirde Rivâyet Yöntemi* adıyla Yüksek Lisans Tezi olarak 2018 yılında yapılmıştır. Şener, *Cevheru'l-Manzûm'da ukubat ayetleri*, 10-15.

²⁰ Hind b. İbrahim et-Tüveycirî, Âl-i İmrân; Nusret b. Sa'd el-Ahmerî, Bakara sûresi 183-203 ayetleri Meryem b. Fâiz el-Esmerî, Bakara sûresi 204-245 ayetleri Münîre b. Âmir ed-Der'amî Bakara sûresi 246-286 ayetleri Rahime b. Ahmed el-Ahmed ise Ra'd-İbrâhîm sûreleri arasını Melik Hâlid Üniversitesinde yüksek lisans tezi olarak vermişlerdir. www.almeshkat.net/Şebeket-ü Mişkâti'l-İslâmiyye, "el-Cevheru'l-menzûm", (Erişim 1 Kasım 2023).

²¹ Tefsir manzûm değildir. Müfessir bu ismi, muhtemelen Allah'ın rasûlünnün sözlerinden oluşan cevherleri dizdigini kast ederek vermiştir.

²² el-Kevserî, *Fîkh-u Ehli'l-Irak*, 71.

mikaddimesinde ve Milano/İtalya Biblioteca Ambrosiana Kütüphanesi, 339 numaralı nüshanın mukaddimesinde eserin isminin *el-Cevheru'l-menzûm*, müellifinin ise İbn Akîle olduğu yazılıdır. Müellif hattıyla yazılan nüsha yoktur. Öğrenci veya müritlerinin istinsah ettiği nüshalar vardır. Hekim Ali Paşa Koleksiyonundaki nüsha, tam olan tek nüsha olup 1560 varaktır. Hekimoğlu Ali Paşa koleksiyonu, 58 numaralı nüsha, Mukaddime ile beraber Fâtiha süresinden En'âm süresi 128. âyete kadar olup 361 varaktır. İstinsâh tarihi olmayıp ferağ kaydında müstensihi, Muhammed b. Muhammed eş-Şâmî olarak geçmektedir. Süleymaniye Kütüphanesi/Hekimoğlu Ali Paşa koleksiyonu, 59 numaralı nüsha, En'âm süresi 128. âyet ile Tevbe süresi 117. Âyet arası olup, 280 varaktır. İstinsah tarihi ve müstensihi yoktur. Hekimoğlu Ali Paşa koleksiyonu, 60 numaralı nüsha, Tevbe süresi 117. âyet ile Furkân süresi 77. âyet arası olup 323 varaktır. Mûfessir hayattayken yazılan bu en kıymetli nüshanın müstensihi, mûfessirin müridi olan Muhammed b. İsa Beprî olup, istinsah tarihi 1 Cemâziye'l-Âhir Pazartesi günü 1126/1136 senesidir.²³ Hekimoğlu Ali Paşa koleksiyonu, 61 numaralı nüsha Şuâra ile Duhân süresinin sonuna kadar olup, 252 varaktır. Müstensihi Muhammed b. İsâ Beprî olup istinsah tarihi yoktur. Hekimoğlu Ali Paşa koleksiyonu, 62 numaralı nüsha, Câsiye ile Nâs süresinin sonuna kadar olup, 344 varaktır. Müstensihi, Muhammed b. İsâ Beprî el-Mekkî olup, istinsah tarihi zi'l-hicce'nin dördüncü cuması 1147'dir.²⁴ Hekimoğlu Kütüphanesi, 19 numaralı nüsha; Mukaddime, Fâtiha ve Nisâ 8. âyet arasından oluşmaktadır. İstinsah ve müstensih kaydı yoktur.²⁵ Milano/İtalya Biblioteca Ambrosiana Kütüphanesi, 79 ve 80 numarada kayıtlı olan eksik bir nüsha, 339 varaktan oluşup Fatiha ile Bakara süresi sonuna kadardır. İstinsah ve müstensih kaydı yoktur.²⁶

²³ İbn Akîle el-Mekkî, *el-Cevheru'l-Menzûm fi't-Tefsîri bi'l-Merfû 'î min Kelâmi Seyyidi'l-Mûrseline ve'l-Mahkûm*, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa Koleksiyonu, 58-59-60), Zahriye-Ferağ.

²⁴ İbn Akîle el-Mekkî, *el-Cevheru'l-Menzûm fi't-Tefsîri bi'l-Merfû 'î min Kelâmi Seyyidi'l-Mûrseline ve'l-Mahkûm* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa koleksiyonu, 61-62), Zahriye-Ferağ.

²⁵ İbn Akîle el-Mekkî, *el-Cevheru'l-Menzûm fi't-Tefsîri bi'l-Merfû 'î min Kelâmi Seyyidi'l-Mûrseline ve'l-Mahkûm* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa koleksiyonu, 19), Zahriye-Ferağ.

²⁶ İbn Akîle el-Mekkî, *el-Cevheru'l-Menzûm fi't-Tefsîri bi'l-Merfû 'î min Kelâmi Seyyidi'l-Mûrseline ve'l-Mahkûm* (İtalya: Milano Biblioteca Ambrosiana Kütüphanesi 79-80), Zahriye-Ferağ; Eserin kayıt numarası Birîşik'in eserinde 139 olarak geçmektedir. Günümüzde ise 79 ve 80 numaradadır. Birîşik, "İbn Akîle".

2.1. Tefsirin Muhtevâsı, İlmî Değeri ve Müfessirin Metodu

Müfessir, daha önce yapılmamış bir şeyi deneyerek, sadece merfû²⁷ veya merfû hükmünde²⁸ olan hadis rivayetleri ile özgün bir şekilde tefsirini yazacağini söylemektedir.²⁹ Önceki yazılan emsal tefsirler, karışık olarak bütün hadis rivayetlerini kullanırken müfessir, sadece Merfu³⁰ rivayetleri kullanarak eserini yazmıştır. Aşağıya tercümesi ilave edilen eserin mukaddimesinde müfessir tarafından bu husus, açıkça belirtilmektedir.

Mukaddimenin bir kısmının tercümesi şu şekildedir: "*Hamd âlemelerin Rabbi olan Allah içindir. Salât ve selam, efendimiz Muhammed (s.a.s), ailesi ve bütün sahâbesi üzerinedir. Bu girizgâhtan sonra bu fakîr kul Muhammed b. Ahmed Akîle, -Allah onu, anne babasını, hocalarını ve bütün müminleri affetsin- söyle söyler: Bu yazdığım eser, Aziz ve Azîm olan Allah-ü Teâlâ'nın kitabının bir tefsiridir. Bu kitapta daha önce mütekaddimîn müfessirlerden -Allah'in rahmeti hepsinin üzerine olsun- kimsenin yapmadığı ve beni hiç kimsenin geçmediği bir yol izledim. Bu yol, benim reye, sahâbe ve tabiîn görüşüne hiç yer vermeden Rasûlüllâh'tan (s.a.s) rivayet edilen, sadece merfu rivayetler ile Kur'an'ı tefsir etmemdir. Şanı yüce olan Âlemelerin Rabbi'nin kelâmını, yalnızca kulu ve nebisi, salat ve selamin en edfalinin üzerine olduğu, Hz. Muhammed'in sözleri ile tefsir etmeye çalıştım. Ben, Aziz ve Celil olan Allah'tan bu eserimi, kendi rızasına muvafik kılmasını, dünya ve ahirette bana ve bütün müminlere faydalı olmasını istiyorum. Muhakkak Allah buna kadirdir ve bu duam kabule layiktir.*"³¹

Müfessir, mukaddimedede mütekaddimin dönemi; merfû, mevkûf ve maktû rivayet malzemesinin kullanıldığı me'sûr tefsirlere, Buhârî (ö. 256/870), İshak b. Râhûye (ö.238/853), İbn Ebî Hâtîm (ö. 327/938) ve İbn

²⁷ Fiil, Söz ve takrir olarak, senedi muttasıl veya munkatı şekilde sarahaten veya hükmen Peygamberimize isnad edilen rivayettir. Isnadı yapanın sahâbe veya sonraki nesillerden olması arasında bir fark yoktur. Ancak hükmen merfû' sayılan rivâyelerde isnadı yapanın sahâbe olması şarttır. Nureddin İtir, *Menhecü'n-Nakd fî Ulûmi'l-Hadîs*, (Dîmaşk: Dâru'l-fîkr, 1418/1997), 304.

²⁸ İslâiliyyât türü rivayeti adet edinmeyen bir sahâbenin, geçmiş peygamberlere ve geleceğe dair verdiği haberler ile sevap veya ceza gibi şahsi görüşe dayanması mümkün olmayan konulara dair verdiği haberlere hükmen merfû' denir. Konuların özelliği Rasulullah'tan duyulduğunu gösterir. İsmail Lütfî Çakan, *Hadîs Usulü*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2016), 117.

²⁹ Eserin mukaddimesinde gayesini açıklar. İbn Akîle, *el-Cevheru'l-Menzûm*, (Hekimoğlu Ali Paşa koleksiyonu, 58), 1a.

³⁰ Peygamberimize isnad edilen söz, fiil ve takrirlerden oluşan rivayetlere merfû, sahâbelerden rivâyet edilenlere mevkuf, tâbiîlerden olanlara maktû hadîs denilmiştir. Suphî es-Sâlih, *Hadîs İlimleri ve Hadîs İstîlahları*, çev. M. Yaşar Kandemir, (İstanbul: İFAV Yayınları, 2016), 176.

³¹ İbn Akîle, *el-Cevheru'l-Menzûm*, (Hekimoğlu Ali Paşa koleksiyonu, 60), Zahriye.

Merdûye'nin (ö. 410/1020) tefsirlerini örnek verir. Müteahhirîn döneminde; merfû, mevkûf ve maktû rivayet malzemesine ilaveten rey ve arapça bilgisinin de kullanıldığı me'sûr tefsirlerin³² olduğunu söyler.

Rivâyet tefsirlerinin en hacimlisi olarak Taberî'nin (ö. 310/923) yazdığı *el-Câmi'u'l-beyân'ı* verir fakat dil bilimsel açıklamalar yaptığı ve rey kullandığını söyler. Suyûtî'nin (ö. 911/1505) Taberî tefsirini rey ve dilbilimsel tahlillerden arındırarak, yeni rivâyet ilaveleri yaptığını söyler. Suyûtî'nin tefsirini damıtarak kendi eserini yazdığını belirtir.³³ Hükmen merfû olan rivâyeleri, özellikle açıklamamış fakat eser isminde mahkûm ifadesiyle buna işaret etmiştir. Bir muhaddis olarak, rey ve dilbilimsel çözümlemelere tepkisini bu eserle vermektedir. Ayetleri, ayet ile tefsir metodunu kullanır.

Ayetin tamamını, bir kısmını ya da ayet guruplarını beraberce yazarak, sonrasında rivayetlerle tefsire geçer. İbn Akile'nin tefsir metodu bir çeşit rivâyet tahrîç³⁴ yöntemidir. Rivâyetlerde sadece sahâbe râvîsini verir, sonrakilerden isim vermez. Meşhur hadis ve tefsir kitaplarından nakillerde bulunur. Bazı durumlarda ravilerin cerh ve tâ'dîlini yaparak hadisteki hünerini ortaya koyar. Başka âlimlerinden ve kendisinden yorum katmaz. İbn Abbâs'a dayanan merfû hadisler ile mevkûf ve maktû hadislerden merfû hükmünü alan ve ayetin içeriği ile örtüsen rivâyetleri, tahrîç kalıpları ile verir. Rivâyetleri, zayıf ve sahîh endişesi taşımadan verir. Beyan ederek zayıf haberlerin bulunduğu kaynaklardanda tahrîç yapar.³⁵ Eserinde mevzû türü hiçbir rivayetin olmadığını özellikle belirtir.³⁶

Gaybe ve geleceğe dair bilgiler gibi sadece peygamberin söyleyebileceği bilgiler, sahâbe veya tabîîn yoluyla rivâyet ediliyorsa, onların böyle bir şeyi söylemeleri muhal olduğu için bu rivayetler hükmen merfû kabul edilirler. Eserinde %30 civarında hükmen merfû olan rivâyetleri kullandığı görülmektedir.³⁷ Çoğunlukla kaynaklarını vermemekle beraber çeşitli kırâat

³² Tefsir ilminde sonrakilerden üstün olduğu kabul edilen sahâbe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn için mütekaddimîn kavramı kullanılır. Kurtubî, rivâyet tefsiri için Taberî ve Bâkillânî'yi mütekaddimînden saymaktadır. Dirâyet tefsirinde Zemahşerî ile mütekaddimîn devri sona erdirilir. Murtezâ Bedir, "Mütekaddimîn ve Müteahhirîn", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 12 Ekim 2019).

³³ İbn Akile, *el-Cevheru'l-Menzûm*, (Hekimoğlu Ali Paşa koleksiyonu, 58), 1a.

³⁴ Tahrîc kavramı eserde belirli eserlerden seçilen rivayetlerle ortaya yeni bir eser çıkarmak anlamındadır. Mehmet Görmez, "Tahrîc", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 12 Ekim 2019).

³⁵ İbn Akile el-Mekkî, *el-Cevheru'l-Menzûm fi't-Tefsîri bi'l-Merfû'* min Kelâmi Seyyidi'l-Mûrselîne ve'l-Mahkûm, (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa koleksiyonu, 60), 153-a.

³⁶ İbn Akile, *el-Cevheru'l-Menzûm*, (Hekimoğlu Ali Paşa koleksiyonu, 60), Zahriye-1a.

³⁷ İbn Akile, *el-Cevheru'l-Menzûm*, (Hekimoğlu Ali Paşa koleksiyonu, 60), 153-a.

ihtilaflarını, mütevâtir ve şâz gibi kırâat çeşitlerini vermesinden iyi düzeyde kırâat bilgisinin olduğu anlaşılmaktadır.

2.2. Tefsirin İlmî Değeri

Tefsir, rivayet tefsirlerinin özü niteliğindedir. Mûfessir, en şerefli ilim sayılan tefsir ilmine bir katkı gayesiyle bu eseri yazmıştır. Eser; Allah'ın kelamını, rasulünün kelamı ile tefsir etme gayesine matuf yazılmıştır. Merfû ve hükmen merfû rivayetlerle doludur. Kırâat ihtilafları ve kırâat rivayeti olan kişilerle ilgili bilgilerin bulunabileceği, kolay istifade edilebilecek bir formatta yazılmıştır. Önceki tefsirlerin tekrarı gibi gözükse de malzemenin seçilip ayıklanması ve uzun süren bir rivayet tefsiri fetret döneminden sonra ortaya çıkması yönyle kıymetlidir.

2.3. Tefsirde Atîf Yapılan Kaynaklar

İbn Akîle'nin tefsirini yazmak için her türlü rivayet malzemesinin fazla ve kolayca bulunabildiği 18. yüzyılda rivâyet malzemesine ulaşmada sıkıntı yaşamayacağı bir gerçektir. Onun kendine özgün olan kısmı, bu rivayet malzemesini ayetler ile ilişkilendirebilme kabiliyetidir. Kur'an'ın baştan sona Peygamberimiz tarafından tefsir edilmediği ve bu konuda rivayetlerin sınırlı olduğu düşüncesinin ortadan kaldırılması amacına matuf yazılmıştır. Eserin rivâyet tefsiri olması yönyle kendisinden önce yazılmış benzer eserlerden alıntı yapması kaçınılmazdır. Gerekli yerlerde alanı konusunda öne çıkan kaynakları isim vererek kullanmıştır. Bazen bir rivayet için birden fazla hatta bulabildiği bütün kaynakları kullandığı bazen de kullanabilecegi daha çok kaynak varken birkaç taneyle yetindiği görülmektedir. Atîf yaptığı kaynaklar aşağıda ana hatlarıyla verilmiştir.

Taberî-*Câmiu'l-beyân*, İbn Ebî Hâtîm-*Tefsîrü'l-Kur'ân*, Suyûtî-*ed-Dürrü'l-mensûr*, Ebû Hayyân el-Endelûsî-*Bahru'l-muhît*, İbn Merdûye-*Kitâbü't-tefsîr*, İbn Atiyye el-Endelûsî-*el-Muharrerü'l-vecîz* ve Beğavî-*Meâlimü't-tenzîl* gibi tefsirleri; Ebû Dâvûd-*Nâsihu'l-Kur'ân* ve *mensûhuh* ve Ebû Ubeyd Kâsim b. Sellâm-*Fezâ'ilü'l-Kur'ân* gibi ulumü'l-Kur'an kaynaklarını; Kütüb-ü Sitte, Buhârî-Tarihi Kebir ve Edebü'l-müfred, Ahmed b. Hanbel-Müsned, Abdurrezzâk b. Hemmâm-*Musannef*, Taberânî-*Meâcîm*, Hâkim en-Nîsâbûrî-*Müstedrek*, Ebû Dâvûd-*Müsned*, Beyhakî-*Sünenü'l-kebîr* ve *Şu'abü'l-îmân* gibi hadis kaynaklarını; İmam Muhammed-*Kitâbü'l-âsâr* ve İmam Şafîî-*el-Ümm* gibi fıkıh kaynaklarını kullanmıştır.

2.4. İbn Akîle el-Mekkî'nin Tefsir Metodu

2.4.1. Fîkhî Hükümler Konusundaki Durumu

Mûfessir, Hanefî mezhebinden olmakla beraber taassuptan uzak bir şekilde bütün mezheplere yakın durmuştur. Bu sebeple hocalarının ve öğrencilerinin içinde Haneffîler olduğu gibi Şafîî, Mâlikî ve Hanbelî mezhebinden olanlar da vardır.³⁸ Döneminin en büyük ilim merkezlerinden olan Mekke'de bulunan ve oraya gelen bütün âlimlerden istifade etmiştir. Muhaddisliğinin yanında fakîh kimliği de kaynaklarda kullanılmaktadır. Yorumda bulunmayacağı taahhüdü sebebiyle tefsîrinde helal-haram gibi ifadeleri kullanmamaktadır.

2.4.2. Tefsirinde Hadîs Kullanımı

İbn Akîle, tefsirinde hadis külliyatından ayetin içeriğine uygun olan sadece merfû ve merfû hükmünde olan rivayetleri aldığı söylmektedir. Merfû rivayetler anlaşılmakla beraber merfû hükmünde olanları tarif etmemesi sebebiyle kullandığı hadislerin söylemine ne kadar uyduğu ayrı bir araştırmânın konusu yapılabilir. Hadis ilminde sadece vahyin muhatabı peygamberin bilebileceği ahirete dair konular gibi içtihat yapılamayacak alandaki sahâbe veya tabiîn'in nakilleri hukmen merfû addedilir. Eserde genel anlamıyla merfû ve merfû hükmünde hadisler çoğunlukta olmakla beraber, muhtemelen müfessirin bazı mevkûf ve maktûları merfû kabul etmesi sebebiyle mevkûf ve maktû rivâyeler de bulunmaktadır.

2.4.3. Esbâb-ı Nüzûl Kullanımı ve Nesh'e Yaklaşımı

Ayetleri açıklarken ilk olarak iniş sebebine yer vermesi sebebiyle tefsirde sebeb-i nüzûl rivâyeleri, önemli bir yere sahiptir. Âyetinindiği hadiseye bizzat şahit olan sahâbenin sebeb-i nüzûl³⁹ ile ilgili rivâyeti müsned, yani merfû kabul edilmektedir. İbn Akîle, tekerrür-ü nüzûl⁴⁰ hükmü verilen bir ayet için birbirine benzeyen ve destekleyen birden fazla nüzul rivâyetini bazen de birbirinden farklı hadisleri tercihte bulunmaksızın sebeb-i nüzûl rivayeti

³⁸ Birışık, "İbn Akîle".

³⁹ Sûre ve ayetlerin iniş sebeplerini araştıran ilim dalıdır. Peygamberimizin risâlet döneminde Kur'an'ın âyet veya sûrelerinin inmesine yol açan soru, olay veya durumu ifade etmek için kullanılan tabirdir. Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân* trc. Sakıp Yıldız, (İstanbul: Madve yayinları, 2002), 1/66-71.

⁴⁰ Nüzûl sebibi hakkında birden çok rivayetin olması durumunda önce rivayetlerin sahîh olanı alınır. Sahihin birden çok olması halinde olayın bizzat görülmesi gibi hususlar tercih edilir. Her şartın eşit olması durumunda rivayetlerin cem ve teli fi yoluna gidilir. Her âyetin iki olaydan sonra olaylarla ilgili ayrı ayrı nâzil olduğu varsayılar. Buda olmazsa mükerrer indigine hükmedilir. es-Süyûtî, *el-İtkân*, 1/66-71.

olarak tefsirine almaktadır. Bir sebeb-i nüzûlü değişik iki ayet için kullanmak anlamındaki teaddüd-ü nâzil'e dair örnekleri de tefsirinde kullandığı görülmektedir.⁴¹ İbn Akîle, İbn Abbâs ve Hasan-ı Basrî gibilerden ayetin âyet ile nesh olduğuna dair rivayetleri nakletmesi yönyle neshi kabul etmektedir.⁴²

2.4.4. Kırâatları Tefsirinde Kullanma Metodu

İbn Akîle, âyetlerin tefsiriyle ilgili rivayetleri bitirdikten sonra "القراءات" Kırâatlar başlığını⁴³ açar ve kırâatlarla ilgili bilgiler ve farklı gördüğü hususları, "فِرَا-Okudu" fiilini kullanarak bildirir. İhtiyaca göre çok uzun veya kısa kırâat tahlillerinde bulunur. Kırâatlar açısından müfessirin kırâat-ı seb'a'yı esas aldığı görülmektedir. Kırâatların tefsire olan etkilerinden bahsetmez. Yorum yapmayacağı, dilbilimsel ve rey'e dayalı tahlillerde bulunmayacağı beyanından olsa gerek, herhangi bir tercihte bulunmaz sanki tercih yapmayı okuyucunun takdirine bırakır. Genelde kırâatlarla ilgili kaynak vermez. Bazen kaynak verir. Ra'd sûresi 2. âyetinin يُذَكِّرُ الْأَمْرَ يُفَصِّلُ الْآيَاتِ kısmında Nehâî, Ebû Razîn ve Ebân b. Tağlib'in Katâde'den, Ebû Amr ed-Dânî'nin Hasan el-Basrî'den نُذِّكِرُ الْأَمْرَ نُفَصِّلُ الْآيَاتِ şeklinde fiilleri iki nûn harfi ile yani mütekellim mea'l-ğayr sıgası ile naklettiklerini bildirdiği yerde Ebû Hayyân'ın tefsirinde Ebân b. Tağlib ve Hasan el-Basrî'nin نُذِّكِرُ الْأَمْرَ نُفَصِّلُ الْآيَاتِ şeklinde bir kırâatlarının olmadığı sözyeyerek kaynak verir. İbn Akile, kırâatlar hakkında bilgi verirken zaman zaman istifade ettiği eser ve müellif ismini beraberce zikreder. Ra'd sûresi 2. âyetinin يُفَصِّلُ الْآيَاتِ kısmını, Ebû İshâk el-Haffâf ve Abdü'l-Vehhâb el-Haffâf'ın Ebû Amr'dan; Hübeyre'nin Hafs'tan, Levâmih sahibi Ebü'l-Fazl Râzî'nin (ö. 454/1063) Hasen el-Basrî ve A'meş'ten sadece mütekellim mea'l-ğayr sıgası ile نُفَصِّلُ الْآيَاتِ şeklinde rivayet ettiklerini bildirdiği yerde olduğu gibi kırâat âlimi, Ebü'l-Fazl ve eseri Levâmih'i beraber verir.⁴⁴

Kırâat ihtilaflarının, Kur'an'ın yorumu ve açıklanması anlamına gelen tefsir ilmiyle olan sıkı bağlantısı sebebiyle İbn Akîle, tefsirinde mütevâtir kırâatları kullandığı gibi şâz sayılan kırâat rivâyelerine de yer verir. Ra'd sûresi 11. âyetini Übey b. Kâ'b'in منْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَرَقِيبٌ مِّنْ خَلْفِهِ şeklinde okuduğunu,

⁴¹ Şener, *Cevheru'l-Manzûm'da ukubat ayetleri*, 19.

⁴² Şener, *Cevheru'l-Manzûm'da ukubat ayetleri*, 21.

⁴³ Rahime b. Ahmed b. Abdûh el-Ahmed, *el-Cevheru'l-manzûm fi 't-tefsîr bi 'l-Merfû min Kelâmi Seyyidi'l-Mürselin ve 'l-Mahkûm li-Îmâm Muhammed b. Ahmed b. Saîd b. Mesûd el-Hanefi el-Mes'hûr bi-İbn Akîle min Evveli Sûreti'r-Ra'd Hattâ Ahiri Sûreti İbrahim*, (Suâdi Arabistan: Melik Hâlid Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 84.

⁴⁴ Rahime b. Ahmed, *el-Cevheru'l-manzûm Dirase ve Tahkîk*, 84-85.

bunun ise şâz bir kırâat olup, resmi hatta muhalif olduğunu belirterek şâz sayılan kırâat rivâyetlerine örnek verir.⁴⁵

Kırâatlarla ilgili yapılan bazı dilbilimsel çözümlemelere de yer verir. Ra'd süresi 4. âyette geçen وَجَّاتْ kelimesini; bütün kurrânın raf ile okuduklarını, Hasan el-Basrî'nin ise gizli bir جَعَلْ fiili takdiri ile nasp okuduğunu belirtip, bazlarının 3. âyette geçen رَوَاسِي kelimesi üzerine atfedilmek suretiyle nasp olduğunu belirttiklerini, Zemahşerî'nin زَوْجِنَ اُنْتِينَ üzerine atfî nesâk ile nasp, اَنَّ الْمَرَاتِ üzerinde atfîla cer okunabileceğini belirttiğini, Ebû Hayyân'ın ise atfedilenler arasındaki uzaklıktan dolayı fiil takdir edilmesinin evlâ olduğunu belirttiğini söyleyerek bu kısma örnek verir.⁴⁶

Kırâat farklılıklarını, harflerin hareke ve sukûn durumlarını belirtmek suretiyle verir. 4. âyette geçen فِي الْأَكْل kelimesinin Bakara süresinde olduğu şekliyle Nâfi' ve İbn Kesîr'in sükun ile فِي الْأَكْل şeklinde geri kalanların ise zamme ile فِي الْأَكْل olarak okuduğunu belirterek buna örnek verir.⁴⁷

Kırâat rivayetleri hakkında yapılan sarf ve nahiv açıklamalarına yer vermektedir. 42. âyette geçen وَسَيَعْلَمْ kelimesini, Cenâh b. Hubeyş'in fiili, if'âl babından meçhul olarak getirmek suretiyle şeklinde okuduğunu ve الْكُفَّارُ وَسَيَعْلَمْ الْكُفَّارُ kelimesini, İbn Mesûd'un الْكَافِرُونَ diye cemî' salim vezinde okuduğunu söyleyerek kırâatların sarf ilmiyle yapılan açıklamaları, Übey b. Kâ'b'in silamevsul ile وَسَيَعْلَمُ الَّذِينَ كَفَرُوا şeklinde okuduğunu söyleyerek nahiv ilmiyle yapılan açıklamaları verir.⁴⁸

Kırâatları; sahâbe, tâbiîn ya da bu konuda meşhur olanlara nispet etmektedir. 43. Âyette geçen وَمَنْ عِنْدَهُ سِلَاسِينَ başına (ب) getirilerek şeklinde de okunduğunu söyleyip, Übey b. Kâ'b, Hz.Ali, İbn Abbâs, İkrime, Hasan el-Basrî, Mücahid ve başkalarının وَمَنْ عِنْدَهُ شَكْلِنَde câr ve mecrûr olarak okuduklarını söyledişi ve yine aynı yerde Hz. Ali, İbnü's-Sümeyfe' ve Hasan el-Basrî'nin önceki görüşlerinden ayrı olarak وَمَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتَاب شَكْلِnde mevsul edatını, harfi cer; mastarı meçhul fiil ve muzaf-un ileyh'i nâib-i fâil yaparak okuduklarını ve bunların şâz olduğunu söyledişi yerde bu üç gurupta vardır.⁴⁹

Resmî hat ve Mashaflarla ilgili konulara temas emektedir. Ra'd süresi 8. âyetin Übey bin Kâ'b'in mushafında مَا تَحْمِلُ كُلُّ أُنْثَى وَمَا تَضَعُ şeklinde yazılı

⁴⁵ İbn Akîle, el-Cevheru'l-Menzûm, (Hekimoğlu Ali Paşa koleksiyonu, 60), 61-a; Rahime b. Ahmed, *el-Cevheru'l-manzûm Dirase ve Tahkîk*, 144-145.

⁴⁶ İbn Akîle, el-Cevheru'l-Menzûm, (Hekimoğlu Ali Paşa koleksiyonu, 58), 314-b; Rahime b. Ahmed, *el-Cevheru'l-manzûm Dirase ve Tahkîk*, 100-102.

⁴⁷ Rahime b. Ahmed, *el-Cevheru'l-manzûm Dirase ve Tahkîk*, 109.

⁴⁸ Rahime b. Ahmed, *el-Cevheru'l-manzûm Dirase ve Tahkîk*, 128-129.

⁴⁹ Rahime b. Ahmed, *el-Cevheru'l-manzûm Dirase ve Tahkîk*, 252-254.

olduğunu, Ebû Hayyân'ın ise Mushaf hatlarında böyle bir şey olmadığı için bunun tefsir sadedinden bir durum olduğunu belirttiğini söyledişi kısım buna örnektir.⁵⁰

Bütün bunların sonunda müfessir, rivayet tefsiri olması itibariyle herhangi bir yorumda bulunmayacağı beyanından kaynaklı olsa gerek, kırâatlar arasında birisini diğerine tercih ettirecek herhangi ifade kullanmamaktadır. Müfessirin verdiği kırâatların *el-Bahru'l-Muhît*, *ed-Dürrü'l-Masûn*, *el-Muharrerü'l-Vecîz*, *ed-Dürrü'l-Mensûr* ve *el-Keşşâf* gibi eserlerdede benzer şekillerde geçtiği görülmektedir.

3. *el-Cevheru'l-Menzûm'da Ra'd Sûresi'nin Kırâatlar Açısından İncelenmesi*

Araştırmmanın bu kısmında İbn Akîle'nin *el-Cevheru'l-Manzûm* adlı tefsirindeki kırâat olgusu, incelemede bütünlük sağlama adına gerekli veriyi sağlayacağını düşündüğümüz kırk üç ayetten oluşan orta uzunluktaki Ra'd sûresi örneğiyle incelenmiştir.⁵¹ Tefsirin bir rivayet tefsiri olması yönüyle müfessir, kırâatlarla ilgili rivayetleri vermekte fakat aralarında her hangi bir tercih yapmamaktadır. Verdiği rivayetler arasında bazen şâz olması gibi hükümler belirtmek suretiyle okuyucuya kırâatın çeşidiyle alakalı görüşünü söylemektedir. Tefsirin mukaddimesindede belirttiği üzere rivayetlerle ilgili hüküm ve tercihte bulunmaktan kaçınılmaktadır.

Kırâat ihtilafları konusunda âlimlerin hassasiyet göstermelerinin temel sebebi, kırâat ihtilaflarının tefsire olan etkisidir. Med, kasr ve imâle gibi usûl ihtilafları ile kelimelerin yapısında değişikliğe neden olan fer'î ihtilaflar, kırâat ilminin konusudur. Tefsir ilmiyle asıl irtibâlı olan, fer'î ihtilaflardır. Bunlar, müphem ayetlerin anlaşılmasımda yardımcı olmaları yanında âyetlerde anlam genişliği sağlayan kırâat ihtilaflarıdır. Bu fer'î ihtilaflar, müfessirler ve diğer âlimlerin en çok üzerinde durdukları kırâat nakilleridir.⁵²

İthâf-ü fudalâi'l-beşer ve *Münthe'l-emânî* isimli eserlerin sahibi kırâat âlimi, el-Bennâ Ahmed b. Muhammed ed-Dimyâtî'nin (ö. 1117/1705) talebesi olan müfessirin kırâat ilmindeki hüneri, verdiği geniş kırâat rivâyetlerinden anlaşılmaktadır. Müfessir, usûl ihtilaflarından ziyade mâna ve i'râb'ı etkileyen

⁵⁰ Rahime b. Ahmed, *el-Cevheru'l-manzûm Dirase ve Tahkîk*, 141.

⁵¹ İbn Akîle, *el-Cevheru'l-Menzûm*, (Hekimoğlu Ali Paşa koleksiyonu, 60), 58-a.

⁵² Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *en-Nesr fî'l-Kirâati'l-Aşr*, tâhk. Ali Muhammed Dabbâğ, (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmîyye, 2011), 9; Ahmed b. Muhammed b. Abdi'l-ğani ed-Dimyâtî el-Bennâ, *İthâf-u Fuzalai'l-Beşer fî'l-Kirâati'l-Erbea Aşer* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1407/1987); 1/10.

fürû kırâat rivayetlerini zikretmiştir. Mûfessir kırâati seb'a'yı esas almaktadır. Mûfessirin kırâatlara mütevâtir ve şâz oluşları yönünden yaklaşlığı ve şâz olanları açıkça beyan ettiği görülmektedir. İbn Akîle'nin kırâatlarla ilgili tespitleri Ra'd süresi özelinde aşağıda verilmiştir.

Mûfessir, Ra'd süresi 2. âyette geçen تَرْوِيْهَا kelimesinin, İbn Ebî Seybe ve İbn Münzir'in Muaz b. Cebel'den rivayet ettilerine göre Übey b. Ka'b'ın mushafında شَرْوَةٌ şeklinde zamirin müennes değişde müzekker gaib şeklinde geçtiğini ve bunun şâz bir kırâat olduğunu bildirmektedir. يُبَيِّنُ الْأَمْرَ يُعَصِّلُ الْأَيَّاتِ kısmında ayetle ilgili yukarı kısımda verilen bilgilerin akabinde Ebu'l-Abbâs el-Mehdevî tarafından بُيَّنَ kelimesinde herhangi bir kırâat ihtilafının olmadığı söylendiğini de ifade eder.⁵³

Ra'd süresi 4. âyette geçen وَجَنَّاتُ kelimesiyle yukarıda verdigimiz açıklamaları yaptıktan sonra⁵⁴ صُنْوَانٌ kelimelerinin Ebû Amr, İbn Kesir ve Hafs tarafından şeklinde zamme ile diğer kırâat imamları tarafından ise مِنْ أَغْنَابٍ kelimesinin irabına uygunluk için kesre ile okunduğunu belirtir.⁵⁵ Aynı ayette geçen صُنْوَانٌ kelimesindeki ص harfini; İbn Musarrif, Sülemî ve Zeyd b. Alî'nin zamme ile صُنْوَانٌ Hasan el-Basrî ve Katâde'nin ise nasp ile okuduklarını söyleyip bunların şâz olduğunu belirtir.⁵⁶ يُسَنْفَى kelimesini, Asım b. Âmir ve Zeyd b. Ali'nin şeklinde (ي) ile gaib sıgası olarak, geri kalan kırâati seb'a imamları ile Hasan el-Basrî, Ebû Cafer ve Ehli Mekke'nin شُسْفَى şeklinde (ت) ile Hamza ve Kisâî'nin ise kelime sonundaki (ي) harfinin imalesi ile okunduğunu söylemektedir.⁵⁷ يُقْضِلُ بَعْضَهَا (ي) ile (ض) harfinin şeklinde geri kalanların ise وَتُقْضِلُ بَعْضَهَا şeklinde mütekellim mea'l-ğayr sıgası ile okunduğunu söyler. Yahyâ bin Ya'mer, Ebû Hayve ve el-Halebi'nin Abdü'l-Vâris'ten (ض) harfi ve يُقْضِلُ بَعْضَهَا şeklinde raf' ile okuduklarını söyler. Ebû Hâtim'in mushaflara ilk noktalama işlemini yapan Yahyâ b. Ya'mer'in mushafında bu şekilde gördüm dediğini nakleder.⁵⁸ فِي الْأَكْل kelimesinin Bakara süresinde olduğu gibi yanı Nâfi' ve İbn Kesîr'in sükûn ile فِي الْأَكْل şeklinde geri kalanların ise zamme ile olarak okunduğunu belirtir.⁵⁹

⁵³ Rahime b. Ahmed, *el-Cevheru'l-manzûm Dirase ve Tahkîk*, 84-87.

⁵⁴ Rahime b. Ahmed, *el-Cevheru'l-manzûm Dirase ve Tahkîk*, 100-102.

⁵⁵ Rahime b. Ahmed, *el-Cevheru'l-manzûm Dirase ve Tahkîk*, 102-103.

⁵⁶ Rahime b. Ahmed, *el-Cevheru'l-manzûm Dirase ve Tahkîk*, 103-104.

⁵⁷ Rahime b. Ahmed, *el-Cevheru'l-manzûm Dirase ve Tahkîk*, 105-107.

⁵⁸ Rahime b. Ahmed, *el-Cevheru'l-manzûm Dirase ve Tahkîk*, 108-109.

⁵⁹ Rahime b. Ahmed, *el-Cevheru'l-manzûm Dirase ve Tahkîk*, 109.

Ra'd sûresi 5. âyette geçen ﴿إِذَا وَمَا تَضَعُ﴾ istifhamları ve bu istifhamların geçtiği diğer onbir yerde meydana gelen ihtilaflı okuma şekillerini zikreder. Diğer sûrelerde ilgili ayetleri İsrâ 17/98, Meryem 19/66, Müminûn 23/82, Neml 27/67, Secde 32/1, Sâffât 37/16-53, Vâkia 56/47 ve Nâziât 79/10-11. âyetler olarak zikreder. Birincinin istifham olması ikincinin haber olması yönüyle ve ikinciye nûn harfinin eklenmesiyle ilgili geniş bilgi verir.⁶⁰ Mûfessir, Ra'd sûresi 6. âyette geçen ﴿الْمُتَلَّثُ﴾ kelimesini, Mûcâhid ve Â'meş'in (م) ve (ث) harfini fetha ile ﴿الْمُتَلَّثُ﴾ şeklinde okuduklarını belirtir. Îsâ bin Umeyr'in bir rivayetinde Â'meş, Ebu Bekr ve İbn Vessâb tarafından ﴿الْمُتَلَّثُ﴾ kelimesinin (م) harfini zamme, (ث) harfinin sükûn ile ﴿الْمُتَلَّثُ﴾ şeklinde okuduklarını söylediğini belirtir. İbn Musarrif'in ﴿الْمُتَلَّثُ﴾ kelimesinin (م) harfinin fethası ve (ث) harfinin sükünü ile ﴿الْمُتَلَّثُ﴾ şeklinde okuduğunu söyler.⁶¹

Ra'd sûresi 8. âyetin Übey bin Kâ'b'in mushafında şeklinde yazılı olduğunu, Ebû Hayyân'ın ise Mushaf hatlarında böyle bir şey olmadığı için bunun tefsir sadedinden bir durum olduğunu belirttiğini söyler.⁶² Mûfessir, Ra'd sûresi 8. âyetinde Zeyd bin Alî'nin ﴿الْكَبِيرُ الْمُتَعَالُ﴾ ve ﴿الْكَبِيرُ الْمُتَعَالُ﴾ kelimelerini nasp ile okuduğunu, diğer kurrânın ise raf ile okuduğunu belirtir. kelimesinde ise Resm-i mushafta bu kelimenin sonunda mütekellim yâsı (ى) olmadan yazıldığını ancak vasıl ve vakif halinde İbn Kesir ve Ebû Amr'in diğer kurranın hilafina mütekellim yasının ispatıyla ﴿الْمُتَعَالُ﴾ şeklinde okuduklarını söyler.⁶³

Ra'd sûresi 11. âyetteki ﴿لَهُ مُعَقِّبَاتٌ﴾ kısmının Übey b. Kâ'b ve İbrâhîm b. Ebî Uble'den rivayetle Ubeydullah bin Ziyâd tarafından minberde ﴿لَهُ مُعَقِّبَاتٌ﴾ şeklinde okunduğunu belirterek Zemahserî'nin de bu şekilde kırâat edildiğini söylediğini belirtir. ﴿لَهُ مُعَقِّبَاتٌ﴾ şeklinde okuyanların da olduğunu söyler. Übey bin Kâ'b'ın şeklinde okuduğunu, bunun ise şâz bir kırâat olup, resmi hatta muhalif olduğunu belirtir. İbn Abbas'in ise ﴿لَهُ مُعَقِّبَاتٌ﴾ ve İbn Ebî Hâtîm'in ondan rivayetine görede ﴿لَهُ مُعَقِّبَاتٌ﴾ şeklinde bir okuyuşunun olduğunu ifade eder.⁶⁴ Aynı ayetin kısmını, Hz. Ali, İbn Abbâs, İkrime, Zeyd bin Ali ve Ca'fer bin Muhammed'in ﴿يَحْفَظُونَهُ بِأَمْرِ اللَّهِ﴾ şeklinde okuduklarını ve bu kırâatin şâz bir kırâat olduğunu söyler.⁶⁵

⁶⁰ Rahime b. Ahmed, *el-Cevheru'l-manzûm Dirase ve Tahkîk*, 116-119.

⁶¹ Rahime b. Ahmed, *el-Cevheru'l-manzûm Dirase ve Tahkîk*, 120-121.

⁶² Rahime b. Ahmed, *el-Cevheru'l-manzûm Dirase ve Tahkîk*, 141.

⁶³ Rahime b. Ahmed, *el-Cevheru'l-manzûm Dirase ve Tahkîk*, 141-142.

⁶⁴ Rahime b. Ahmed, *el-Cevheru'l-manzûm Dirase ve Tahkîk*, 142-144.

⁶⁵ Rahime b. Ahmed, *el-Cevheru'l-manzûm Dirase ve Tahkîk*, 144-145.

Ra'd sâresi 13. Âyetteki **الْمَحَال** kelimesini, E'rac ve Dahhâk'ın (م) harfinin fethası ile **الْمَحَال** şeklinde okuduklarını, bu kırâatın da şâz bir okuyuş olduğunu söyler.⁶⁶ Mûfessir, Ra'd sâresi 14. Âyetteki **وَالَّذِينَ يَدْعُونَ** kısmını, Yezîdî'nin Ebû Amr'dan **وَالَّذِينَ تَدْعُونَ** şeklinde (ت) ile rivayet ettiğini, ancak bunun şâz olduğunu belirtir.⁶⁷ 15. Âyetteki **وَالْأَصَالِ** kısmını, Cumhur'un **وَالْأَصَالِ** şeklinde, Ebû Miclez'in ise **أَصَلَ** kelimesinin mastarı olarak **وَالْأَصَالِ** şeklinde okuduğunu, bu kırâatın ise şâz bir kırâat olduğunu söyler.⁶⁸ 16. Âyetteki **هُنْ يَسْتَوِي** kısmını; Kisâî, Hamza ve Asîm'in birinci râvîsi Ebû Bekr'in **يَسْتَوِي** şeklinde, geri kalanların ise (ت) **هُنْ شَتَّوِي** şeklinde okuduklarını belirtir.⁶⁹

17. Âyetteki **بِقَرَهَا** kelimesindeki (د) harfini, Zeyd b. Alî ve Eşheb el-Akîlî'nin ve bir kırâatında Ebû Amr'in sükûn ile okuduklarını ancak bu kırâatında şâz olduğunu söyler.⁷⁰ 17. âyetteki **وَمَمَا يُوقُونَ** kelimesini; İbn Muhaysîn, Mûcâhid, Talha, Yahyâ ve diğer Kûfe ehlînin **يُوقُونَ** şeklinde (ي) ile gaib sıgasıyla okuduklarını; Şeybe ve E'rac'ın ise **ثُوقُونَ** şeklinde (ت) ile muhatap olarak okuduklarını her iki kırâatın da mütevâtir olduğunu söyler.⁷¹ Aynı ayetteki **جُفَاءً** kelimesini Ru'be b. Abdullah'ın hemze'den bedel bir (ل) getirmek suretiyle **جُفَاءً** şeklinde okuduğunu, bunun şâz bir kırâat olduğunu, Ebû Hâtim'in böyle bir okuyuşun yapılamayacağını ve fare yiyen bu A'râbî'nin kırâatına itibar etmeyin dediğini belirtir.⁷²

23. âyette geçen **جَلَّ** kelimesini Nehâî'nin **جَلَّ** diye cemî' sıgası yerine şeklinde müfred sıgası kullanarak okuduğunu söyleyer.⁷³ Malum olan **يُدْخُلُونَهَا** kelimesinde ibn Kesîr ve Ebû Amr'dan **يُدْخُلُونَهَا** şeklinde; (ي) harfinin zammesi ve (خ) harfinin fethası yani meçhul sığa ile bir rivayetin olduğunu söyler.⁷⁴ **وَمَنْ صَلَحَ** kelimesini, İbn Ebî Uble'nin **وَمَنْ صَلَحَ** şeklinde (ل) harfinin zammesi ile okuduğunu fakat diğerinin daha fasih olduğunu söyler.⁷⁵ **وَدُرْيَاتِهِمْ** kelimesinde; Ali es-Sakâfi'nin **وَدُرْيَاتِهِمْ** cemi' kelimesini, **وَدُرْيَاتِهِمْ** şeklinde müfret okuduğunu ve bu okuyuşun şâz olduğunu söyler.⁷⁶

⁶⁶ Rahime b. Ahmed, *el-Cevheru'l-manzûm Dirase ve Tahkîk*, 164-165.

⁶⁷ Rahime b. Ahmed, *el-Cevheru'l-manzûm Dirase ve Tahkîk*, 166.

⁶⁸ Rahime b. Ahmed, *el-Cevheru'l-manzûm Dirase ve Tahkîk*, 170.

⁶⁹ Rahime b. Ahmed, *el-Cevheru'l-manzûm Dirase ve Tahkîk*, 170-171.

⁷⁰ Rahime b. Ahmed, *el-Cevheru'l-manzûm Dirase ve Tahkîk*, 176.

⁷¹ Rahime b. Ahmed, *el-Cevheru'l-manzûm Dirase ve Tahkîk*, 177.

⁷² Rahime b. Ahmed, *el-Cevheru'l-manzûm Dirase ve Tahkîk*, 178.

⁷³ Rahime b. Ahmed, *el-Cevheru'l-manzûm Dirase ve Tahkîk*, 191.

⁷⁴ Rahime b. Ahmed, *el-Cevheru'l-manzûm Dirase ve Tahkîk*, 191.

⁷⁵ Rahime b. Ahmed, *el-Cevheru'l-manzûm Dirase ve Tahkîk*, 191.

⁷⁶ Rahime b. Ahmed, *el-Cevheru'l-manzûm Dirase ve Tahkîk*, 192.

Müfessir, Ra'd sâresi 24. Âyetteki فَتَعْمَ kelimesinde; Yahyâ b.Ya'mer'in (ن) harfini fetha, (ع) harfini esre ile okumak suretiyle burayı şeklinde, İbn Vessâb'ın ise (ن) harfini fetha, (ع) harfini sükûn ile okumak suretiyle فَتَعْمَ şeklinde okuduklarını söyler.⁷⁷ 29. âyetteki وَحُسْنُ مَلِبِ kismında; Îsâ es-Sekaffî'nin حُسْنَ kelimesini, (ن) harfini fethayla okumak suretiyle medih fiili olarak kabul ettiğini, bundan dolayı مَلِبِ kelimesini, fâil kabul edip raf okuduğunu söyler. Ayrıca طَيِّبَî şeklinde Mekveze el-Â'râbî tarafından bir kırâatın olduğunu belirtir.⁷⁸

31. âyetteki أَفَمْ يَأْيِسِ kısminın Ali b. Hüseyin, oğlu Zeyd, kardeşi Muhammed Bâkır, İkrime, İbn Ebî Müleyke, Cahderî ve başkalarınca أَفَمْ يَتَبَيَّنِ تَبَيَّنَ fiilinin muzârî cahd-ı mutlak'ı ile okuduklarını ve bunun şâz bir kırâat olduğunu belirtir.⁷⁹ 33. Âyetteki زَيْنَ fiilini, Mucâhid'in meçhul değil, şeklinde malum okuduğunu ve bu durumda مَكْرُهُمْ kelimesinin fail değil meful olarak nasp okunduğunu, geri kalan kurrânın ise بن زَيْنَ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مَكْرُهُمْ şeklinde okuduklarını söyler.⁸⁰

Âyetteki وَصُدُّوا kelimesi ve Mü'min sâresindeki aynı kelimedede, Kûfe imamları yani Âsim, Kisâî ve Hamza'nın (ص) harfinin zammesi ile meçhul okuduklarını, diğerlerinin ise fethasıyla malum vezinle okuduklarını söyler. İbn Vessâb'ın farklı olarak (ص) harfinin kesresi ile وَصِدُّوا okuduğunu, İbn Ebî İshâk'ın ise مَكْرُهُمْ üzerine atfederek şeklinde okuduğunu ve bunun şâz olduğunu belirtir.⁸¹

35. âyette geçen مَثَلُ kelimesini Hz. Ali ve İbn Mesûd'un diye okuduklarını ve bunun tefsir için yapılan şâz bir kırâat olduğunu söyler.⁸² 39. âyette geçen وَيَبْثُ kelimesini muhaffefe olarak İbn Kesir, Ebû Amr ve Hafs'ın okuduğunu, müsakkale olarak ta وَيَبْثُ şeklinde geri kalanların okuduğunu her iki kırâatında mütevatir olduğunu bildirir.⁸³

42. âyette geçen وَسَيَغُثُ kelimesini Cenâh b. Hubeyş'in fiili, ifâl babından meçhûl siğayla getirmek suretiyle şeklinde okuduğunu söyler. الْكُفَّارُ kelimesini, İbn Mesûd'un الْكَافِرُونَ diye cemî' salim vezinde okuduğunu, Übey b. Kâ'b'in sile mevsul ile وَسَيَغُثُ الَّذِينَ كَفَرُوا şeklinde okuduğunu belirtir. İbn Kesir, Nâfi ve Ebu Amr'in cins kastıyla الْكَافِرُ şeklinde müfred, geri kalanların ise cemi

⁷⁷ Rahime b. Ahmed, *el-Cevheru'l-manzûm Dirase ve Tahkîk*, 192.

⁷⁸ Rahime b. Ahmed, *el-Cevheru'l-manzûm Dirase ve Tahkîk*, 209.

⁷⁹ Rahime b. Ahmed, *el-Cevheru'l-manzûm Dirase ve Tahkîk*, 222-224.

⁸⁰ Rahime b. Ahmed, *el-Cevheru'l-manzûm Dirase ve Tahkîk*, 229.

⁸¹ Rahime b. Ahmed, *el-Cevheru'l-manzûm Dirase ve Tahkîk*, 230.

⁸² Rahime b. Ahmed, *el-Cevheru'l-manzûm Dirase ve Tahkîk*, 231.

⁸³ Rahime b. Ahmed, *el-Cevheru'l-manzûm Dirase ve Tahkîk*, 243-244.

okuduğunu söyler.⁸⁴ 43. âyette **وَمَنْ عِنْدَهُ سِلْسِينِي** başına getirerek şeklinde de okunmuştur der. Übey b. Kâ'b, Hz.Ali, İbn Abbâs, İkrime, Hasan el-Basrî, Mücahid ve başkaları, şeklinde câr ve mecrûr olarak okumuşlardır diye söyler. Aynı yerde Hz. Ali, İbnü's-Sümeyfe' ve Hasan el-Basrî önceki görüşlerinden ayrı olarak **وَمَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ** şeklinde mevsul edatını, harfi cer; mastarı meçhul fiil yaparak ve muzaf-un ileyh'i nâibi fâil yaparak okumuşlardır deyip bunların şâz kırâatlar olduğunu söyler.⁸⁵

SONUÇ

İbn Akîle; Osmanlı Devletinin gerilemeye başladığı bir dönemde Vehhâbi Hareketinin çıkışından hemen önce Mekke'de yaşayan Hanefî-Eş'arî mezhebine mensup bir müfessirdir. Önemli bir ilim merkezi olan Mekke'de bulunmanın avantajını kullanmış, dünyanın çeşitli yerlerinden gelen âlimlerden azami derecede istifade etmiş, sağlam bir ilmî altyapıya kavuşmuştur. Doksan civarında eser vermiştir. Hadîçi kimliğiyle ön plana çıkmış ancak en hacimli eserlerini tefsir ve tefsir usulü alanında vermiştir.

Başlangıcından itibaren hadis ve diğer rivayetlerin olmadığı bir tefsir ilminin varlığından bahsedilmemiştir. Hadis ve diğer rivayetler, Kur'an'ın anlaşılması konusunda hayatı öneme sahiptir. Yazılan me'sûr tefsirler, rivayet malzemesinin genel hatlarıyla hiçbir ayrima gidilmeden bir araya getirilmesiyle meydana getirilmiştir. Dirâyet tefsirleri de aynı şekilde ihtiyaç duydukları rivayet malzemesini gereken yerlerde kullanmışlardır.

Araştırma konumuz olan *el-Cevheru'l-Menzûm fi't-Tefsîr-i bi'l-Merfû'î min Kelâmi Seyyidi'l-Mürselîne ve'l-Mahkûm* adlı tefsir, her şeyden önce yazıldığı döneme kadar olan rivâyet külliyyâtının sözgeçten geçirildiği tefsir ilmine bir hizmet gayesi ile müfessir İbn Akîle tarafından kaleme alınmış bir eserdir. Müfessir, kendi beyanından anlaşıldığı şekliyle bu eserinde daha önce hiç kimseyin denemediği bir şekilde yüce Allah'ın kelamını, sadece peygamberimizden gelen merfû ve ayetle zîmnen uyuşan merfû hükmünde rivayetler ile tefsir etme gayesi gütmektedir. Rivâyet tefsiri olması yönüyle her ne kadar önceki rivayet külliyyâtının tekrarı gibi görünse de müfessirin kendisine has üslubu ile eser üretiminde gerilemenin olduğu bir devirde Allah rasûlünün Kur'an'ı baştan sona tefsir ettiği iddiası ile ortaya çıkmıştır. Söz konusu eser, baştan sona Allah rasûlünden gelen merfû, sahâbe ve tabiîinden ise hükmen merfû olarak gelen rivayetlerle meydana getirilmiştir. Bilgiler,

⁸⁴ Rahime b. Ahmed, *el-Cevheru'l-manzûm Dirase ve Tahkîk*, 252.

⁸⁵ Rahime b. Ahmed, *el-Cevheru'l-manzûm Dirase ve Tahkîk*, 252-254.

rivâyet tefsirine uygun bir metot takip edilerek detaylara girilmeden, herhangi bir yorum ve tercih belirtilmeden verilmiştir. Bu durumda bazı yerlerin anlaşılmasımda bir takım problemler ortaya çıkabilecektir. Yapılan incelemelerde İbn Akîle'nin tahrîc siğası ile hadis külliyyatına ait çeşitli eserlerden âyetlerle alakalı gördüğü merfû ve kendi ölçülerine göre merfû hükmünde kabul ettiği mevkûf ve maktû rivayetleri kullanmıştır. Bunda herhangi bir sıralama ölçüyü kullanmamıştır. Kendi yeterli gördüğü miktarda rivayet malzemesi kullanmıştır.

Eser, aynı zamanda kırâat taliplilerinin de istifade edecekleri, kırâatlarla ilgili çeşitli rivayetleri içeren bir tefsirdir. Kırâatlar açısından ele alındığında müfessirin kırâat-ı seb'a'yı esas aldığı ve beraberinde şâz vb. kırâatları da rivayet malzemesi olarak kullandığı görülmektedir. Âyeti verip âyetin tefsiriyle ilgili rivayetleri verdikten sonra kırâatlar başlığı açarak ayetle ilgili kırâat rivâyetlerini vermiştir. İhtiyaca göre çok uzun veya kısa kırâat tahlillerinde bulunmuş, herhangi bir tercihte bulunmamıştır. Kırâatlarla ilgili genelde kaynak vermemiş, bazı durumlarda kaynak kullanmıştır. Mütevâtir kırâatları kullandığı gibi şâz sayılan kırâat rivâyetlerine de yer vermiştir. Kendisi bir çözümleme yapmamış ancak kırâatlarla ilgili başkaları tarafından yapılan bazı dilbilimsel çözümlemelere yer vermiştir. Resmî hat ve Mashaflarla ilgili konulara temas emekte ve kırâatları; sahâbe, tâbiîn ya da bu konuda meşhur olanlara nispet etmektedir. Farklı isimlerden çeşitli rivayetleri vermektedir. Kırâatlar arasında birisini diğerine tercih ettirecek herhangi ifade kullanmamaktadır. Bu kırâatların manaya etkilerinden bahsetmemekte tercihi okuyucuya bırakmaktadır.

Bu özellikleriyle beraber tefsir; az sayıda yazma nüshasının bulunması, müfessirin yaşadığı dönemde çok fazla tanınmaması ve *ed-Dürrü'l-Mensûr* gibi eserlerin gölgesinde kalması gibi nedenler ile gün yüzüne çıkamamıştır. Üzerinde yapılan bir Yüksek Lisans çalışması haricinde ülkemizde eserin tamamıyla ilgili bir çalışma ve neşriyat yapılmamıştır. 1600 varak civarında bir hacme sahip olan bu tefsirin gerekli tâhakkik ve diğer çalışmalarının yapılp ilim âlemine kazandırılması önem arz etmektedir. Özellikle tefsir, hadis ve kırâat alanında çalışmak isteyenlerin bu eseri çalışıp ortaya çıkarmaları çok güzel bir hizmet olacaktır.

KAYNAKÇA

Atalar, Münir. "Osmanlı Yönetiminde Ortadoğu Arap Eyaletleri -Osmanlı-Arap İlişkileri-", *Diyabet İlimi Dergi*, 37 (1999).

- Bağdatlı İsmail Paşa. *Hediyyetü'l-ârifîn, esmâü'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn*. 2 Cilt. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1951.
- Bedir, Murtezâ. "Mütekaddimîn ve Müteahhirîn", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Erişim 12 Ekim 2019. <https://islamansiklopedisi.org.tr/Mütekaddimîn ve Müteahhirîn>
- Birişik, Abdulhamit. "İbn Akîle", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Erişim 12 Ekim 2019. <https://islamansiklopedisi.org.tr/İbn Akîle>
- Birişik, Abdülhamit. *Muhammed b. Akîle ve ez-Ziyâde ve'l-ihsân fî ulûmi'l-Kurân'i*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1990.
- Birişik, Abdülhamit. *Muhammed b. Akîle ve ez-Ziyâde ve'l-ihsân fî ulûmi'l-Kurân'i*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1990.
- Cook, Michael. "Muhammed bin Abdülvehhâb", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Erişim 12 Ekim 2019. <https://islamansiklopedisi.org.tr/Muhammed bin Abdülvehhâb>
- Çakan, İsmail Lütfi. *Hadîs Usulü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2016.
- Çelebi, Evliyâ. *Seyahatnâme*. Sad. Tevfik Temelkuran-Necati Aktaş. 10 Cilt. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1985.
- ed-Dimyâtî, Ahmed b. Muhammed b. Abdü'l-ğani el-Bennâ. *İthâf-u Fudalai'l-Beşer fî'l-Kirâati'l-Erbea Aşer*. İstanbul: Matbaa-i Amire, 1407/1987.
- el-Ahmed, Rahime bint Ahmed b. Abduh. *el-Cevheru'l-manzûm fi't-tefsîr-i bi'l-Merfû min Kelâmi Seyyidi'l-Mûrselîn ve'l-Mahkûm li-Îmâm Muhammed b. Ahmed b. Saîd b. Mesûd el-Haneffî el-Meşhûr bi-İbn Akîle min Evveli Sûreti'r-Râ'd Hattâ Âhiri Sûreti İbrahim*. Suudi Arabistan: Melik Hâlid Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- el-Andes, Fehd Alî. *ez-Ziyâde ve'l-ihsân fî ulûmi'l-Kurân li-İbn Akîle el-Mekkî*. Birleşik Arap Emirlikleri: Merkezü'l-Buhûs ve'd-Dirâsât Şarîka Üniversitesi, 1427/2006.
- el-Kettânî, Abdü'l-Hayy. *Fîhrisü'l-Fehâris ve'l-esbât ve mu'cemü'l-meâcimi ve'l-meşâhâti ve'l-müselselât*. 3 cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-Îslâmî, 1402/1982.
- el-Kevserî, Muhammed Zâhid. *Fikh-u Ehli'l-Irâk ve Hadîsuhum*. Thk. Abdulfettah Ebû Ğudde. Kâhire: Mektebetu'l-Ezheriyye, 2002.
- el-Mekkî, İbn Akîle. *el-Cevheru'l-Menzûm fi't-Tefsîr-i bi'l-Merfû'i min Kelâmi Seyyidi'l-Mûrselîne ve'l-Mahkûm*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa koleksiyonu, 58-59-60, Zahriye-Ferağ.

- el-Mekkî, İbn Akîle. *el-Cevheru'l-Menzûm fi't-Tefsîr-i bi'l-Merfû'i min Kelâmi Seyyidi'l-Mürselîne ve'l-Mahkûm*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa koleksiyonu, 61-62), Zahriye-Ferağ.
- el-Mekkî, İbn Akîle. *el-Cevheru'l-Menzûm fi't-Tefsîr-i bi'l-Merfû'i min Kelâmi Seyyidi'l-Mürselîne ve'l-Mahkûm*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa koleksiyonu, 19), Zahriye-Ferağ.
- el-Mekkî, İbn Akîle. *el-Cevheru'l-Menzûm fi't-Tefsîr-i bi'l-Merfû'i min Kelâmi Seyyidi'l-Mürselîne ve'l-Mahkûm*. İtalya: Milano Biblioteca Ambrosiana Kütüphanesi, 79-80, Zahriye-Ferağ.
- el-Murâdî, Muhammed Halîl b. Alî. *Silkü'd-dürer fî a'yâni'l-karni's-sânî aşer*. 4 Cilt. Beyrut: Dâr-u İbn Hazm, 1408/1988.
- es-Salih, Suphî. *Hadîs İlimleri ve Hadîs İstilahları*. çev. M. Yaşar Kandemir. İstanbul: İFAV Yayınları, 2016.
- es-Sibâî, Ahmed. *Târîh-u Mekke*. 2 Cilt. Riyad: el-Emânetü'l-Amme li'l-ihtifâl, 1419/1999.
- es-Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân* trc. Sakıp Yıldız. 2 Cilt. İstanbul: Madve yayınları, 2002.
- ez-Ziriklî, Muhammed Hayrûddîn b. Mahmûd. *el-A'lâm*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 2002.
- Görmez, Mehmet. "Tahrîc", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Erişim 12 Ekim 2019. <https://islamansiklopedisi.org.tr/Tahrîc>
- İtîr, Nureddin. *Menhecü'n-Nakd fî Ulûmi'l-Hadîs*. Dîmaşk: Dâru'l-fîkr, 1418/1997.
- İnalçık, Halil. *Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-III Köprülüler Devri-*. 5 Cilt. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- Küçükçaşçı, Mustafa Sabri. "Mekke: Tarih-Osmanlı Dönemi". Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. Erişim 12 Ekim 2019. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mekke>
- Mirdâd, Şeyh Abdullâh Mirdâd Ebü'l-Hayr. *el-Muhtasar min Kitâbi Neşri'n-Nevr ve'z-Zehr fî Terâcimi Efâdili Mekke mine'l-karnî'l-âşîr ile'l-karnî'r-râbî' aşer*. Âlemi'l-Mâ'rife, Cidde, 1406/1986.
- Özgül, Ömer. *İbn Akîle'nin İkdü'l-Cevâhir fî selâsili'l-Ekâbir Adlı Eseri (Edisyon-Kritik-Tahlîl)*, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.

Şener, Fatma Nur. *Cevheru'l-Manzûm'da ukubat ayetlerini Tefsirde Rivâyet Yöntemi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. Mekke-i Mükerreme Emirleri. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1972.

www.almeshkat.net/Şebeket-ü Mişkâti'l-İslâmiyye. "el-Cevheru'l-menzûm".
(Erişim 1 Kasım 2023). www.almeshkat.net

UNIVERSAL JOURNAL OF THEOLOGY

e-ISSN: 2548-0952

Cilt/Volume: 8, Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 2023 (Aralık/December)

MUHAMMED B. AHMED ET-TARSÛSÎ'NIN, RİSALE Fİ TESİRİ'L-KADÎ EL-BEYZÂVÎ Fİ SÛRATI'N-NEBE' ADLI RİSÂLENİN TAHKİK VE TAHLİLİ

تحقيق رسالة محمد بن أحمد الطرسوسي في تفسير القاضي البيضاوي لسورة النبأ عند قوله تعالى: (لَا يَتَكَلَّمُونَ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ)

Verification And Analysis Of Muhammed B. Ahmed Et-Tarsî's Risale Fi Tesiri'l-Kadi El-Beyzâvî Fi Surati'n-Nebe'

ÖZLEM DEMİR

Yüksek Lisans Öğrencisi. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arap Dili ve Edebiyatı
Graduate Student, Ondokuz Mayıs University, Institute of Social Sciences, Department of Arabic
Language and Rhetoric, Samsun/Turkey

ozlemmeryemdemir@gmail.com <https://orcid.org/0009-0009-9838-800X>

Makale Bilgisi – Article Information **Makale Türü/Article Type:** Araştırma
Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 24/09/2023

Kabul Tarihi/Date Accepted: 29/12/2023

Yayın Tarihi/Date Published: 31/12/2023

Atıf/Citation: Demir, Özlem. "Muhammed B. Ahmed Et-Tarsûsî'nin, Risale Fi Tesiri'l-Kadî El-Beyzâvî Fî Sûrati'n-Nebe' Adlı Risâlenin Tahkik ve Tahlili". *Universal Journal of Theology* 8/2 (2023): 97-118. Doi: 10.56108/ujte.1365610.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ujte>

Özlem DEMİR

Öz

Kur'an-ı Kerim indirildiğinden bugüne kadar farklı disiplinlere sahip müfessirler tarafından birçok tefsir kaleme alınmıştır. Tüm bu tefsirlerin tek bir amacı vardı. O da Yüce Kur'an'ın mümkün mertebe en geniş kitlelere yayılmasını ve her bakımdan doğru anlaşılmasını sağlamaktı. Tefsirlerin en kapsamlıları, Kur'an-ı Kerim'i başından sonuna; yani Fatiha Sûresi'nden başlayıp Nas Sûresi'ne kadar tefsir edenleridir. Kimi çalışmalar ise süre ve ayetlerle sınırlı tutulmuştur. Bu makalede, Muhammed b. Ahmed et-Tarsusî'nin Nebe' Sûresi'nin 38. Âyeti'nin tefsiri üzerine Nâsırüddîn Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî (ö. 685/1286) tarafından yazılmış tefsiri için risale hacminde kaleme alınan hâşıyesi incelenip tahlîk edilecektir. Küçüküğünden itibaren İslami ilimlere ilgi duymaya başlayan Beyzâvî, Şiraz şehrinin baş kadılığına atanın babası Ömer b. Muhammed b. Ali el-Beyzâvî'den (ö. 675/1259) birçok ilim öğrenmiştir. Babasından icazet aldıktan sonra devrinin büyük âlimlerinden İslâmî ilimlerin yanı sıra, aklî ve mânevî ilimler de aldığı rivayet edilmiştir. O dönemde birçok âlimin Moğol istilasından kaçarak, Şiraz'a sığınması Beyzâvî'nin farklı alanlarda uzmanlaşmış olan bilginlere ulaşmasını kolaylaştırmıştır. Risâlenin yazarı Muhammed b. Ahmed et-Tarsusî, Osmanlı devletinin gerileme döneminde olduğu 17. yüzyılın ikinci yarısı ile 18. yüzyılın ilk yarısında Tarsus'ta yaşamış bir Osmanlı alimidir. İlk tâhsilini babası Ahmed Efendi'de yapmış, daha sonra ise eğitimini tamamlamak üzere Şam, Hicaz, İstanbul gibi şehirleri dolaşmıştır. Son olarak Tarsus kentine taşınarak, ölümüne kadar orada yaşamış ve babasının yerine müftü olarak görev yapmıştır. Hocaları arasında Muhammed Efendi Elvanî (ö. 1096/1685), Muhammed b. Ali el-Kamilî (ö. 1131/1661) ve Ahmed b. Muhammed el-Kuşâşî (ö. 1071/1661) vardır. Tefsir, fikih, hadis, kelam, felsefe, mantık, astronomi gibi birçok ilim sahasında önemli eserler kaleme almıştır. Tarsusî 1145/1732'de Tarsus'ta vefat etmiştir.

Anahtar kelimeler: Tefsir, Muhammed b. Ahmed et-Tarsusî, Beyzâvî, Nebe' Suresi, Tahkik.

تحقيق رسالة محمد بن أحمد الطرسوسي في تفسير القاضي البيضاوي لسورة النبأ عند قوله تعالى: (لَا يَنْكُلُمُونَ إِلَّا مَنْ

(أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ)

ملخص البحث

منذ نزول القرآن الكريم وحتى يومنا هذا كتبت العديد من التفاسير الكثيرة والمتعددة وكلها كانت في خدمة انتشاره وإفادته للناس على الشكل الصحيح، وإن أهم تلك التفاسير تلك التي فسرت القرآن الكريم من بدايته المتمثلة في سورة الفاتحة إلى خاتمه المتمثلة في سورة الناس، ثم تأتي بعدها تلك التفاسير التي كانت قد ألغت للستور والآيات المختارة. وفي هذا البحث الذي بين أيدينا تحقيق لرسالة كتبها محمد بن أحد الطرسوسي على تفسير سورة النبأ للقاضي ناصر عبد الله بن أبي القاسم البيضاوي (ت. 685هـ/1286م). كانت بداية حياة الإمام البيضاوي مبنية على الاهتمام بالعلوم الإسلامية؛ فقد تعلم على يد والده الإمام عمر بن محمد بن علي البيضاوي (ت. 675هـ/1259م) الذي شغل منصب قاضي القضاة لمدينة شيراز، وبعد حصول الإمام البيضاوي على الإجازة من والده بدأ بنهل العلوم الإسلامية من علماء عصره؛ حيث تلقى العديد من العلوم الفكرية والروحية، الأمر (بدون واو) الذي ساعده على الوصول بعدد كبير من علماء عصره، هو لجوء الكثير من العلماء إلى شيراز هرباً من الغزو المغولي آنذاك أما

كاتب الرسالة محمد بن أحمد الطرسوسي فهو عالم عثماني عاش في مدينة طرسوس التركية بين النصف الثاني من القرن السابع عشر والنصف الأول من القرن الثامن عشر في وقت كانت الإمبراطورية العثمانية في حالة تدهور، وبعد أن تلقى تعليمه الابتدائي عن والده أحمد أفندي سافر إلى مناطق ومدن عادة منها: دمشق، والهجاز، وإسطنبول لإكمال تعليمه، وفيما بعد عاد الطرسوسي إلى مدينة طرسوس التركية واستقر فيها وعمل مفتياً فيها مكان والده حتى توفي هناك. كان من بين أساتذته محمد أفندي الوالي، ومحمد بن علي الكاملي، وأحمد بن محمد الكوشاشي، ولله العديد من الكتب الهامة في العلوم: كالتفسير والفقه والحديث والكلام والفلسفة والمنطق وعلم الفلك. توفي الطرسوسي في مدينة طرسوس في عام 1145 هـ / 1732 م.

الكلمات المفتاحية: تفسير، محمد بن أحمد الطرسوسي، البيضاوي، سورة النبا، تحقيق.

Verification And Analysis Of Muhammed B. Ahmed Et-Tarsî's Risale Fî Tesiri'l-Kadi El-Beyzâvî Fî Surati'n-Nebe'

Abstract

Since the revelation of the Holy Quran until today, many diverse and numerous interpretations have been written, all in the service of its dissemination and clarification for people in the correct way. The most important of these interpretations are those that explain the Holy Quran from its beginning, represented by Surah Al-Fatiha, to its end, i.e. Surah An-Nas, followed by those that were composed for selected surahs and verses. In this research, we present a study of a message written by Muhammad bin Ahmad Al-Tarsusi in the interpretation of Surah Al-Naba for Qadi Nasser Abdullah bin Abi Al-Qasim Al-Baidawi (d. 685/1286). Imam Al-Baidawi began his life by focusing on Islamic sciences and studying under his father, Imam Omar bin Mohammad bin Ali Al-Baidawi (d. 675 /1259), who was appointed the judge of judges for the city of Shiraz. After obtaining a license from his father, he began to acquire Islamic knowledge from the scholars of his time, receiving numerous intellectual and spiritual sciences. This was aided by the fact that many scholars sought refuge in Shiraz, fleeing from Mongol seizure at that time. The author of the message, Muhammad bin Ahmad Al-Tarsusi, was an Ottoman scholar who lived in Tarsus between the second half of the seventeenth century and the first half of the eighteenth century, during the Ottoman Empire's period of decline. After receiving his primary education from his father, Ahmed Effendi, he traveled to places like Damascus, the Hijaz, and Istanbul to complete his education. Later, he moved to the Turkish city of Tarsus, settled there, and served as a mufti in place of his father until his death. Among his teachers were Muhammad Effendi Al-Wani, Muhammad bin Ali Al-Kamili, and Ahmed bin Mohammad Al-Kushashi. He wrote many important books on various sciences such as interpretation, jurisprudence, hadith, philosophy, logic, and astronomy. Al-Tarsusi died in the city of Tarsus in (1145 /1732).

Keywords: Tafsir, Muhammad ibn Ahmad al-Tarsusi, al-Baydawi, Surat al-Naba', Commentary.

أ. الدراسة

تتناول هذه الدراسة تحقيق الرسالة التي كتبها محمد بن أحمد الطرسوسي على تفسير آية (لَا يَكُلُّونَ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّبُّونَ)

للقاضي ناصر عبد الله بن أبي القاسم البيضاوي (ت. 685هـ/1286م) وهذه الرسالة فوائد قيمة وتوجيهات عديدة لم نجدها في الموارث الأخرى من المصنفات، ما دعانا إلى الاهتمام بها والعمل على تحقيقها.

1. حياة المؤلف:

مؤلف هذه الرسالة هو محمد بن أحمد الطرسوسي، نسبته تعود إلى مدينة طرسوس التركية التي تقع جنوب البلاد على ساحل البحر الأبيض المتوسط وتتبع لمحافظة مرسين. اشتهر الطرسوسي بالعلامة الفقيه؛ حيث كان ينتمي إلى المذهب الحنفي وله العديد من المؤلفات المهمة فيه، كما اشتغل الطرسوسي بالتفسير وعلومه، واللغة العربية وعلومها، لذا فهو يعد من الشخصيات الموسوعية ويظهر ذلك من خلال آرائه في الفقه والأصول وغيرها من العلوم كالمنطق، والبيان، والتفسير، وعلوم أخرى.

أثنى عليه العلماء ووصفوه بعدد من الألقاب في كتب التراجم، وهذا إن دلّ فإنما يدلّ على سعة علمه وغزارة معرفته: ومن تلك الألقاب "الشيخ" و"المولى" و"الفقيه" و"الأصولي" و"المفسر"، وقال فيه خير الدين الزركلي: "هو محمد بن محمد الطرسوسي؛ فقيه حنفي اشتغال بالتفسير".¹ وقال فيه عمر كحالة في معجم المؤلفين: "هو حنفي فقيه أصولي".² وفي معجم المفسرين "فقيه حنفي له انشغال بالتفسير أصولي".³ توفي الطرسوسي رحمه الله سنة 1145 هـ / 1732 م، إلا أن المصادر التي ترجمت للطرسوسي لم تشر إلى مكان وفاته.

2. مصنفاته وكتبه:

للطرسوسي مؤلفات كثيرة في علوم مختلفة وهي:

- أ. أحوال الحيض والنفاس (في الفقه الحنفي).⁴
- ب. أنفوذج من أربعة وعشرين فنا في الشعع وغيرها، وهي مخطوطة في علوم متفرقة.⁵
- ج. تعليق على الحواشى الأحمدية على الفوائد الفنارية، وهو مخطوط.⁶
- د. تعليق على تفسير سورة المعارج للقاضي البيضاوى، وهو مخطوط لم يطبع.⁷
- ه. تعليق على تفسير سورة نوح، وهو مخطوط لم يطبع.⁸

¹ محمد خير الدين بن محمود الزركلي، الأعلام (بيروت: دار العلم للملايين، 2002/1422)، 12/6.

² عمر رضا كحالة، معجم المؤلفين (دمشق: مطبعة التراقي، 1960/1397)، 8/9.

³ عادل خويدي، معجم المفسرين (بيروت: مؤسسة خويدي، 1988/1408)، 486/2.

⁴ علي رضا قريولوط -أحمد طوران قريولوط، معجم التاريخ الترااث الاسلامي في مكتبات العالم (قيصري: دار العقبة)، 4/2587.

⁵ خزينة التراث فهرس المخطوطات (الرياض: مركز الملك فيصل، 1438/2017)، 124/499.

⁶ خزينة التراث فهرس المخطوطات، 80/842.

⁷ عبد العزيز بن إبراهيم بن قاسم، النيل إلى المتون العلمية (الرياض: دار السمعي، 1420/2000)، 108.

⁸ قاسم، النيل إلى المتون العلمية، 108.

و. تفسير سورة العصر.⁹

ز. تفسير سورة الفاتحة، وهو مخطوط لم يطبع.¹⁰

ح. تفسير سورة الكوثر، وهو مخطوط لم يطبع.¹¹

ط. تفسير سورة الملك، وهو مخطوط لم يطبع.¹²

ي. تفسير سورة لقمان، وهو مخطوط لم يطبع.¹³

ك. رسالة في تفسير القاضي البيضاوي في سورة النبأ. والتي هي بين أيدينا.

ل. تقريرات على كتاب المرأة في أصول الفقه الحنفي، وهو مطبوع.¹⁴

م. حاشية الطرسوسي على مرقة الوصول ملا خسرو وهو مطبوع.¹⁵

ن. حاشية على اثبات الواجب وهي مخطوطة.¹⁶

س. حاشية على تفسير سورة (بس) وهو مخطوط.¹⁷

ع. حاشية على حكمة العين للكاتبي، وهو مخطوط.

ف. حاشية على شرح فقه الكيداني، وهو مخطوط.¹⁸

ص. ذخيرة المتزوجين في آداب النكاح هو مخطوط.¹⁹

ق. رسالة في إسقاط الصلاة في الفقه الحنفي وهو مخطوط.²⁰

ر. شرح حديث " قوام الدين وعماد الشريعة على النصيحة " وهو مخطوط.²¹

⁹ كحالة، معجم المؤلفين، 8/9.

¹⁰ كحالة، معجم المؤلفين، 8/9.

¹¹ كحالة، معجم المؤلفين، 8/9.

¹² قربولوط – قربولوط، معجم التاريخ، 2587/4.

¹³ كحالة، معجم المؤلفين، 8/9.

¹⁴ كحالة، معجم المؤلفين، 8/9.

¹⁵ كحالة، معجم المؤلفين، 8/9.

¹⁶ كحالة، معجم المؤلفين، 8/9.

¹⁷ قربولوط – قربولوط، معجم التاريخ، 2587/4.

¹⁸ قربولوط – قربولوط، معجم التاريخ، 2587/4.

¹⁹ قربولوط – قربولوط، معجم التاريخ، 2587/4.

²⁰ قربولوط – قربولوط، معجم التاريخ، 2587/4.

²¹ قربولوط – قربولوط، معجم التاريخ، 2587/4.

ش. أنوذج العلوم لأرباب الفهوم وهو مخطوط.²²

ت. حاشية على شرح آداب البحث والمناظرة.²³

ث. رسالة على تفسير البيضاوي.²⁴

خ. حاشية على حاشية مرزا جان في المنطق.²⁵

ذ. رسالة في العمل بربع المقنطرات في الهيئة.²⁶

ض. قصة يوسف عليه السلام.²⁷

ظ. مجموعة في المواقف.²⁸

غ. كتاب المتعورات في العمل بربع المقنطرات.²⁹

3. تعريف بالرسالة:

الرسالة عبارة عن إبراد الآية الثامنة والثلاثين من سورة النبأ عند قوله تعالى: "لَا يَكُلُّمُونَ إِلَّا مَنْ أَدْنَى لَهُ الرَّعْدُ" من كتاب أنوار التنزيل وأسرار التأويل المعروف بتفسير البيضاوي لناصر الدين أبو سعيد عبد الله بن عمر بن محمد الشيرازي البيضاوي (ت 685هـ/1286م)، وبعد البحث والتدقيق لم نجد إلا نسخة واحدة منها في مكتبة مقاطعة مانيسا العامة في تركيا.

4. اسم الرسالة وتاريخ تأليفها وتوثيق نسبة الرسالة إلى مؤلفها:

بعد التوثيق من نسبة الرسالة للطرسوسي وذلك في الصفحة الأولى من النسخة المخطوطة، وبعد الرجوع إلى مصادر الترجم، ثبت لنا أن كاتب هذه الرسالة الشیخ محمد بن أحمد بن محمد الطرسوسي. كما واتفق كل من من ترجم بأن له العديد من الرسائل على تفسير البيضاوي - وقد ذكرناها سابقاً - إضافة إلى أنها ضمن مجموعة مؤلفات للطرسوسي. أما بالنسبة لتاريخ تأليف الرسالة فلا يوجد ما يدل على التاريخ ونرجح أنها ألقت بعد عام 1090هـ/1679م.

²² قریبولوط - قریبولوط، معجم التاریخ، 2587/4.

²³ قریبولوط - قریبولوط، معجم التاریخ، 2587/4.

²⁴ قریبولوط - قریبولوط، معجم التاریخ، 2587/4.

²⁵ قریبولوط - قریبولوط، معجم التاریخ، 2587/4.

²⁶ قریبولوط - قریبولوط، معجم التاریخ، 2587/4.

²⁷ قریبولوط - قریبولوط، معجم التاریخ، 2587/4.

²⁸ قریبولوط - قریبولوط، معجم التاریخ، 2588/4.

²⁹ قریبولوط - قریبولوط، معجم التاریخ، 2588/4.

٥. محتوى الرسالة وتحليلها:

إن التفسير المسمى *أنوار التنزيل وأسرار التأويل* للعلامة القاضي المفسر عبد الله بن عمر بن علي البيضاوي الشيرازي، الشافعى (ت ٦٨٥ هـ) يعد من أهم كتب التفسير بالرأي، فهو كتاب جليل دقيق، جمع بين التفسير والتأويل على قانون اللغة العربية، وقرر الأدلة على أصول السنة. وقد اختصره مؤلفه من تفسير الكشاف للزمخشري محمود بن عمر أبي القاسم (ت ٥٣٨ هـ) مع ترك ما فيه من اعتزالات، كما استفاد من كتاب *مفاتيح الغيب لفخر الرازي* (ت ٦٠٦ هـ) وقد تأثر به عند عرضه للآيات الكونية ومباحث الطبيعة، كما اعتمد على تفسير الراغب الأصبهانى (ت ٥٠٢ هـ) المسمى *تحقيق البيان في تأويل القرآن*، فأصبح تفسير البيضاوى من أهم كتب التفسير التي لا يستغني عنها الطلاب لفهم كلام الله. والبيضاوى قلل من ذكر الروايات الإسرائلية. " هذا وقد ضمن البيضاوى تفسيره نكتا بارعة، واستبطانات دقيقة، كل هذا في أسلوب رائع وموजز" ، واهتم أحياناً بذكر القراءات، ولكنه لا يلتزم المتأثر منها، فيذكر الشاذ، كما أنه يتعرض لبعض المسائل الفقهية عند تفسير آيات الأحكام دون توسيع فيها، إضافةً إلى الصناعات التحوية. ونظرًا لما يحتلّه هذا الكتاب من أهمية كبيرة بين كتب التفسير؛ فقد وضع عليه العلماء المواشي والتعليقات الكثيرة؛ فمنهم من علق تعليقًا على سورة منه، ومنهم من كتب حاشية كاملة عليه، ومنهم من كتب على بعض الموضع منه.³⁰

تنسم هذه الرسالة والرسائل والمؤلفات الأخرى التي كتبها الطرسوسي بالإيجاز والاختصار وبيان المعاني لبعض الكلمات الواردة، وقد ذكر بعض آراء المفسرين مع ذكر اسم المفسر كابن عباس ومقاتل بن سليمان وغيرهم من المفسرين لإيصال أقرب وأوضح معنى لما يراد من الآيات والأحاديث التي ذكرها، كما ذكر العديد من الروايات للحديث نفسه وتجنب الضعيف منها، وتحدث عن بعد البلاغي لبعض الكلمات والعبارات الواردة مع الاهتمام بإعراب العديد منها، إضافةً لذكره العديد من أبيات الشعر التي تخدم موضوعه؛ فالفائدة من هذه الرسالة هي أنها تفتح آفاقًا جديدة لمن أراد أن يطلع على تفسير *أنوار التنزيل وأسرار التأويل*، ولكن بخاشية إضافية ومعانٍ وأفكارٍ جديدة.

بمقارنة خط الرسالة مع خطوط الرسائل الأخرى للطرسوسي يظهر أن هناك تشابهًا كبيرًا بين شكل الحروف والكلمات في الرسالة التي بين أيدينا وبين رسالة الطرسوسي في تفسير سورة الكوثر وتفسير سورة العصر، حيث كان اسم الناسخ في كلا الرسالتين هو حسن بن حمزة الطرسوسي، وتم نسخها في عام ١٤١٨هـ / ١٠٩٤م.

³⁰ نصر الدين عبد الله بن عمر بن محمد البيضاوي، *أنوار التنزيل وأسرار التأويل*، ت: محمد عبد الرحمن المرعشى (بيروت: دار إحياء التراث العربي، 6-5/1(1998/1418

6. منهجهنا في التحقيق:

اتبعنا في التحقيق قواعد التحقيق لمكرر البحوث الإسلامية (SAM) وقمنا بمقارنة الرسالة بالنص الأصلي في كتاب البيضاوي أنوار التنزيل وأسرار التأويل المشهور بتفسير البيضاوي، ورمزنا له بالحرف (ض)، وكتاب شرح الرضي على الكافية محمد بن الحسن الإستبازدي ورمزنا له بالحرف (ش)، وكتاب الدر المصور في علم الكتاب المكتوب للسمين الحلبي ورمزنا له بالحرف (د)، وكتاب شرح الطيب على مشكاة المصباح للحسين بن عبد الله بن محمد الطيب شرف الدين ورمزنا له بالحرف (ط)، وكتاب مرقة المفاتيح شرح مشكاة المصباح لنورالدين الملا المروي القاري ورمزنا له بالحرف (م)، وكتاب تفسير القرآن العظيم لعماد الدين أبي الفداء إسماعيل بن كثير ورمزنا له بالرمز (ك)، وقد أشرنا في الهوامش إلى الفروق بين النصين.

رسالة في تفسير القاضي البيضاوي في سورة النبأ عند قوله تعالى: (لَا يَتَكَلَّمُونَ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ)

نحمدك يا من فضل رسيل الملائكة على عامة البشر بالإجماع والضرورات، وفضل عامة البشر على عامة الملائكة بالأيات الواضحات. فسبحان من بيده الخير والجود، وليس في الحقيقة غيره موجود، رب الأشياء والمكونات في الوجود، وعطف على الموجود، بإضافة النعم والجود. ونصلّى على رسولك محمد طيب العرق والعود، والموعد بالبعث في مقام محمود، وعلى آله وأصحابه الذين أطاعوك في القيام والقعود والركوع والستجود. وبعد فيقول الفقير الحقير، المعترف بالعجز والتقصير، محمد بن أحمد بن الحاج محمد الطرسوسي مولانا³¹، حفظهما الله تعالى من يوم العbos: لما صرفت عمري برها من الزمان، إلى قراءة الصرف والنحو وغيرها على غير معين من الإنسان، ثم بعد مدة مديلة صرفت عمري قطعة من الزمان، إلى قراءة القاضي البيضاوي من أفضال أهل الزمان، حتى وصلنا إلى قوله تعالى من سورة النبأ: (لَا يَتَكَلَّمُونَ إِلَّا مَنْ أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَنُ)³² وكلم الإخوان، على قول البيضاوي في تفسير هذه الآية من الحالان، على ما تكلم به العلماء العظام من المؤاخرين، وبعدما تم الكلام من طرف الأستاذ والطلابين، وجهنا قول البيضاوي على وجه لا يعتريه سلوك مذهب في الاعتراض بلا شبه ولا نقصان، فتلقاء الأستاذ الفاضل من أفضال أهل الزمان، لقول حسن وكمال لطف وإحسان، وثبتت من بعض إخواننا أن هذا ليس بجواب شاف بل هو جواب عليل يعتريه الضعف والنقصان، فرد قوله وقبل قولنا بأحسن قبول ولا نقصان، ثم تلاعب بي الملوان وترامي البلدان وتفاقم الهموم والأحزان، حتى نسج على معلوماتي عناكب السيان، كأني

³¹ مولانا.³² النبأ، 38/78.

لم يكن 33 شيئاً مذكورة، ولما كان وسيرة أيام حزنٍ إلى العظم 34 ألقت رسالة مع قلة بضاعتي وتشتت بالي، لعجز وافتقار وصبية صغار، عليهم تستهل شفونى، ولانا 35 لم أملك سوابق عبرة، مقالة مكتوبى الفؤاد حزين، 36 وجعلته ذريعة إلى من خصه الله بأوفر حظٍ من الغلى، ألا وهو الصلح بين المؤمنين أعزهم الله إعزاً وبين الكفارة دمّرهم الله تدميراً، إبراهيم باشا، يسّر الله ما يشاء وحقّ له قول من قال: لقد ذلت له سبل المعانى، وفاق الخلق طراً بالبيان، 37 وهو الصاحب الأعظم والدستور المفحوم، واهب السيف والقلم سلطان وزراء بنى آدم، صاحب ديوان المالك، المنقد للخالائق من المهاوى والمهالك، وهى له طبيعة لا وضعية، وحقيقة لا إضافية، ولا يصلح

38: إِلَّا لِهِ قَوْلٌ مِنْ قَالَ شِعْرٌ

أَنْتَهُ الْوَزَارَةُ مُنْقَادَةً
فَلَمْ يَكُنْ يَصْلُحُ إِلَّا لَهُ
وَلَوْ رَامَهَا أَحَدٌ غَيْرُهُ
إِلَيْهِ تَجْرِيُّ أُدْيَا لَهَا
لَمَّا قَبَلَ اللَّهُ أَعْمَالَ
لَرْلَرَتِ الْأَرْضُ زِنْزَا

33 آگُن.

34 هذا الشطر من ديوان السحتي والست هو:

وَكُمْ دَدَتْ عَمَّ مِنْ تَحْامًا حَادَث وَسُوَّةَ أَيَّامَ حَيَّزَنَ إِلَى العَظِيمِ

الوليد بن عبد الله، محمد الطائي، ديوان البحثي، بـ: عم فاهم، الصناع (بـ: الشكبة دار الأقمة)، 1422/2001، 1/428.

٣٥

³⁶ هذه الآيات كتبها أبو الحسن الفالي، ويقول فيها: ولَكُنْ لِسَنَفِيْ وَقَاتِلِيْ وَصَبِيْةٍ صَغَارٌ عَلَيْهِمْ سَتَّهُونْ فَقَلَّتْ وَلَمْ أَمْلَكْ سَوَابِقَ عَرَبِيْ مَقْالَةً مَكْوَبِيْ الْفَوَادِ حَرَبِيْنِ جلال الدين عبد الرحمن بن أبو بكر بن محمد، بغية الوعاء في طبقات اللغويين والنجاهة، ت: مصطفى عبد القادر عطا (بيروت: دار الكتب العلمية، 67/1، 2004/1425).

³⁷ جمال الدين عثمان بن عمر بن أبو بكر بن يونس ابن الحاجب، الشافية في علمي التصريف والتحت، ت: محمد عبد السلام شاهين (بيروت: دار الكتب العلمية، 2014/1435)، 1/119.

38 هذا الشعر لأبي العطاية في هارون الرشيد وهو:

أَتَتْهُ الْخِلَافَةُ مِنْ قَادَةً

فلم ينل، تصلح الآله
ولم يلد، يصلح الآله

وَمِنْهُمْ مَا يَعْلَمُونَ

أَمَّا قَاتَ اللَّهُ أَعْلَمُ بِالْأُمُورِ فَإِنَّمَا يَعْلَمُ لِمَنْ يَشَاءُ

أبو الفضل عماد الدين إسماعيل بن عمر ابن كثير، البداية والنهاية، طبیت: عبد الله بن عبد المحسن التركي (الجیزة: دار هجر، 1998/1419)، 14/184. أبو إسحاق إبراهيم بن علي بن تیم الأنصاري الفهري الحصري، جمع الجواهر في الملاحم والنادر، ت: علي محمد البجاوی (بيروت: دار الجبا، 1987/1407)، 252.

39 ولا يغى غيره بقول القائل شعر:

جَنَابُكَ مِثْلُ رَوْضَاتِ الْجَنَانِ
وَمِنْكَ تَنَالُ غَيَّاْتُ الْأَمَانِ

حَلَّلْتَ مِنَ الْمَكَارِمِ فِي دُرَاهِمٍ
فَفِيهَا أَنْتَ كَالسَّبْعِ المَثَانِي

فَلَا زَالَتْ مِنَ الرَّحْمَنِ نَعْمَى
إِلَيْكَ قُطُوفُهَا أَبْدًا ذَوَانِي

ملجاً الأفضل والأعظم، كهف المظلومين معيش الملهوفين معين للملوك والسلطانين أجود وزراء العالم شعر: 40

مَا كَانَ مَكْرُمةً إِلَّا وَكَانَ لَهَا حَانِبِرا
وَلَا مُخْمَدَةً إِلَّا وَأَنَّهُ بِهَا فَانِبِرا

أَدَمَ لِهِ اللَّهُ الْعَزَّةُ وَالرَّفْعَةُ وَبِسْطُ لِهِ التَّمْكُنُ وَالْمَعْدَلَةُ، راجِيًّا مِنْ كَرْمِهِ الْعَمِيمِ وَلَطْفِهِ الْجَسِيمِ أَنْ يَنْظُرَ إِلَيْهَا بِفَضْلِهِ الْعَظِيمِ فَإِنْ تَلَقَاهَا بِالْقِبُولِ (۲) فَهُوَ غَايَةُ الْمَسْؤُلِ، وَإِنْ لَاحَظَهَا بَعْنَ الْعَنَابِيَّةِ وَالْكَرْمِ، فَشَعْشَعَةٌ مِنْ شَعَاعِ النَّبِيرِ الْأَعْظَمِ بِلْ شَنْشِنَةٌ أَعْرَفَهَا مِنْ

³⁹ هذه الأبيات لعبد الرحمن الدوغي التقيه يقول فيها مادحًا:
جَنَابُكَ مِثْلُ رَوْضَاتِ الْجَنَانِ وَمِنْكَ تَنَالُ غَيَّاْتُ الْأَمَانِ
حَلَّلْتَ مِنَ الْمَكَارِمِ فِي دُرَاهِمٍ فَفِيهَا أَنْتَ كَالسَّبْعِ المَثَانِي

لَدِيكَ قُطُوفُهَا أَبْدًا ذَوَانِي
فَلَا زَالَتْ مِنَ الرَّحْمَنِ يَعْمَى

أبو منصور عبد الملك بن محمد بن إسماعيل الشعالي، تيمه الدهر في محسن أهل العصر، ت: محمد قميحة (بيروت: دار الكتب العلمية، 1983/1403)، 208/5.

⁴⁰ ابن الحاجب، الشافية في علمي التصريف والخط، ت: محمد عبد السلام شاهين (بيروت: دار الكتب العلمية، 1435/2014)، 119/1.

أحزم⁴¹، وهو حسي ونعم الوكيل قال الله تعالى: (يَوْمَ يُقْسِمُ الرُّؤُوفُ وَالْمُلَائِكَةُ صَنِعًا لَا يَتَكَلَّمُونَ⁴² إِلَّا مَنْ أَذْنَ لَهُ الرَّحْمَنُ)⁴³ وقال القاضي في تفسيره فإن هؤلاء هم أفضل الخالقين وأقربهم من الله تعالى إذا لم يقدروا أن يتكللوا بما يكون صوابا كالشفاعة ملن ارتضى إلا بإذنه فكيف يملكه غيره انتهى⁴⁴، يعني المشار إليه بمؤلاء الملائكة وأراد بالملائكة رسل الملائكة، فإن قلت هذا خلاف الظاهر فلا يكون معتمداً به قلنا: الجواب مثل هذا كثير في كلامهم وأيضاً هذا ليس بخلاف الظاهر لأن القرينة موجودة فيه فتأمل أو يعني بالأفضلية الأشرفية بسبب كثرة مناسبتهم مع المبدأ في النزاهة. قلت: الوسائل لا الأفضلية بمعنى أكثرية الثواب والذي ذهب من أهل السنة هو أفضلية البشر من الملائكة بمعنى الثاني وبهذا التحقيق يندفع ما أورده بعض الأفاضل عن البيضاوي من أنه لا يخفى أن هذا من القاضي اختيار لذهب الاعتزال في هذه المسألة⁴⁵ وإن ذهب إليه بعض أهل السنة ولا يحتاج إلى ما أجاب بعض الأفاضل من أن هذا ليس خروجا من اعتقاد أهل السنة و اختيار طريقة الاعتزال فإن الحليمي⁴⁶ وغيره القاضي أبو بكر الباقياني⁴⁷ من أهل السنة جعل الملائكة أفضل من البشر انتهى و فيه نظر لأن هذا مما لا يسمى من جوع إذ الحليمي وغيره أىضه⁴⁸ قد اختاروا و مذهب الاعتزال في هذه المسألة⁴⁹ ولا اعتداد بكلامهم حتى يختاره أحد. قال الله تعالى: (وَلَقَدْ خَلَقْنَا إِلَيْنَا إِنْسَانًا مِنْ طِينٍ ثُمَّ جَعَلْنَاهُ أُطْفَلًا فِي قَرَارٍ مَكِينٍ ثُمَّ (۳) خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ مُضْعَةً فَخَلَقْنَا الْمُضْعَةَ عِظَامًا فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَهُمَا ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ فَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ)⁵⁰، واعتراض بأن من القاعدة المقررة بين أرباب النحوين أن الفاء توجب وجود الثاني بعد الأول بدون مهلة وتراب وثم توجب بمهمة وتراب، ومقتضى هذه القاعدة أن يؤتى بدل الفاء في قوله تعالى: (فَخَلَقْنَا الْعَلَقَةَ) إلى قوله: (فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَهُمَا) فإن بينما كل إيجادين أربعين يوماً كما يجيء ويدل عليه قوله صلى الله عليه وسلم كما يجيء نفصيلاً وأجاب الشيخ الرضي ثم

⁴¹ هذا الشعر للأصمعي، ومعنى التنشئة: صفو حركة الدروع والفرطاس والتوب المخدود.

جمال الدين محمد بن مكرم بن علي بن أحمد بن المنظور، لسان العرب (القاهرة: دار صادر، 1993/1414)، "شنين"، 354/6.

⁴² نقص في إبراد الآية.

⁴³ النبا، 38/78.

⁴⁴ البيضاوي، أنوار التنزيل، 281/5.

⁴⁵ المسألة.

⁴⁶ أبو عبد الله الحسين بن الحسن بن محمد بن حليم البخاري الشافعي، أحد الأذكياء المؤصوفين، ومن أصحاب المؤخوه في المذهب، وكان متفتناً، سيرالدين، مفاتنها، طبلة البايع في الأدب والبيان.

محمد بن أحمد بن عثمان الذهبي، سير أعلام النبلاء، ت: شعبان الأنونوط (بيروت: مؤسسة الرسالة، 1998/1409)، 232/17.

⁴⁷ ابن الباقياني، أبو بكر محمد بن الطيب البصري الإمام، العالمة، أحد المتكلمين، مقدم الأصوليين، القاضي، أبو بكر محمد بن الطيب بن محمد بن جعفر بن قاسم البصري، ثم البشادي، ابن الباقياني، صاحب التصانيف، وكان يصرخ المقلع بهميه وذكائه.

الذهبي، سيرة أعلام النبلاء، 190/17.

⁴⁸ أيضاً.

⁴⁹ المسألة.

⁵⁰ المؤمنون، 14-12/23.

أعلم أن إفادة الفاء للترتيب بلا مهلة لا ينافيها كون الثاني المترتب بحصول بتمامه في زمان طويل إذا كان أول أجزائه متقدماً لما تقدم كقوله تعالى: (أَنَّ اللَّهَ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً) فتصبح الأرض مخضرة فإنّ اخضرار الأرض أو فإنّ الاخضرار في الأرض يتدلي بعد نزول المطر، ولكنه يتم بعد مدة ومهلة؛ فجيء بالفاء، ولو قال: ثم تصبح نظراً إلى تمام الاخضرار، جاز، وكذا قوله تعالى: (ثُمَّ جَعَلْنَا نُطْفَةً فِي قَرَابِ مَكَبِّينَ ثُمَّ حَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً) ⁵¹، نظراً إلى تمام صدورها علقة، ثم قال: (حَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَحَلَقْنَا الْمُضْعَةَ عِظَاماً فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا) ⁵² نظراً إلى انتهاء كل طور، ثم قال: (ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ حَلْقَاهُ) ⁵³، نظراً إلى تمام الطور الأخير وإنما استبعاداً لمرتبة هذا الطور الذي فيه كمال الإنسانية، عن ⁵⁵ الأطوار المتقدمة انتهى. ⁵⁶ وقال الشيخ المسمى شهاب الدين ⁵⁷ استدل ⁵⁸ بقوله تعالى: فتصبح الأرض مخضرة بعضهم على أن الفاء لا يتضمن التعقيب قال لأنّ اخضرارها متراخ عن إنزال الماء، ⁵⁹ بالمشاهدة. وقد أجب عن ذلك بما نقله عكرمة من أنّ أرض مكة وتحامة على ما ذكروا ⁶⁰ أنها ⁶¹ تصرّل الليلة فتصبح الأرض غدوة مخضرة ⁶²، والفاء ⁶³ على باحها. وقال ابن عطية شاهدت ذلك ⁶⁴ في السوس الأقصى، ⁶⁵ وقيل تراخ (٤) كل شيء بحسبه. وقيل ثمة جمل محنوف ⁶⁶ قبل الفاء تقديره: فنهَّرْتُ وَتَرَيْتُ وَتَبَثَّتُ فتصبح. بين ذلك قوله تعالى: (إِنَّا أَنْزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَاءَ اهْتَرَّتْ وَرَنَتْ وَأَنْبَتْ) ⁶⁷ هذا من الحذف الذي يدل عليه فحوى

⁵¹ المؤمنون، 13/23.

⁵² ش: (حَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً، حَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَحَلَقْنَا الْمُضْعَةَ عِظَاماً، فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا).

⁵³ ش: (ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ حَلْقَاهُ آخر).

⁵⁴ ش: إما.

⁵⁵ ش: من.

⁵⁶ رياض الدين محمد بن الحسن الاستربادي، شرح الرضي على الكافية، ت: يوسف حسن عمر (بنغازي: جامعة قاريونس، 1994/1417)، .389-388/4.

جمال الدين عثمان بن عمر بن أبو بكر بن يونس ابن الحاجب، أمالى ابن الحاجب، ت: فخر صالح سليمان قدرى (بيروت: دار الجليل/عمان: دار عمار، 1409/1989)، 123/1(1989).

⁵⁷ أبو العباس شهاب الدين أحمد بن يوسف بن عبد الدائم المعروف بالسمين الحلبي (ت ٧٥٦هـ).

⁵⁸ د: استدلّ به بعضهم على أن الفاء لا تتضمن التعقيب.

⁵⁹ د: هنا.

⁶⁰ د: ذكر.

⁶¹ د: وأنا.

⁶² د: غدوة مخضرة.

⁶³ د: فالفاء.

⁶⁴ د: هنا.

⁶⁵ د: تَرَلَ المطر ليلًا بعد فَحْشَتْ، فأصبحت تلك الأرض الرملة التي يَسْفِيهَا الرياح قد اخضَرَتْ بنيات ضعيف.

⁶⁶ د: جمل محنوفة.

⁶⁷ د: وهذا.

الكلام كقوله تعالى: (فَإِنْسُونٌ * يُوْسُفُ أَيُّهَا الصَّدِيقُ) ⁶⁸ انتهى. أقول ونحن نجيب على أصل الإشكال بينهما لكونهما عرفين مختلفان بحسب اختلاف الأفعال والأحكام، فكم من فعل وحكم يكون نصف اليوم بل ثلثه بالنسبة إليه مهملة وتراخياً ومن آخر لا يكون أربعون مع لياليها بالنسبة إليه مهملة وتراخياً بل تعدد فوراً كما في هذه الآية فإن بين كل إيجادين أربعين يوماً لما كانت هذه الإيجادات إيجادات أمور متباعدة متسمة ببداعة وغراوة ومبادئ لحصول الإنسان الذي هو أغرب الأشياء وأبدعها، وتجمع صنع الله لم تعد تلك المدة مهلة، وعنده ابن مسعود رضي الله عنه قال: حدثنا رسول الله صلى الله عليه وسلم وهو الصادق المصدق: "إِنَّ خَلْقَ أَحَدِكُمْ" ⁶⁹ بكسر الهمزة فتكون من جملة التحديد ويجوز فتحها: أي مادة خلق أحدكم، أو ما يخلق من أحدكم "يجمع في بطن أمه" أي: يقرر ومحرر في رحمها. وقال في النهاية: ويجوز أن يريد بالجمع مكث النطفة في الرحم "أَرْبَعِينَ يَوْمًا": يتخرّم فيها حتى يتهدأ للخلق قال الطيبي ⁷⁰: وقد ذُكر عن ابن مسعود في تفسير هذا الحديث: "أَنَّ النُّطْفَةَ إِذَا وَقَعَتْ فِي الرَّحْمِ فَأَرَادَ اللَّهُ أَنْ يَخْلُقَ مِنْهَا بَشَرًا، طَارَتْ فِي بَشَرَةِ الْمَرْأَةِ تَحْتَ كُلِّ ظَفَرٍ وَشَعْرٍ، ثُمَّ تَمَكَّثُ أَرْبَعِينَ لَيْلَةً، ثُمَّ تَنْزَلُ دَمًا فِي الرَّحْمِ، فَذَلِكَ جَمْعُهَا" والصحابة أعلم الناس بتفسير ما سمعوه، وأحقهم بتأويله، ⁷¹ وأكثرهم احتياطاً ⁷²، فليس من بعدهم أن يرد عليهم. قال ابن حجر: و الحديث رواه ابن أبي حاتم وغيره، وصح تفسير الجمع يعني آخر، وهو ما تضمنه قوله صلى الله عليه وسلم: "أَنَّ اللَّهَ تَعَالَى إِذَا أَرَادَ خَلْقَ عَبْدٍ فَجَامِعُ الرَّجُلِ الْمَرْأَةِ، طَارَ مَأْوَاهُ فِي كُلِّ عَرْقٍ، وَعَضْوَهُ مِنْهَا فَإِذَا كَانَ يَوْمَ جَمِيعِ الْمُلْكِ ثُمَّ أَحْضَرَهُ كُلَّ عَرْقٍ لَهُ دُونَ آدَمَ (فِي أَيِّ صُورَةٍ مَّا شَاءَ رَبُّكَ)" ⁷³ ويشهد لهذا المعنى قوله صلى الله عليه وسلم ملـن قال: "ولدت امرأة غلاماً أسود لعله نرغة عرق". ⁷⁵ وأصل النطفة ⁷⁶ القليل، سمي بها المنى لقلته، وقيل

⁶⁸ د: (فَإِنْسُونٌ * يُوْسُفُ أَيُّهَا الصَّدِيقُ) . يوسف، 12/45-46.

جهاد الدين أحمد بن يوسف بن إبراهيم الحلبي، الملاور المدغون في علوم الكتاب المكتوب، ت: علي معاود-عادل عبد الموجود (بيروت: دار الكتب العلمية، 2013/1434)، 164/5.

⁶⁹ والحديث أخرجه البخاري على الشكل التالي:

حَدَّثَنَا الحُسْنَى بْنُ التَّرْبِيعِ، حَدَّثَنَا أَبُو الْأَعْمَشِ، عَنِ الْأَعْمَشِ، عَنْ زَيْدِ بْنِ وَهْبٍ، قَالَ عَنْهُ اللَّهُ، حَدَّثَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ -وَهُوَ الصَّادِقُ الْمَصْدُوقُ- قَالَ: إِنَّ أَحَدَكُمْ يُجْمِعُ خُلُقَهُ فِي يَطْنَبِ أَيِّهَا أَرْبَعِينَ يَوْمًا، ثُمَّ يَكُونُ عَلَقَةً مِثْلَ ذَلِكَ، ثُمَّ يَكُونُ مُضْعَةً مِثْلَ ذَلِكَ، ثُمَّ يَبْعَثُ اللَّهُ مَلِكًا فِي يَوْمَهُ بِأَرْبَعِينَ كَلِمَاتٍ، وَيُقَالُ لَهُ: اكْتُبْ عَمَلَهُ، وَرُوْفَهُ، وَأَجَلَهُ، وَشَقِّيَّهُ أَوْ سَعِيَّهُ، ثُمَّ يُفْعَلُ فِيهِ الرُّؤْسُ، فَإِنَّ الرُّجُلَ مِنْكُمْ لَيَعْمَلُ حَتَّى مَا يَكُونُ بَيْنَ يَدَيْهِ وَبَيْنَ الْجَنَاحَيْنِ إِلَّا ذَرَّاعَهُ، فَيُسْبِقُ عَلَيْهِ كَيْنَاهُ، فَيَعْمَلُ بِعَمَلِ الْتَّارِ، وَيَعْمَلُ حَتَّى مَا يَكُونُ بَيْنَ يَدَيْهِ وَبَيْنَ الْتَّارِ إِلَّا ذَرَّاعَهُ، فَيُسْبِقُ عَلَيْهِ كَيْنَاهُ، فَيَعْمَلُ بِعَمَلِ أَهْلِ الْجَنَاحَيْنِ".

محمد بن إسماعيل بن المغيرة البخاري، صحيح البخاري (دمشق: دار ابن كثير، 2002/1423)، "كتاب بدء الخلق"، 59 (3208).

⁷⁰ أبو محمد شرف الدين حسين بن عبد الله بن محمد الطيبي، شرح الطيبي على مشكاة المصايح، ت: محمد علي سلك (بيروت: دار الكتب العلمية، 2013/1434)، 327/1.

⁷¹ ط: وأولادهم بالصدق فيما يتحدثون به.

⁷² ط: للنون في عن خلافه.

⁷³ الإنفطار، 8/82.

⁷⁴ سليمان بن أحمد بن أيوب بن مطير اللخمي الشامي الطبراني، الروض الناتي إلى المعجم الصغير، ت: محمد شكور محمود الحاج أميري (بيروت: المكتب الإسلامي، 1405/1985)، 1/82.

⁷⁵ البخاري، صحيح البخاري "كتاب الطلاق"، 68 (5305).

⁷⁶ م: الماء.

لطفاته أي: سيلانه لأنه يتطفىء نطفاً أي يسيل. قالت الصوفية: خصوصية الأربعين لموافقة تحمير طينة آدم، وميقات موسى، ثم يعجن النطفة بباب قبره كما ورد في تفسير قوله تعالى: (مِنْهَا حَفَّنَاكُمْ)⁷⁷ أن الملك يأخذ من تراب مدفنه فيجددها على النطفة ولكونه سالة من الطين جاء مختلف الألوان والأخلاق بحسب اختلاف أجزاء الطين، بل بحسب اختلاف المركبات من الطين فيه حرص التملة، والفارأة، وشهوة العصفور، وغضب الفهد، وكير النمر، وبخل الكلب، وشره الخنزير، وحقد الحياة، وغير ذلك من ذمائم⁷⁸ الصفات، وفيه شجاعة الأسد، وسخاوة والديك، وقناعة البوه، وحلم الجمل، وتواضع المرة، ووفاء الكلب، وبكور الغراب، وهمة البازى، ونحوها من محسن الأخلاق. "نطفة" حال من فاعل يجمع "ثم يكون" أي: خلق أحدكم "علقة" أي دمًا غليظًا جامدًا. قال ابن حجر: أي ثم عقب هذه الأربعين يكون في ذلك الحال الذي اجتمعت فيه النطفة علقة، والأظهر أن قوله: يكون يعني يصير، والضمير إلى ما جمع في بطن نطفة، وقيل: يصير خلقه علقة لأنما إذ ذاك تعلق بالرحم انتهى. وفيه أنه يلزم منه أن الصيرورة في الأربعين، وليس كذلك، فالظاهر أن⁷⁹ يبقى، ويمكت⁸⁰ مثل ذلك: إشارة إلى محنوف. أي مثل ذلك الزمان يعني الأربعين يومًا "ثم يكون مضعة" أي قطعة لحم قدر ما يمضغ "مثل ذلك" ويظهر التصوير في هذه الأربعين. قال المظہر في هذا التحويل مع قدرته على خلقه في لحظة فوائد وعبر. منها: أنه لو خلقه دفعة لشق الأم⁸¹ لعدم اعتمادها، وربما تظن علة، فجعل أولاً نطفة لتعتاد بما نطفة،⁸² وعكندا إلى الولادة. ومنها: إظهار قدرته، ونعمته ليعبدوه، ويشكروه حيث قلبهم من تلك الأطوار إلى كونهم إنساناً حسن الصورة متحللاً بالعقل والشهامة. متزيناً بالفهم واللطافة ومنها: إرشاد الناس وتبنيهم على كمال قدرته على الحشر، لأن من قدر على خلق الإنسان من ماءٍ مهينٍ، ثم من علقة، ثم من مضعة مهيبة لنفخ الروح⁸³. يقدر على صيرورته تراياً ونفخ الروح فيه وحشره في الحشر للحساب والجزاء قلت: ومنها: بل أظهرها تعليم العباد في تدريج الأمور، وعدم تعجิلهما فيها، فإنه تعالى مع كمال قدرته، وقوته على خلقه دفعة حيث خلقه مدرجاً فالإنسان أولى بالتالي في فعله كما قالوا مثل هذا في قوله تعالى: (إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سَتَّةِ أَيَّامٍ)⁸⁴ فحصلت المطابقة والمناسبة، والموافقة بين الآيات الأفافية، والدلالات الأنفسية، قال الله تعالى: (سَنُرِيهِمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَفِي

.55/20 ط، 77

78 م: ذمائم.

79 م: يقدر.

80 م: أو يمكن.

81 م: على الأم.

82 م: لتعتادها مدة.

83 م: فيه.

84 الأعراف، 54/39

أَنفُسِهِمْ حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحُكُمُ⁸⁵ ومنها تنبئهم وتنهيهم أصلهم وفرعهم فلا تغتروا بقوة أجسادهم، وأعضائهم، وحواسهم، ويعرفوا أنما كلها عطايا، وهدايا، بل على وجه العارية موجودة عندهم لينظروا في مبدئهم كما قال تعالى: (فَلَيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ مِمَّ خُلِقَ)⁸⁶ وفي الحديث: "من عرف نفسه فقد عرف ربه". "ثُمَّ يَعْثُرُ اللَّهُ إِلَيْهِ" أي: إلى خلق أحدكم، أو إلى أحدكم يعني في الطور الرابع حينما يتكامل بناته، ويتشكل أعضاؤه "ملائكة": وفي الأربعين: ثم يرسل إليه الملك، والمراد بالإرسال أمره بها، والتصرف فيها، لأنَّه ثبت في الصحيحين أَنَّمِ مُوكِلَ بالرَّحْمَنِ حِينَ كَانَ نَطْفَةً، أَوْ ذَاكَ مَلِكَ آخَرَ غَيْرَ مَلِكَ الْحَفْظِ. فَإِنْ قَلْتَ: وَقَدْ وَرَدَ فِي صَحِيحِ مُسْلِمٍ بِرَوَايَةِ حَذِيفَةَ بْنِ أَسِيدٍ لَابْنِ مُسْعُودٍ كَمَا فِي الْمُشَارِقِ، "أَنَّهُ إِذَا مِنْ بَالْنَطْفَةِ اتَّتَنَا وَأَرْبَعُونَ لَيْلَةً بَعْثَ اللَّهِ مَلِكَ فَصُورَهَا، وَخَلَقَ سَعْهَا، وَبَصَرَهَا، وَجَلَدَهَا، وَعَظَمَهَا، ثُمَّ يَقُولُ يَا رَبِّ ذَكْرًا أَمْ أَنْثِي؟ فَيَقْضِي رِبُّكَ مَا شَاءَ، ثُمَّ يَكْتُبُ أَجْلَهُ وَرِزْقَهُ"، فَعُلِمَ مِنْهُ أَنَّ التَّصْوِيرَ بَعْدَ الْأَرْبَعِينَ الْأُولَى وَهُوَ مَنَافُ هَذِهِ الرَّوَايَةِ، فَجَوابُهُ: أَنَّ لِتَصْرِفِ الْمَلِكِ أَوْقَاتًا. أَحْدَهَا حِينَ يَكُونُ نَطْفَةً، ثُمَّ يَنْقُلُبُ عَلَقَةً وَهُوَ أَوَّلُ عِلْمِ الْمَلِكِ بِأَنَّهُ وَلَدٌ، وَذَلِكَ عَقِيبُ الْأَرْبَعِينِ الْأُولَى، وَحِينَئِذٍ يَعْثُرُ إِلَيْهِ رِبُّهُ يَكْتُبُ رِزْقَهُ، وَأَجْلَهُ، وَعَمَلَهُ، وَخَلْقَهُ، وَصُورَتِهِ، ثُمَّ يَتَصَرَّفُ فِيهِ بِتَصْوِيرِهِ، وَخَلَقَ أَعْضَائِهِ، وَذَلِكَ فِي الْأَرْبَعِينِ الْأُولَى، ثُمَّ يَنْفَخُ فِيهِ الرُّوحُ، فَالْمَرَادُ بِتَصْوِيرِهَا بَعْدَ أَنْ يَكْتُبَ ذَلِكَ، ثُمَّ يَفْعُلُ فِي وَقْتٍ آخَرَ، لِأَنَّ التَّصْوِيرَ الْأُولَى بَعْدَ الْأَرْبَعِينَ الْأُولَى غَيْرُ مُوجَدٍ عَادَةً، كَذَا فِي شَرْحِ مُسْلِمٍ، وَلَا يَخْفَى مَا فِيهِ، وَقَدْ اسْتَفَاضَ بَيْنَ النِّسَاءِ أَنَّ النَّطْفَةَ إِذَا قَدِرَتْ ذَكْرًا تَتَصَوَّرُ بَعْدَ الْأَرْبَعِينَ الْأُولَى بِجَاهِ نَشَادِهِ كُلَّ شَيْءٍ حَتَّىِ السَّوْءَةِ⁸⁷ فَتَحْمِلُ رَوَايَةُ ابْنِ مُسْعُودٍ عَلَى الْبَيْنَاتِ، وَالْغَالِبِ وَالْغَالِبِ. "بِأَرْبَعِ كَلِمَاتٍ" أي: بِكَتَابَتِهَا، وَكُلُّ قَضِيَّةٍ تُسَمِّي كَلِمةً قَوْلًا كَانَ، أَوْ فَعْلًا "فَيَكْتُبُ عَمَلَهُ": مِنَ الْخَيْرِ، وَالشَّرِّ "وَأَجْلَهُ": مَدَةُ حَيَاتِهِ، وَانتِهَاءُ عُمْرِهِ "وَرِزْقَهُ": يَعْنِي أَنَّهُ قَلِيلٌ أَوْ كَثِيرٌ وَغَيْرُهُمَا مَا يَنْتَفِعُ بِهِ حَلَالًا أَوْ حَرَامًا كَانَ مَأْكُولاً أَوْ غَيْرَهُ، فَيَعْنِي لَهُ، وَيَنْقُشُ فِيهِ بَعْدَ أَنْ كَانَتْ مَكْتُوبَةً فِي الْلَّوْحِ الْمَخْفُوظِ مَا يَلِيقُ بِهِ مِنَ الْأَعْمَالِ، وَالْأَعْمَارِ، وَالْأَرْزَاقِ، حَسْبُ مَا اقْضَى حُكْمَتِهِ، وَسَبَقَتْ كَلِمَتَهُ، فَمَنْ وَجَدَهُ مُسْتَعِدًا لِقَبْوِ الْحَقِّ، وَاتَّبَاعِهِ، وَرَآهُ أَهْلَلَ لِلْخَيْرِ، وَأَسْبَابِ الْفَلَاحِ مُتَوَجِّهًا إِلَيْهِ ثَبَّتَهُ فِي عَدَادِ السَّعَادَةِ، وَمَنْ وَجَدَهُ مُتَجَافِيَا قَاسِيَ الْقَلْبِ مُتَأْثِرًا عَنِ الْحَقِّ أَثَّبَهُ فِي دِيَوْنَ أَلْأَشْقِيَاءِ، وَكَتَبَ مَا يَتَوقَّعُ مِنْهُ مِنَ الشَّرُورِ وَالْمُعَاصِيِّ، هَذَا إِذَا لَمْ يَعْلَمْ مِنْ حَالِهِ مَا يَقْتَضِي تَغْيِيرَ ذَلِكَ، وَإِنْ عَلِمَ مِنْ ذَلِكَ شَيْئًا كَتَبَ لَهُ أَوَّلَ أَمْرَهُ، وَآخِرَهُ، وَحَكَمَ عَلَيْهِ حَسْبَ مَا يَتَمَّ بِهِ عَمَلُهُ، فَإِنْ مِلَأَكَ الْعَمَلُ خَوَاتِيمَهُ، وَهُوَ الَّذِي يَسْبِقُ الْكِتَابَ فَيَعْمَلُ بِعَمَلِ أَهْلِ الْجَنَّةِ أَوِ النَّارِ، وَقِيلَ: الْمَرَادُ بِكَتَبَةِ هَذِهِ الْأَشْيَاءِ إِظْهَارِ الْمَلِكَ، وَإِلَّا فَقَضَاؤُهُ سَابِقٌ عَلَى ذَلِكَ. قَالَ مُجَاهِدٌ: يَكْتُبُ هَذِهِ الْكَلِمَاتِ فِي وَرْقَةٍ، وَتَعْلُقُ فِي عَنْقِهِ بِحِيَثُ لَا يَرَاهَا النَّاسُ. قَالَ تَعَالَى: (وَكُلُّ إِنْسَانٍ أَرْتَمَاهُ طَائِرٌ فِي عُنْقِهِ)⁸⁸ قَالَ أَهْلُ الْمَعَانِي أَرَادَ بِالظَّائِرِ مَا قَضَى عَلَيْهِ أَنَّهُ

.53/41 فصلت، 85

.5/86 الطارق، 86

.87 م: السُّوَاءُ.

.13/17 الإسراء، 88

عامله، وهو صاير⁸⁹ إليه من سعادة أو شقاوة، وخص العنق لأنه موضع القلاة والأطواق.⁹⁰ وهو كناية عن الذمة، فكأن⁹¹ هذه الأشياء في ذمته أن يفعلها، ولا يقدر أن ينفك عنها، وقيل: يؤمر بكتابة الأحكام المقدرة له على جبهته، أو بطن كفه، واعلم أن الكتابة التي في أم الكتاب تعم الأشياء كلها، وهذا ما خص به كل إنسان إذ لكل كتابة سابقة، وهي ما في اللوح، ولا حقة يكتب ليلة القدر، ومتوسط يشير إليها في الحديث، وفي أصل الأربعين يكتب رزقه، وأجله، وعمله، وشقي، أو سعيد، وهو يَدَلُّ كل من قوله أربع إذ المضاف مقدر فيه، ويروي يكتب على الاستيفاف.⁹² "شقي": خبر مبتدأ محنوف أي: يكتب هو شقي "أو سعيد": قيل: كان من حق الظاهر أن يقال: ويكتب سعادته وشقاؤته، فعدل أما حكاية لصورة ما يكتب الملك، لأنه يكتب شقي⁹³، أو سعيد، وتقدير أنه شقي، أو سعيد، فعدل لأن الكلام مسوق إليهما، والتفصيل وهو قوله: فالذي إلى آخره وأراد عليهم، والسعادة معاونة الأمور الإلهية للإنسان على نيل الخيرات، وتضادها الشقاوة، وهي إما قلبية، أو بدنية، أو ما حول البدن فالقلبية هي المعرف، والحكم والكلمات العلمية، والعملية القلبية، والخلقية، والبدنية، الصحة والقوه، واللذات الجسمانية، وما حول البدن من الأموال، والأسباب، وقدم الشقاوة ليعلم أن الشر كالخير من عند الله تعالى، وتقديره ردًا على الشنوية المبتبن شريًّاً فاعلًا للأنهم طلبو الحكمة في أفعال الله تعالى وقالوا: مدبر العالم لو كان واحد لم يخصل هذا بأنواع الخيرات والصحة والغنى، وذلك بأصناف فرد عليهم رب بقوله: (يُسأَل عَمَّا يَفْعُل) ⁹⁴ وما أحسن قول الشاعر:

مُسْتَكْمِلُ الْعُقْلِ مُقْلِلٌ عَدِيمٍ

كَمْ مِنْ أَدِيبٍ فَهُمْ قَلْبُهُ

ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ

وَكَمْ جَهُولٍ مُكْثِرٌ مَالِهِ

وتحقيق هذا المقام أن يقال: أن الله صفتى لطف وقه، والحكمة يقتضى أن يكون الملك سيما ملك الملوك كذلك، إذ كل منهما من أوصاف الكمال، ولا يقوم أحدهما مقام الآخر، ولا يتحقق كل منهما إلا بوجود الآخر، كما لا تتبين اللذة إلا بالألم، وبضدها تتبين الأشياء، ولا بد لكل منها من مظهر، فالسعادة، وأعمالهم مظاهر اللطف، وفائدة بعثة الأنبياء والكتب ترجع إليهم (إِنَّمَا أَنْتَ مُنْذِرٌ مَنْ يَخْشَاهَا)⁹⁵ كما أن فائدة نور الشمس لأهل البصر، والأتقياء وأعمالهم مظاهر القهر وفائدةبعث لهم إلزم للحججة

⁸⁹ م: صائر.

⁹⁰ م: ثُلُثٌ.

⁹¹ م: لأنّ.

⁹² م: الاستيفافي.

⁹³ م: أشقي.

⁹⁴ 23/21 الأنبياء،

⁹⁵ 45/79 النازعات

لَئِلَّا يُكُونُ لِلنَّاسِ عَلَى اللَّهِ حُجَّةٌ بَعْدَ الرُّسُلِ، وَهِيَ فِي الْحَقِيقَةِ بَغْيٌ عَلَيْهِمْ بِالشَّقَاوَةِ "ثُمَّ يَنْفَخُ": عَلَى الْبَنَاءِ الْمَجْهُولِ⁹⁶، وَقِيلَ إِنَّهُ مَعْلُومٌ "فِيهِ الرُّوحُ": بِالْوَجْهَيْنِ أَيْ: ثُمَّ بَعْدَ هَذَا الْبَعْثِ لَا قَبْلَهُ، وَعَكْسُ ذَلِكَ الْوَاقِعِ فِي رِوَايَةِ الْبَيْهَقِيِّ الْمَرَادُ بِهِ تَرْتِيبُ الْإِخْبَارِ فَقْطُ عَلَى أَنَّ رِوَايَةَ الشَّيْخِيْنِ مَقْدِمَةٌ عَلَى غَيْرِهِا. كَذَا ذَكَرَهُ ابْنُ حَمْرَاءَ، لَكِنَّ وَقْعَهُ فِي الْأَرْبَعِينَ النَّوْوَيْهِ بِلِفَظِ: فَيَنْفَخُ فِيهِ الرُّوحُ وَيَأْمُرُ إِلَى آخَرِهِ. وَنَسْبَهُ إِلَى الشَّيْخِيْنِ فَتَأْمَلُ وَلِعَلَّهُمَا رَوَايَتَانِ، وَاللَّهُ أَعْلَمُ. "فَوَالَّذِي لَا إِلَهَ غَيْرُهُ": الْقَسْمُ لِإِلَفَائِدَةِ التَّحْقِيقِ، وَتَأْكِيدِ التَّصْدِيقِ أَيْ: إِذَا كَانَ الشَّقَاوَةُ وَالسَّعَادَةُ مَكْتُوبَةٌ فَهُوَ الَّذِي لَا إِلَهَ غَيْرُهُ، لِيَعْلَمُ فِي أَمْرِ الْقَضَاءِ أَنَّ الْكَسْبَ لَا مَدْخَلٌ لَهُ فِي الْحَقِيقَةِ "إِنَّ أَحَدَكُمْ": وَلِفَظِ الْمَصَايِحِ: فَإِنَّ الرَّجُلَ أَيْ: الْشَّخْصَ "لِيَعْلَمَ بِعَمَلِ أَهْلِ الْجَنَّةِ حَتَّىٰ مَا يَكُونُ": فِي الْمَوْضِعَيْنِ بِالرُّفْعِ لَا لَأَنَّ مَا نَافِيَةً كَافِيَةً مِنَ الْعَمَلِ، بَلْ لَأَنَّ الْمَعْنَى عَلَى حَكَاهَةِ الرَّجُلِ⁹⁷ لِإِلَخْبَارِ عَنِ الْمُسْتَقْبَلِ. كَذَا قَالَهُ السَّيِّدُ جَمَالُ الدِّينِ⁹⁸. وَقَالَ الْمَظَهُرُ¹⁰⁰: حَتَّىٰ هِيَ النَّاصِبَةُ، وَمَا نَافِيَةً. وَلِفَظَتُهُ تَكُونُ مَنْصُوبَةً بِحَقِّيْ، وَمَا غَيْرُ مَانِعَهُ مِنَ الْعَمَلِ. وَقَالَ ابْنُ الْمَلَكِ¹⁰¹: الْأَوْجَهُ أَنَّهَا عَاطِفَةٌ، وَيَكُونُ بِالرُّفْعِ عَطْفًا عَلَىٰ مَا قَبْلَهُ "بَيْنَهُ، وَبَيْنَهَا" أَيْ: بَيْنَ الرَّجُلِ¹⁰²، إِلَّا ذَرَاعٌ: تَمْثِيلُ لِغَايَةِ قَرْبَاهَا "فِي سَبِيقِ عَلِيهِ الْكِتَابِ": ضَمِنْ مَعْنَى يَغْلُبُ، وَلَذَا عَدِيَّ بَعْلِيٍّ، وَإِلَّا فَهُوَ مُتَعَدِّدٌ بِنَفْسِهِ أَيْ: يَغْلُبُ عَلَيْهِ كِتَابُ الشَّقَاوَةِ، وَالتَّعْرِيفُ لِلْعَهْدِ، وَالْكِتَابُ بِمَعْنَى الْمَكْتُوبِ أَيْ: الْمَقْدَرُ، أَوَ التَّقْدِيرُ أَيْ: الْأَرْزِيُّ، وَالْفَاءُ لِلتَّعْقِيبِ يَدْلِي عَلَى حَصْوَلِ السَّبِقِ بِلَا مَهْلَةٍ. "فَيَعْلَمُ بِعَمَلِ أَهْلِ النَّارِ فِي دُخُولِهِا": فِيهِ إِشَارَةٌ إِلَى أَنَّ دُخُولَ النَّارِ لَا يَكُونُ بِمَجْرِدِ تَعْلُقِ الْعِلْمِ الْإِلَهِيِّ، بَلْ لَا بدَّ مِنْ ظَهُورِ الْعَمَلِ الْمُخْلُوقِيِّ فَلَا يَكُونُ جَبِراً مُحْضًا، وَلَا قَدْرًا بَحْتًا، وَهَذَا مَا سَنَحَ لِي، وَاللَّهُ أَعْلَمُ. وَقِيلَ لَأَنَّ بَذْرَ الشَّقَاوَةِ وَالسَّعَادَةِ قَدْ احْتَفَى فِي الْأَطْوَارِ الْإِنْسَانِيَّةِ لَا يَرِزُ إِلَّا إِذَا انْتَهَى إِلَى الْغَايَةِ الْإِيمَانِيَّةِ، أَوِ الْطَّعْمَانِيَّةِ، "وَأَنَّ أَحَدَكُمْ": أَيْ: الْآخِرُ "لِيَعْلَمَ بِعَمَلِ أَهْلِ النَّارِ": مِنَ الْكُفَّارِ وَالْمُعَاصِيِّ "حَتَّىٰ مَا يَكُونُ": بِالْوَجْهَيْنِ "بَيْنَهُ، وَبَيْنَهَا" إِلَّا ذَرَاعٌ فِي سَبِيقِ عَلِيهِ الْكِتَابِ: قِيلَ فِيهِ دَلَالَةٌ ظَاهِرَةٌ عَلَى أَنَّ الْأَعْمَالَ لَا مَوْجِبَاتٍ، وَأَنَّ مَصِيرَهَا إِلَى مَا جَرَى بِهِ الْمَقَادِيرِ فِي الْبَدَائِيْةِ "فَيَعْلَمُ بِعَمَلِ أَهْلِ الْجَنَّةِ": بَأْنَ يَسْتَغْفِرُ وَيَتُوبُ "فِي دُخُولِهِا": أَقُولُ: فِي الْحَدِيثِ تَبَيَّنَهُ عَلَى أَنَّ السَّالِكَ يَنْبَغِي أَنْ لَا يَغْتَرُ بِأَعْمَالِهِ الْحَسَنَةِ، وَيَتَجَنَّبُ الْعَجَبَ، وَالْتَّكْرَرِ، وَالْأَخْلَاقِ الْسَّيِّئَةِ، وَيَكُونُ بَيْنَ الْخُوفِ، وَالرَّجَاءِ، وَمَسْلِمًا بِالرِّضَاءِ تَحْتَ حُكْمِ الْقَضَاءِ، وَكَذَا إِذَا صَدَرَتْ مِنْهُ الْأَعْمَالُ الْسَّيِّئَةُ فَلَا يَأْسُ مِنْ رُوحِ اللَّهِ الْطَّيِّبَةِ، فَإِنَّمَا إِذَا بَدَتْ عَيْنُ الْعَنَيْةِ أَلْحَقَتِ الْآخِرَةَ بِالْسَّابِقَةِ، وَكَذَا الْحَالُ بِالنِّسْبَةِ إِلَى الْغَيْرِ¹⁰³ فِي الْأَعْمَالِ فَلَا يَحْكُمُ لِأَحَدٍ بِأَنَّهُ مِنْ أَهْلِ الْجَنَّةِ وَالْدَّرَجَاتِ،

⁹⁶ م: لِلْمَجْهُولِ.

⁹⁷ م: عَنِ.

⁹⁸ م: حَكَاهَةُ حَالِ الرَّجُلِ.

⁹⁹ جَمَالُ الدِّينِ الْقُوْنَوِيُّ الدَّمْشِقِيُّ الْخَنْفِيُّ عَرَفَ بَيْنَ السَّرَّاجِ، قَاضِي الْقَضَاءِ بِدَمْشَقِ، عَالِمٌ وَفَقِيهٌ أَصْوَلِيٌّ حَنْفِيٌّ (ت. 770/1369).

¹⁰⁰ الْحَسَنِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ الْمُحَسَّنِ بْنِ مَظَهُورِ الدِّينِ الشَّرِيفِ الرَّضِيِّ الْبَيْنَانِيِّ (ت. 1327/727).

¹⁰¹ مُحَمَّدُ بْنُ عَزِيزٍ الْدَّيْنِ عَبْدِ اللَّطِيفِ بْنِ عَبْدِ الْعَزِيزِ بْنِ أَمْنَى الدِّينِ بْنِ فَرِشَّاتِ، الْأُوْمُرِيُّ الْكَوْمَانِيُّ (ت. 821/1418).

¹⁰² م: بَيْنَ الرَّجُلِيْ، وَبَيْنَ الْمَجَنَّةِ.

¹⁰³ م: الْعَجَزُ.

وإن عمل ما عمل من الطاعات، أو ظهر عليه من خوارق العادات، ولا يجزم في حق أحد بأنه من أهل النار أو العقوبات، ولو صدر منه جميع السينيات، والمظالم، والبعارات فإن العبرة بخاتم الحالات، ولا يطلع عليها غير عالم الغيب والشهادات.¹⁰⁴ قال الله تعالى: (وَمَا قَدَرُوا اللَّهُ حَقَّ قَدْرِهِ وَالْأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَالسَّمَاوَاتُ مَطْوِيَاتٌ بِيَمِينِهِ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يُشَرِّكُونَ)¹⁰⁵ يقول تعالى: وما قدر المشركون لله حق قدره حين عبدوا معه غيره، وهو العظيم الذي لا أعظم منه، القادر على كل شيء المالك لكل شيء، وكل شيء تحت قهره، وقدرته قال مجاهد¹⁰⁶: نزلت في قريش وقال السدي¹⁰⁷: ما عظمه حق عظمته. وقال محمد بن كعب¹⁰⁸: لو قدروه حق قدره ما كذبوه، وقال علي بن أبي طلحة عن ابن عباس: وما قدروا حق قدره هم الكفار الذين لم يؤمنوا بقدرة الله عليهم. فمن آمن أن الله على كل شيء قادر فقد قدر الله حق قدره، ومن لم يؤمن بذلك فلم يقدر الله حق قدره، وقدر ورد أحاديث كثيرة متعلقة بهذه الآية الكريمة والطريق فيها وفي أمثلها مذهب السلف وهو إمارتها كما جاءت من غير تكييف ولا تحريف. قال البخاري: قوله وما قدروا الله حق قدره حدثنا آدم حدثنا شيبان عن منصور عن إبراهيم عن عبيدة عن عبد الله بن مسعود قال: جاء حر من الأحبار إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال يا محمد إن الله عز وجل يجعل السماوات على إصبع وسائل الخالق على إصبع فيقول أنا الملك فضحك رسول الله صلى الله عليه وسلم وبدت تواجده تصديقاً لقول الخبر ثم قرأ رسول الله صلى الله عليه وسلم و(وَمَا قَدَرُوا اللَّهُ حَقَّ قَدْرِهِ وَالْأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَالسَّمَاوَاتُ مَطْوِيَاتٌ) الآية ورواه البخاري أيضاً في غير هذا الموضع من صحيحه وفي الإمام أحمد ومسلم والترمذاني والنسائي في التفسير من سننهما كلهم من حديث سليمان بن مهران الأعمش عن إبراهيم عن عبيدة عن ابن مسعود بنحوه. وقال الإمام أحمد حدثنا أبو معوية¹¹⁰ حدثنا الأعمش عن إبراهيم عن علقة عن عبد الله¹¹¹ قال جاء رجل إلى النبي صلى الله عليه وسلم من أهل الكتاب فقال يا أبا القاسم أبلغك أن الله يحمل الخالق¹¹² على إصبع السماوات على إصبع والأرضين على أصبع والشجر على أصبع والثرى على إصبع، قال فضحك رسول الله صلى الله عليه وسلم حتى بدت نواجذه قال: وأنزل الله عز وجل

¹⁰⁴ علي بن (سلطان) محمد، أبو الحسن نور الدين الملا المروي القاري، مرقة المفاتيح شرح مشكاة المصايخ (بيروت: دار الفكر، 2002/1422).

.154-141/1

.67/39

¹⁰⁵ أبو الحجاج مجاهد بن جير التابعي المكي القرشي المخزومي (ت. 723/104).

¹⁰⁶ إسماعيل بن عبد الرحمن السدي (ت. 744/127).

¹⁰⁷ محمد بن كعب القرطي محدث من التابعين (ت. 660/40).

¹⁰⁸ البخاري، "التفسير"، 1211(رقم: 4811).

¹⁰⁹ لك: معاوية.

¹¹⁰ لك: رضي الله عنه قال.

¹¹¹ لك: الخلاق.

(وَمَا قَدَرُوا اللَّهُ حَقًّا قَدْرِهِ) ¹¹³ إلى آخر الآية وهكذا رواه البخاري ومسلم والنسائي من طرق عن الأعمش وقال الإمام أحمد حدثنا حسين بن حسن الأشقر حدثنا أبو كدينة عن عطا عن أبي الضحى عن ابن عباس قال: مر يهودي برسول الله صلى الله عليه وسلم وهو جالس قال كيف يقول يا أبا ذر يوم يجعل الله في السماء على ذه وأشار بالسبابة والأرض على ذه والجبل على ذه وسائر الخلاائق على ذه كل ذلك يشير بإصبعه قال: فأنزل الله عز وجل (وَمَا قَدَرُوا اللَّهُ حَقًّا قَدْرِهِ) الآية ¹¹⁴. وكذا رواه الترمذى في التفسير عن عبد الله بن عبد الرحمن الدارمى عن محمد بن الصلت أبي جعفر عن أبي كدينة و يحيى بن المهلب عن أبي عطاء بن السائب ¹¹⁵ عن أبي الضحى مسلم بن أبي الضحى ¹¹⁶ به، وقال حسن صحيح غريب لا نعرف إلا من هذا الوجه، ثم قال البخارى ¹¹⁷ حدثنا سعيد بن عفیر حدثنا الليث حدثني عبد الرحمن بن خالد بن مسافر عن أبي شهاب عن أبي سلمة بن عبد الرحمن أن أبا هريرة قال: سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول: "يقبض الله الأرض ويطوي السماء بيمينه أنا الملك أين ملوك الأرض" تفرد به من هذا الوجه ورواه مسلم ¹¹⁸ من وجه آخر وقال البخارى في مواضع آخر ¹¹⁹ حدثنا المقدم بن محمد حدثنا عمى القسم ¹²⁰ بن يحيى عن عبيد الله عن نافع عن ابن عمر عن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: "إن الله يقبض يوم القيمة الأرضين ويكون السماوات بيمينه ثم يقول أنا الملك" تفرد به من هذا الوجه ورواه مسلم من وجه آخر. وقد رواه الإمام أحمد ¹²¹ عن طريق أخرى بلفظ آخر أبسط من هذا السياق وأطول فقال: حدثنا عفان حدثنا حماد بن سلمة حدثنا إسحاق ابن عبد الله بن أبي طلحة عن عبيد الله بن مقصون عن أبي عمران رسول الله صلى الله عليه وسلمقرأ هذه الآية ذات يوم على المنبر (وَمَا قَدَرُوا اللَّهُ حَقًّا قَدْرِهِ وَالْأَرْضُ حَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَالسَّمَاوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يُشَرِّكُونَ) ورسول الله صلى الله عليه وسلم يقول هكذا بيده يحركها يقبل بما ويدبر "يمجد الرب نفسه أنا الجبار أنا المتكبر أنا الملك أنا العزيز أنا الكريم" فرجف رسول الله صلى الله عليه وسلم المنبر حتى قلنا ليخرن به وقد رواه مسلم والنسائي وابن ماجة من حديث عبد العزيز بن أبي حازم زاد مسلم ويعقوب بن عبد الرحمن كلامها عن أبي حازم عن عبيد الله من مقصون

¹¹³ الزمر، 67/39.¹¹⁴ أبو عبد الله أحمد بن محمد بن حنبل الشيباني، المستند، ت. شعيب الأرناؤوط (بيروت: مؤسسة الرسالة، 1421/1254) (رقم: 1267).¹¹⁵ لك: السائب.¹¹⁶ لك: بن صبيح.¹¹⁷ بخارى، "التفسير"، 1211 (رقم: 4812).¹¹⁸ أبو الحسين مسلم بن الحاج القشيري النيسابوري، صحيح مسلم، ت. محمد فؤاد عبد الباقي (القاهرة: مطبعة عيسى البابي الحلبي، 1374/1955)، "صفات المنافقين"، 2148 (رقم: 2788).¹¹⁹ بخارى، "التفسير"، 1829 (رقم: 7412).¹²⁰ لك: القاسم.¹²¹ أحمد بن محمد بن حنبل، المستند، 304/49 (رقم: 5414).

عن ابن عمر به نحوه كيف حكى النبي صلى الله عليه وسلم قال يأخذ الله¹²² سماواته وأرضيه بيده ويقول أنا الملك، ويقبض أصابعه ويسقطها أنا الملك، حتى نظرت إلى المنبر يتحرك من أسفل شيء منه، حتى أني لا أقول أساقط هو رسول الله صلى الله عليه وسلم.

وقال البزار حدثنا سليمان بن سف¹²³ حدثنا أبو علي الحنفي حدثنا حماد المقربي حدثني محمد بن المنكدر حدثنا عبد الله بن عمر أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قرأ هذه الآية على المنبر وما قدروا الله حق قدره، حتى بلغ سيحانه تعالى عما يشركون، فقال المنبر: هكذا فجاء وذهب ثلاث مرات.¹²⁴ رواه الإمام الحافظ أبو القاسم الطبراني من حديث عبيد بن عمير عن عبد الله بن عمرو قال صحيح. وقال الطبراني في المعجم الكبير:¹²⁵ حدثنا عبد الرحمن بن معاوية¹²⁶ العتبني حدثنا جبان بن نافع بن صخر بن جويرية حدثنا سعيد بن سالم القداح عن معمر بن الحسن عن بكير بن خنيس عن أبي شيبة عن عبد الملك بن عمير عن جرير قال: قال: رسول الله صلى الله عليه وسلم: لنفر من أصحابه¹²⁷: "إِنَّ قَارِئَ عَلَيْكُمْ آيَاتٍ مِّنْ آخِرِ سُورَةِ الزُّمُرِ فَمَنْ بَكَىْ مِنْكُمْ وَجَبَتْ لَهُ الْجَنَّةُ" فقرأها¹²⁸ من عند¹²⁹ وما قدروا الله حق قدره إلى آخر السورة فمنا من بكى، ومنا من لم يبك فقال الذين لم يبكوا: يا رسول الله جهتنا أن نبكي فلم نبك، فقال: "إِنَّ سَافِرًا هَا عَلَيْكُمْ وَمَنْ لَمْ يَبْكِ فَلِيَبْكِ" هذا حديث غريب جداً كذا في تفسير ابن كثير.¹³⁰

به تمت

م م

م

¹²² لك: الله تبارك وتعالى.¹²³ لك: يوسف.¹²⁴ لك: والله أعلم.¹²⁵ أبو القاسم سليمان بن أحمد بن أيوب بن مطير الخمي الشامي الطبراني، المعجم الكبير، ت. حمدي بن عبد المجيد السلفي (القاهرة: مكتبة ابن تيمية، 1994/1415هـ)، باب الجيم 348/2 (رقم: 2459).¹²⁶ لك: معاوية.¹²⁷ لك: رضي الله عنهم.¹²⁸ لك: صلى الله عليه وسلم.¹²⁹ لك: قوله.¹³⁰ أبو الفداء إسماعيل بن عمر بن كثير القرشي البصري، تفسير القرآن العظيم، ت: محمد حسين شمس الدين (بيروت: دار الكتب العلمية، 1998/1419هـ)، 7/101-104.

KAYNAKÇA

- Beyzâvî, Nâsırüddîn Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-. *Envârû't-tenzîl ve esrârû't-te'vîl.* thk.Muhammed Abdurrahman el-Mer'aşî. Beyrut: Daru'l-hayâ'i't-Turâsi'l-'Arabî. 1418/1998.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-şâhîh.* 1. Cilt. Beyrut: Dâru'lbni Kesîr, 1. Basım, 1423/2002.
- Esterâbâdî, Radiyyüddîn Muhammed b. el-Hasen. *Şerh'r-radiyyi 'ale'l-kâfiye.* thk. Yusuf Hasan Ömer. Bingazi:Cami'etu Karyunus,1417/1994.
- Ziriklî, Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd. *el-A'lâm.* Beyrut: Daru'l-İlm Li'l-Melâyyîn. 1422/2002.
- Halebî, Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf b. İbrâhîm. Abdiddâim. *ed-Dürrü'l-mâşûn fi 'ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn.* thk. Ali Mu'vid – Adil Abdulmevcûd. Beyrut: Darü'l-Kutubi'l-İlmiyye. 1434/2013.
- Hanbel, Ahmed b. Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned.* nşr. Şuayb el-Arnautî. Beyrut: Müessesesetü'-Risale., 1421/2001.
- Haznet't-turâs fehresu'l-mahtûtât.* Riyad: Merkezu'l-Melik faysal. 1438/2017.
- Husrî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Alî b. Temîm el-Ensârî el-Fîhrî. *Cem'u'l-cevâhir fi'l-mülâh ve'n-nevâdir.* thk. Ali Muhammed el-Becâvî. Beyrut: Dâru'c-Cîl. 1407/1987.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye.* thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. Cize: Dâru Hicr. 1419/1998.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr, Tefsîrû'l-Ķur'âni'l-'azîm. thk.Muhammed Hüseyin Şemseddin. Beyrut:Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye 1419/1998.
- İbnu'l-Manzûr, Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem b. Alî b. Ahmed. *Lisânü'l-Arab.* Kahire: Daru'l-Sadir. 1414/1993.
- İbnü'l-Hâcib, Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus. *Emâli İbnü'l-Hâcib.* thk.Fahîr salih Süleyman Kadari. Beyrut: Daru'l-Cîl / Amman: Daru 'Ammar. 1409/1989.
- İbnü'l-Hâcib, Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus. *eş-Şâfiye fi 'ilmey et-tâşrif ve'l-hat.* thk.Muhammed Abdusselam Şahin. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye. 1435/2014.
- İbnü'l-Hâcib, Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus. *eş-Şâfiye fi 'ilmey et-tâşrif ve'l-hat.* thk.Muhammed Abdusselam Şahin. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye. 1435/2014.
- Karabulut, Ali Rıza -Ahmet Turan Karabulut. *Mu'cemu't-târih et-turâsi'l-Islamiy fi Mektebatî'l-alem.* Kayseri: Dar'l-'Akabe. ts..
- Kârî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-. Mir'âtü'l-mefâtîh şerhi Mişkâti'l-Meşâbîh. 9.Cilt. Beirut: Daru'L-Fikr, 1422/2002.

Kasım, Abdülaziz b. İbrahim. *e'd-Delilu ile'l-mutuni'l-'ilmîyye*. Riyad: Dar's-Sami'î. 1420/2000.

Kehale, Ömer Rıza. *Mu'cemu'l-müelifîn*. Şam: Matba'atu'-Terakkî, 1379/1960.

Kuşeyrî, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî. Kahire: Matbaatu İsa el-Babî el-Halebî, 1374/1955.

Nehvîd, 'Adel. *Mu'cem'l-Mufessirîn*. Beyrut: Mü'essesetü Nehvîd, 1408/1988.

Seâlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed b. İsmâîl. *Yetîmetü'd-dehr fi mehâsini ehli'l-'âşr*. thk. Mufid Muhammed Kumeyha. Beyrut: Darü'l-Kutubi'l-İlmiyye. 1403/1983.

Süyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed. *Buğyetu'l-vuât fi tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nuhât*. thk. Mustafa Abdulkadir Ata. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye. 1425/2004.

Taberânî, Ebü'l-Kâsim Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. el-*Mu'cemü's-şâgîr*. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1405/1985.

Taberânî. Ebü'l-Kâsim Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. el-*Mu'cemü'l-kebîr*. thk. Hamdi b. Abdülmecit e's-Selefî. Kahire: Mektebetu İbn-i Teymiyye, 1415/1994.

Tâî, el-Velîd b. Ubeyd b. Yahyâ. *Divânu'l-Buhtûrî*. thk. Ömer Faruk et-Tabba'. Beyrut: Şeriketu Dâri'l-Erkam b. Ebu'l-Arkam. 2001/1422.

Tîbî, Ebû Muhammed Şerefüddîn Hüseyin b. Abdillâh b. Muhammed. *Serhu't-tîbî 'alâ mişkâti'l-meşâbîh*. 12 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1434/2013.

Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz. *Siyeru a'lami'n-nübelâ'*, thk. Şuayb el-Arnavut. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1409/1988.

Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. thk. Şuayb el-Arnavut. Beyrut: Müessesetü'r-Risale. 1409/1988.